

HÁZI
K Ö N Y V T Á R.

XI.

A MAGYAR NEMZET
T Ö R T É N E T E.

IRTA
FRANKL VILMOS.

III. FÜZET.

BUDAPEST.
KIADJA A SZENT ISTVÁN TÁRSULAT.
1873.

A

MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE.

III.

A MAGYAR NEMZET
TÖRTÉNETE.

IRTA

FRANKL VILMOS.

III. FÜZET.

HARMADIK KORSZAK,

(1526—1825.)

BUDAPEST.

KIADJA A SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT.

1873.

Budapest, 1873. Az Athenaeum nyomatásából.

I.

Az ország megosztása I. Ferdinánd és János királyok között.

1526. augusztus 29-én történt a mohácsi veszedelem, melynek áldozatai között a nemzet királyát, főpapjainak és főrendeknek nagy részét, a nemességnek virágát gyászolta.

Ezen nappal Magyarország állami életének új korszaka veszi kezdetét. De az új alakulásokat nem a csatavesztés, nem a töröktől szenvedett csapás idézte elő; a trón megürülése következtében származott ideiglenes bonyodalmak, és a trón betöltéséből fejlődött századokra kiható következmények születtek.

A tatárok a XIII. században, több emberéletert oltottak ki, nagyobb országrészt dúltak fel, mint 1526-ban a törökök. A várnai csatában (1444.) is királyát veszítette el az ország.

Azonban, midőn Szulejmán a mohácsi vész után kivonult, sem oly uralkodója nem volt, mint IV. Béla, ki az elpusztult országot újra felvirágoztassa; sem oly fia, mint Hunyadi János, ki a polgárháborút tekintélyével, a török hódítást fegyverével megaka-

dályozza. És a nemzet nélkülözötte az életerő azon mértékét is, mely a súlyos sebeknek biztos és állandó gyógyulását eszközölheti.

A két Jagelló (II. Ulászló és II. Lajos) tehetetlen uralkodása alatt a pártoskodás szelleme, és a hazafiatlan önzés, a törvények és tekintély megvetése a nemzet minden rétegeiben oly magas fokra emelkedett, hogy az országot a belső felbomlás veszélyével fenyegették. A százados szenvedések, melyek ezután a nemzetre súlyosodtak, gondviselészerűen munkáltak erkölcsi megújulásán.

A mohácsi vereség után három férfiú volt állása és előzményei által hivatva a nemzet vezetésére.

De Báthory István nádor, ki erőt és államférfiúi képességeket teljesen nélkülözött, sem tekintélyvel, sem népszerűséggel nem birt. Verböczy István, — kit az alsó nemesség a hatvani gyűlésen Báthory ellenében nádorrá választott — geniális és tisztalelkű férfiú volt. Azonban magaviselete a nádori polczon és gyalázatteljes visszavonulása világosan feltüntették, hogy jogtudományi gazdag ismeretei és kiváló szónoki képessége nem pótolja azon tulajdonokat, melyekre a kormány embe-reinek főleg hazánkban szükségök vala.

Szapolyay János, erdélyi vajda nagyobb hatalommal rendelkezett, mint Báthory, és nagyobb népszerűségnek örvendett, mint Verböczy. Roppant vagyonnak ura, a lengyel királyi házzal rokoni viszonyban állott, és az alsó nemesség számos évek óta vezérének ismerte el. A nemzet tőle várta most megmen-

tését. Azonban ő első sorban trónkövetelő vala. És bár nem lehetett annyira hazafiatlan, hogy a haza romlásával is kielégítse hatalomvágyát; nem birt azon magasztos hazafisággal sem, hogy hatalomvágya kielégítéseért ne kockáztassa a haza javát.

Már II. Ulászló és fia II. Lajos alatt következő számításal készítette elő útját a trónra; és az 1505-iki rákosi országgyűlésen az ő pártja hozta létre azon végzést, melyben kimondatott, hogy a nemzet ezentúl saját fiai közül fogja választani uralkodóját, és trónja betöltésénél az idegen fejedelmek igényeit nem veendi tekintetbe.

Már pedig a nemzet fiai közül senkinek sem volt több jogcíme és kilátása a magyar koronára, — mint Szapolyay Jánosnak. Hogy arra igényt tartott, és hogy a nemzet nagy része igényeit támogatta, nem lehet kárhoztatni, annál kevésbbé feltűnőnek találni.

Azon ok, mely a nemzetet az 1505-iki végzés létrehozására vezette: az idegen uralkodók vésteljes kormányja, most még inkább készítette a nemzetet ezen végzés foganatosítására. Visszaemlékezve a két utolsó királyra, összevetve gyászos uralkodásukat Mátyás király dicsteljes korával: természetszerűen fel kellett karolniok egy nemzeti király választásának eszméjét.

Azonban Szapolyay párthívei hazafiúi lelkeseedsőkben elmulasztották hidegen megfontolni azon kérdést: vajjon képes lesz-e a meggyengült és kimerült Magyarország fentartani magát a török hódításal és ausztriai ház igényeivel szemben?

Épen akkor, midőn Magyarország oly mélyen süllyedett, mint soha ezelőtt; keleti és nyugati szomszédai a hatalom oly magas fokán állottak, mint soha ezelőtt. Hogy Szulejmán azon könnyű győzelmek után, melyeket imént hazánkban kivivott, nem fog hódító terveivel felhagyni, kétségtelen volt. Hasonlag bizonyosnak lehetett tekinteni, hogy az ausztriai ház, melynek feje V. Károly, Európa leghatalmasabb uralkodója volt, nem fogja elmulasztani, ha kell, fegyverrel is érvényesíteni igényeit Magyarországra, melynek birtoka reá nézve, főleg a török hatalmi emelkedése következtében, mellőzhetlenül szükséges volt.

Az ausztriai ház a XV-ik század közepe óta folytonosan azon volt, hogy államjogi és családi szerződések által jogcímeket szerezzen a magyar trónra. Az 1505-iki végzés után sem mondott le reményéről, azt elnyerhetni. 1515-ben, midőn II. Lajos királynak Mária ausztriai főhercegnő, és Ferdinánd ausztriai főhercegnek Anna magyar királyleány eljegyeztetett, egy titkos szerződési pont a két fejedelmi ház kölcsönös örökösödését állapította meg.

II. Lajos halála után, az ausztriai ház végre elérkezettnek látta hő ohajai teljesülésének időpontját. Mária özvegy királyné, ki nagy befolyással bírt a magyar urakra, mert férjének végégeiben az udvari párt lelke és vezére vala, buzgón felkarolta családjának érdekeit. Visszautasította Szapolyay ajánlatait, ki kezét kérte, hogy vele a trónt megoszsa; és élénk tevékenységet fejtett ki, hogy bátyját Ferdinánd főherceget magyar királylyá választassa.

E végből biztosította a rendeket, hogy Ferdinánd a nemzet minden jogait és szabadságait tiszteletben tartandja, az országot, császári bátyjának és a német birodalomnak egész hatalmával védelmezendi a török ellen; egyúttal hivatalok, kitüntetések, pénz és Jóságok ígéretével törekedett megnyerni az urakat. Csakhamar tekintélyes párt csoportosult körüle. Legkiválóbb hivei valának: Báthory István nádor, Thurzó Elek tárnok, Szalaházy Tamás veszprémi püspök. Azon meggyőződés vezette őket, hogy hazájoktól, mely magára hagyatva nem lenne képes magát fentartani; a hatalmas ausztriai ház segélyével eltávolíthatják a török hódítás veszélyét. Ezek tanácsára, a királyné és a nádor november 25-re Komáromba országgyűlést hirdettek.

Ezalatt Szapolyay nem kevésbé volt tevékeny saját ügyében. Október 14-én Tokajba gyűjtötte össze párthíveit. Számosan jelentek meg, kik között Várdy Pál egri püspök, Báthory Endre, Perényi Péter és Drágfy Gáspár főispánok voltak a legelőkelőbbek. Nem hiányzott Verbőczy sem, kinek elragadó ékesszólása rábirta a jelenlevőket, hogy Szapolyay királylyá választását elhatározták, és november 5-re Székesfehérvárra királyválasztó országgyűlést hirdettek. Túltették magokat az 1486-ki törvény rendeletén, mely trónüresedés esetén a nádort bízta meg az országgyűlés összehívásával és a királyválasztás vezetésével.

Szapolyay hadai ezután megszállották Esztergomot, Budát és Székesfehérvárt. Az országgyűlés november 10-én nyitott meg. Az urak a főtemp-

lomban tanácskoztak. Rövid eszmecsere után, főleg az 1505-iki végzésre hivatkozva, Szapolyayt egyhangúlag királyul fogadták el. Határozatukat Verbőczy vitte át a nemességhez, mely szabad ég alatt, a város előtti mezőn volt összegyülekezve. »Uraim! — így szólott — tudjátok, hogy az ország árvaságra jutott, és hogy a fenséges ausztriai herczeg akar királyunkká lenni; kívánjátok-e őt, vagy nem?« »A világért sem!« volt az egyhangú válasz. »Kit akartok tehát?« kérdé tovább Verbőczy. Mindnyájan Szapolyay János nevét hangoztatták.

Az új király már másnap megkoronáztatta magát. Miután az esztergomi érsekség üresedésben volt, a legidősebb főpap, Podmaniczky István nyitrai püspök tette fejére a szent koronát, melyet őre Perényi Péter szolgáltatott kezeibe. Ez utóbbi jutalmul az erdélyi vajdaságot nyerte, míg Várday Pál esztergomi érsekké és Verbőczy cancellárrá neveztetett.

Ekként János király megelőzte vetélytársát; bár megválasztatásának jogosultságát meg lehetett támadni, miután a székesfehérvári országgyűlést nem a nádor hívta össze, a királyválasztás a nádor közreműködése nélkül történt, és az országgyűlésen az urak és nemesek csekély számban jelentek meg.

Ezalatt Ferdinánd, ki időközben Csehország királyává választatott, mit sem mulasztott el, hogy híveit szaporítsa. Miután ellenségei hirdették, hogy uralma a magyar nemzet szabadságát veszélylyel fenyegeti, ünnepélyes nyilatkozat által kívánta az erre nézve felmerült aggodalmakat eloszlatni. Kijelentette, hogy

»Magyarország minden rendeit azon szabadságaikban és törvényeikben, melyekkel a régi királyok ideje óta éltek, habár fegyverrel jutna is az ország birtokába, épen úgy megtartja és oltalmazza, mintha mindnyájok akaratjával választatott volna királylyá; az egyházi s világi javadalmakat és hivatalokat idegenekre nem ruházza, külföldieket az ország tanácsába nem alkalmaz; II. Endre király rendelvényét, melynek megtartására Magyarország királyai koronázásuk alkalmával megesküdni kötelesek, szentül megtartja.«

Miután ezen nyilatkozatot főbb híveinek sürgetésére állította ki, kétségtelen, hogy ezek, habár pártállásuk rúgói nem voltak egészen tiszták és önzéstelenek, hazájok önállását és szabadságait kitelhetőleg biztosítani igyekeztek, és biztosítva hitték. Az országgyűlésen is, mely Komáromból Pozsonyba helyzetetett át, és november 30-án nyitvatott meg, Ferdinánd követe Rauber Kristóf laibachi püspök ismételte a fennebbi ígéreteket. Ezekután az egybegyűlt rendek Ferdinándot magyar királylyá kikiáltották.

Kevéssel utóbb Horvátország rendei Ferdinándhoz, a tótországiak János királyhoz csatlakoztak.

Az ország ekként megoszlott a két király között. Miután pedig mindketten el voltak határozva ügyöket fegyverrel is kiküzdeni, a polgárháború elháríthatlan volt, és ennek kíséretében másfél százados törökhódítás, és állami létünkért három százados küzdelem várakozott a nemzetre.

A magyar trón betöltésének kérdése európai jelentőséggel bírt. Mindazon uralkodók, kik az ausztriai ház nagy hatalmát *) irigységgel szemlélték, és abban az európai egyensúlyra nézve fenyegető veszélyt láttak, örömmel értesültek, hogy Ferdinánd ellen Magyarországon Szapolyay János királylyá választatott. Ennek követei I. Ferencz francia, VIII. Henrik angol királynál, Vilmos bajor herczegnél, a velencei köztársaságnál, sőt VII. Kelemen pápánál is barátságos fogadtatásra találtak. A francia király nem szorítkozott jóindulatának kifejezésére; Rincon Antal kapitány által, kit követül küldött János királyhoz, támogatását és pénzbeli segélyezését ajánlotta fel. Zsigmond lengyel király közbenjárása által elhárítani kívánta a háborút. Azonban az 1527. júniusban megkísérlett békealkudozások nem vezettek eredményre.

Ferdinánd ekkor megkezdte a háborút. Tekintélyes sereggel indult meg, és augusztus 31-én Köpcsénynél először lépett magyar területre. A nádor, számos egyházi és világi urak által környezve, fogadta őt. Az üdvözlő beszédre adott válaszában újra kötelezte magát a nemzet szabadságának és törvényeinek lelkiismeretes magatartására. Pozsonyból a Duna jobb partján nyomult előre Buda felé. Győrt és Pannónhalmát ellenállás nélkül, Tatát és Komáromot néhány órai ágyúzás, Esztergomot két

*) Ugyanis V. Károly német császár Spanyolországot, a Németalföldet, Nápolyt, s az amerikai gyarmatokat is bírta.

napi ostrom után, vette hatalmába. Szent István napján Budavára is megnyitotta kapuit.

János király nem volt képes őt feltartóztatni. A külföldről vett ígéretek nem mentek teljesedésbe. Nagy seregét, mely a mohácsi csata idejében zászlai alatt állott, pénzügyi és élelmezési nehézségek folytán, nagy részt feloszlatta. A nemességet eredmény nélkül szólította felkelésre. Így tehát kényszerítve látta magát visszavonulni. Ferdinánd Salm Miklóst 4000 emberrel küldötte üldözésére. Ez a Tiszáig üzte az ellenséget. János király Nagyváradra, október első felében Erdélybe ment.

Míg Tótországban súlyos csapás érte, midőn legtekintélyesebb párthive Frangepán Kristóf Varasd ostrománál elesett, és a tartomány rendei meghódoltak Ferdinándnak; Magyarországon is a hadi események nagy fordulatot idéztek elő a pártok helyzetében. Tömegesen hagyták el János zászlóit, melyektől búcsút venni látszott a szerencse. Batthányi Ferencz, Török Bálint, Bakics Pál és még számosan hűséget fogadtak Ferdinándnak. Majd Perényi Péter is hozzá csatlakozott és rendelkezésére adta a szent koronát.

Ezalatt Ferdinánd október első napjaiban Budán országgyűlést tartott, mely királylyá választását megerősítette. Innen, a rendek fényes kíséretében, Székesfehérvárra vonult, hol november 3-án Podmaniczky István nyitrai püspök által megkoronáztatott.

Az országgyűlés hűségét és ragaszkodását bebizonyítandó, Szapolyayt és Verbőczyt, ugyszintén

mind azokat, kik november 25-éig hódolatukat nem mutatják be, pártütőknek nyilvánította. Az ellenség leküzdése végett teendő hadikészületek költségeire minden jobbágytelek után két arany forintot ajánlott meg. Az országgyűlés feloszlása után Ferdinánd Esztergomba tette át udvarát, azon szándékkal, hogy hosszabb ideig fog Magyarországon tartózkodni. A jövő év márczius elején csak azon czélból távozott, hogy a német birodalomban segílyt eszközöljön Magyarország védelmére. Azonban, bár a későbbi országgyűlések ismételve sürgették, hogy az országban lakjék, és többször ígérte, hogy e kívánságnak eleget teend, ezentúl hazánk határain kívül bírta állandó tartózkodási helyét; hazánkban csak ritkán és rövid időre jelent meg. Példáját követték utódjai. És ezen körülmény nagy fontossággal birt; a menyiben egyik oka volt annak, hogy a nemzet és uralkodója között nem jött létre azon benső viszony, mely a nyugodt állami létnek és biztos haladásnak föltétele.

II.

János király és a török szövetség. 1528—1540.

Szapolyay János, miután 1528. márczius 19-én Szinnyénél súlyos vereséget szenvedett, és vetélytársa Erdélyben is mindinkább tért foglalt, csekélyszámú híveinek kíséretében, Lengyelországba menekült, hol őt Tarnow várának ura vendégszerető fogadtatásban részesíté. A hatalomhoz makacsúl ragaszkodva, annak visszaszerzése végett a törökhöz fordúlt segélyért. Oly elhatározás, mely hazánkra nézve százados szenvedések kútforrásává lön.

A lengyel Laszki Jeromos szirádiai vajdát küldötte Kostantinápolyba. Az ügyes férfiú megnyerte itt küldője érdekeinek a velencei köztársaság nagy befolyással bíró ügynökét Gritti Alajost, és ennek közvetítése által Ibrahim nagyvezért is. A szultán előbb a segély ára gyanánt, a török fenhatóság elismerését és évi adó fizetését követelte. Utóbb azonban e feltétel nélkül lépett János királlyal szövetségre. Laszki búcsú-kihallgatása alkalmával, Szulejmán, érezvén e szövetség fontosságát, ünnepeles hangon így szólott hozzája: »Fogadom prófétánkra, Mohamedre, fogadom szablyámra, hogy

uradnak barátja s tántoríthatlan szövetségese leszek: őt mindenkor mindenki ellen összes erőmmel segítendem.« A követ pedig válaszolt: »Esküszöm az egy élő Istenre és megváltó Jézusunkra, hogy az én királyom és uram, barátaidnak barátja, és Lengyelország királyának kivételével, minden ellenségeidnek ellensége leszen.«

Laszki, midőn küldetésének eredményteljes befejezése után visszatért János királyhoz, szolgálatai jutalmául Szepesvárat, Késmárkot és Gölniczet nyerte örök adományul. Egy másik követe, Statileo János nagyváradi püspök, hasonlóan sikerrel járt a francia udvarnál. Ferencz királylyal 1528. október 28-án szoros szövetséget kötött, melyben ez évenként húszezer aranyat ígért, és kilátásba helyezte, hogy szövetségeseinél is fog részére pénzsegélyt eszközölni; viszont János király kötelezte magát, hogy a háborút mindaddig folytatja Ferdinánd ellen, míg ennek bátyja V. Károly, a francia királynak fogóságban levő fiait szabadon bocsátja; hogy továbbá a magyar rendek által a maga utódjává Henrik orleansi herceget fogja elfogadtatni.

János király még mielőtt ezen utóbbi eredmény hírét vette, élénk tevékenységet fejtett ki, hogy egy Magyarországra vezetendő hadjáratra sereget gyűjtsön. Míg Lengyelországban zsoldosokat gyűjtött, magyarországi híveit fegyverkezésre hívta fel. Kun Gotthárdot erős csapat élén előre küldötte. Ez 1528. szeptember 25-én Sárospataknál győzelmesen megütközött Ferdinánd hadaival. November elején

János király visszatért Magyarországra, és Lippán telepedett meg.

A következő évben Erdélyben is kedvezően alakultak reá nézve a viszonyok. Péter moldvai vajda, a szultán parancsára Erdélybe nyomúlt, és (1529.) június 22-én megverte Ferdinánd hadait, mire ezek a szász városokba vonultak vissza, Erdély egyéb részei pedig János királynak hódoltak meg.

Szulejmán ekkor már útban volt hazánk felé. 1529. május 10-én indult ki fővárosából, kétszázezer-nyi sereg élén. Július 20-án a gyászos emlékü mohácsi mezőn fogadta Jánosnak tisztelgő látogatását. Ellenállást nem találva, Budáig haladt. Ferdinánd ugyanis elmulasztotta volt maga idején kellő védelmi állapotba helyezni a várakat. A birodalomból hiába sürgetett segílyt. Károly császártól sem várhatta ezt, mert a francia háború összes erejét igénybe vette.

Buda vára, midőn a szultán szeptember 3-án körültáborolta, néhány száz fegyveresből álló magyar őrséggel volt ellátva, melyhez az utolsó pillanatban jelentéktelen német csapat csatlakozott — vesztére. Ugyanis Nádasdy Tamás, a vár parancsnoka, el volt határozva elszánt védelmet fejteni ki. Azonban az ostrom hatodik napján a német őrség elzárta őt, és szabad elvonulás feltétele alatt, megnyitotta a kapukat. Szulejmán a várat János királynak adta át, és folytatta útját Bécs felé, melyet szeptember 27-én szállott meg. Salm Miklós a 16,000-nyi őrséggel két hétnél tovább dacolt a török sereg ostromaival. Szulejmán október 15-én felszedte táborát és visszatért Konstantinápolyba.

Kivonulása után Ferdinánd rögtön megkezdte a háborút János király ellen. Katzianer a felvidék több városát, Serédy Gáspár Egert vívta meg. Azonban Salm Miklós sikertelenül ostromolta Esztergomot, melyet a János pártján álló Várday érsek vitézül védelmezett. 1530. nyarán a szendrői basa 20 ezer törököt vezetett János segélyére; míg Ferdinándnak császári bátyja spanyol hadakat küldött.

Ezalatt az ország végtelen sokat szenvedett. A két párt, és a segélyekre jött idegen hadak versenyt pusztítottak. Mindenütt fejtelenség és nyomor uralkodott. A pártoskodás szelleme annyira elhatalmasodott, hogy háttérbe szorított minden magasabb érdeket. Az ország a végromlás szélén állott.

Végre azonban öt éves belháború zaklatásai után mindkét uralkodó őszintén kezdte kívánni a békét. Ferdinánd meggyőződött, hogy bátyjától és a birodalomból nem remélheti azon sikeres segélyt, melylyel magát vetélytársától, az országot a töröktől megszabadíthatja. János pedig felismerte a török pártfogás veszélyeit és terheit. A békealkudozások tehát megújultak; de csak egy évi fegyverszünetet eredményeztek.

A két ellenkirállynál még inkább vágyódtak a béke után: az ország rendei. Átalánossá lett körükben azon meggyőződés, hogy a feldúlt, megoszlott, a német befolyás és török hódítás által fenyegetett országot megmenteni, és az állandó béke áldásaiban részesíteni csak úgy lehet, ha egyesülnek, és egy uralkodó körül csoportosúlnak. Ennek elérésére több kísérlet tétetett. Az 1531-ik és a következő

évben mindkét párt számos tagjai ismételve jöttek össze közös gyűléseken; de az óhajtott eredményt nem érték el, miután a két uralkodó egyaránt igyekezett megghiúsítani ezen kísérleteket.

Ferdinánd e közben 1532. elején lépéseket tett a portánál, hogy békét eszközöljön. Kész volt évi adót fizetni a szultánnak, és az ország egy részét átengedni János királynak. Azonban ajánlatai visszautasítottak. Szulejmán ekkor már ismét útban volt Magyarország felé, hogy régi óhajtasát, melylyel gyakran kérkedett, valósítsa, t. i. Károly császárral, a francziák és Roma győzőjével megmérkőzzék. Evégből a legrövidebb utat választotta, mely Bécsbe vezetett. Eszékről Szombathely és Kőszeg felé vonult. Azonban ez utóbbi helyen váratlanul komoly ellenállásra talált.

Kőszeg sem kitűnő erődítményekkel, sem számos őrséggel nem birt. Egyedül parancsnokának buzgó kötelességérzetében és hősi elszántságában birta erejét. Ez Jurisics Miklós volt. A török közeledtének hírére a városba menekült falusi népből mintegy 700 emberre gyarapította őrségét; és ezzel készült ellenállani a törökök százezreinek. Levelei, melyeket Ferdinándhoz intézett, tanúsítják, hogy nem remélé soká tarthatni a gondjaira bízott helyet. De el volt szánva éltét feláldozni, hogy néhány napig feltartóztatva az ellenséget, Ferdinánd időt nyerjen Bécs megerősítésére és hadak gyűjtésére.

Ibrahim nagyvezér augusztus 5-én szállotta meg Kőszeget. Egy héttel utóbb megérkezett a szul-

tán is. Három napi heves ágyúzás után a város külső erődítései romban heverték, de az őrség, parancsnoka által lelkesítette, csüggedés nélkül folytatta a védelmet, és a minden oldalról rohamra vezetett ellenséget visszaűzte. A törökök ekkor tűzaknákat ástak, a falak magasságát meghaladó tornyokat építettek, s ezekről szüntelenül lődöztek a városba. A falakon nagy rések tátongtak. Az őrség fele elesett, másik fele kimerült a hosszú küzdelemben, és szükségét kezdett szenvedni élelmi- és lőszerekben. Jurisics még ekkor is tántorithatlanul állott, és visszatudasította a nagyvezér fényes ígéreteit, melyekkel őt a vár feladására birni igyekezett.

A szultán július 29-én végső rohamot parancsolt, ígérek és fenyegetések által fokozva hadainak vitézségét. Midőn a roham kezdetét vette, Jurisics maga is azt hitte, hogy el van veszve, s őrségével egy védfal mögé vonult, hogy ott vívja az utolsó harcot. Körüle összegyűlt a város összes lakossága, aggasztánok, nők; gyermekek, kinos feszültségben várva a küzdelem kimenetelét. Midőn látták, hogy a törökök tömegesen másznak a falakra és feltűzik zászlajaikat; kétségbeesésök iszonyú jajkiáltásban tört ki. De ime, egyszerre más jelenet tárul szemeik elé. Az ellenséget megfoghatatlan rémület szállja meg, és rendetlen futásra készíti.

A szultán nem tett több kísérletet. Ibrahim meghívta Jurisicsot, jöne táborába, s biztosította, hogy sem személyének, sem a várnak bántása nem leszen. Midőn ez megjelent, kitüntetésekkel halmozta el, és kijelentette neki, hogy ha a szultán hiúságá-

nak kielégítése végett, néhány órára kitüzi a vár falaira a török zászlót, a sereg rögtön elvonul. Jurisics késznek nyilatkozott teljesíteni e kívánságot. És a szultán augusztus 31-én csakugyan elvonult.

Kőszeg ostroma huszonöt napig tartott. Ezen idő alatt Ferdinándnak sikerült mintegy 90,000-nyi sereget gyűjteni össze Bécs alatt, hol erős védelmi állásban várta be a szultánt. Ez azonban látván, hogy a király nem hajlandó nyílt csatát vívni, néhány hét múlva eredmény nélkül vezette vissza hadait. Ferdinánd ekkor János ellen készült indulni. És ha ezt teszi, bizonyára sikerült volna őt megsemmisítenie. De a birodalmi hadak vezérei akként nyilatkoztak, hogy ők a török, és nem János ellen küldettek, és vonakodtak felhívásának engedni. A sereg felbomlott.

Ferdinánd ezután ismét lépéseket tett Konstantinápolyban, hogy a szultánt állandó béke megkötésére bírja. Szulejmán most, miután Perzsia ellen tervezett hadjáratot, készséggel fogadta ajánlatait, és hajlandó volt békét kötni, azon alapon, hogy mindkét király birja azt, a mi tényleg hatalmában van. Azonban a két uralkodó területe közötti határok megállapítását Grittire bizta, kit János király, hogy támogatását biztosítsa, már korábban Magyarország kormányzójává nevezett és Marmaros birtokával megadományozott.

Ezen álnok férfiú, ki döllyfe és zsarolásai által hazánkban általános gyűlöletet vont magára, komoly bonyodalmakkal fenyegette az országot. Féktelen nagyravágyása által elragadtatva, arról kezdett gon-

dolkodni, hogy a porta kegyei által magát Magyarország trónjára fogja emelni. Attól tartottak tehát mindkét párton, hogy Gritti a béke megakadályozásán fog működni. Nyilatkozatai, melyeket kísérei előtt elejtett, megerősítették ezen gyanút. Oly szándékkal megy Magyarországba, — mondá — hogy a magyarok kemény fejeit megtörje; mert a ki ezen önfejű nép felett uralkodni akar, annak nem szabad irtózni a vérontástól!

Gritti 1534. nyarán, kétszáz jancsár és kétezer egyéb fegyveres kíséretében, indult utnak. Július végén Brassó mellett táborozott, hol az erdélyi urak tisztelgését fogadta. De nem jelent meg Czibak Imre Erdély helyettes vajdája, ki már korábban magára vonta Gritti haragját. Ez most boszúját kielégíteni óhajtván, Batthyányi Orbánnak meghagyta, hogy őt fogva táborába hozza. Ez engedelmeskedett, és augusztus 12-én éjjel meglepte a Felmérnél táborozó Czibakot, ki kétségbeesetten védelmezte magát, míg a túlnyomó erő által elnyomtatván, megöletett.

Ezen erőszakos tény, a köztiszteltethen álló férfiú megöletése, nagy felháborodást idézett elő Erdély rendei körében. Patócsy Miklós az elhunynak rokona boszút esküdött. Felhívására tömegesen gyűlt a nemesség és nép zászlai alá. Kun Gotthárd és Majláth István csatlakozása által a nemzeti haderő 40,000-re szaporodott. Gritti értesülvén e fenyegető mozgalomról, Medgyes falai közé zárkózott, és futárokat küldött János királyhoz, a moldvai vajdához, a szendrői basához, segílyt sür-

getve. Ezalatt az ellenséges sereg ostrom alá vette a várost. Gritti nem remélvén, hogy képes lesz ellenállani, fiával és kincseivel menekülni kívánt. Szerencsésen elhagyta a várost, de csakhamar elfogatott, és Majláth István parancsára lefejeztetett. Nem anyyira magánboszúnak lőn áldozatává, mint inkább a felébredt nemzeti önérzetnek, melyet oly soká sértett az idegen kalandor hatalmaskodása.

Gritti kivégeztetése fontos esemény volt. És Ferdinánd nem mulasztotta el azt kizsákmányolni. Míg a szultán haragját vetélytársa ellen felidézni törekedett; mindent megtett, hogy ennek főbb híveit magának megnyerje, mi sokaknál sikerült, mert általánosan hitték, hogy a szultán, Gritti halála következtében, megvonja tőle pártfogását.

Ez alatt János király alázatos mentegetőzések, még inkább pedig dús ajándékai és a francia követ közbenjárása által, elhárítani igyekezett a fenyegető veszélyt. De a szultán Junisz béget küldötte Magyarországba, hogy itt a gyilkosság okozóit és részeseit kiderítse.

Ezen események hatása alatt János király végre őszintén és buzgón felkarolta a Ferdinánddal való kibékülés ügyét. E végből V. Károly császár közvetítését vette igénybe, ki Weze lundeni érseket küldötte az alkudozások vezetésére. Azonban több év telt el, míg végre 1538. június 24-én mindkét uralkodó megerősítette a Nagyváradon létrehozott egyességet. Ennek főpontjai a következők:

Károly császár és Ferdinánd király Jánost

testvérök gyanánt fogják tekinteni, s ezentúl közösen fogják az országot a török ellen védelmezni. János megtartja királyi címét, és királyi hatalommal az általa tényleg birt országrészt. Ősi javait, melyek Ferdinánd területén vannak, visszakapja. Halála után az egész ország Ferdinándra száll. Ha Jánosnak fia születik, ez családi javait »szepesi herczeg« czímmel fogja bírni és Ferdinánd egyik leányát nyeri nőül. Ha Ferdinánd és testvére fiörökösök nélkül halnának el, a magyar korona Jánosra száll. Ha János király a török által birtokaiból elüzetnek, Károly és Ferdinánd gondoskodni fognak megfelelő kárpótlásáról.

E békekötés, melyről egyébkint megállapított, hogy csak akkor fog kihirdettetni, midőn ez az ország veszedelme nélkül megtörténhetik, hivatva volt a polgárháborúnak egy évtizeden át pusztító tüzét eloltani, visszaadni az országnak a belbékét, és lehetővé tenni, hogy a nemzet egyesüljön a közös ellenség visszaverésére. Általános örömmel és megelégedéssel fogadták tehát azt, annál inkább, mert az által kilátás nyílt, hogy a közel jövőben az ország megoszlása is véget ér. Egy pillanatra megfélemlkezni látszottak mindkét részen az egyéni és pártérdekekről; buzgalommal karolták fel a hon védelmének ügyét.

Miután félni lehetett, hogy a török, a békekötés hírére, megtámadja az országot, az erősségeket védelmi állapotba helyezték, zsoldosokat toborzottak, és ősi szokás szerint, körülhordozták a véreskardot is. Mindenfelől sűrűn gyülekeztek a fegyvere-

sek. »Nincs senki, — olvassuk egy főpap levelében — nincs senki, a ki most a hitért és hazáért, a szabadságért és javaiért a törökkel szembeszállani nem merne, nem kívánna.«

Szulejmán 1538. nyarán 160,000 ember élén csakugyan megindult. Moldvában megállapodott, s innen hírnököt küldött János királyhoz fenyegető üzenetekkel. Azonban ugyanakkor a János által megnyert nagyvezértől, Lufti basától megnyugtató tudósítások érkeztek; ez biztosította őt, hogy ha magát megalázza, Gritti kincseit kiszolgáltatja és jelentékeny ajándékokat küld, a szultán megkiméli országát. És János királynak sikerült lefegyverezni a nagyúr haragját.

János király ezután régi hő óhaját valósította. 1539. februárban menyegzőjét ülte Izabellával, Zsigmond lengyel király leányával. Azonban nem soká élvezhette a családi élet boldogságát. 1540. május végén egyik oldalán szélhűdés érte. Ennek daczára Erdélybe utazott, az itt támadott zavarok lecsillapítására. Szászsebesen vette az örömhírt, hogy neje Nagyváradon fiút szült. Fényes ünnepélyeket rendezett, melyekben maga is részt vett. De újabb szélhűdés súlyosbította baját. Közeledni érezvén halálát, maga köré gyűjtötte főbb híveit, és felszólította őket, ne fogadják el a negyváradai békét, s ne hódoljanak meg Ferdinándnak; hanem koronázzák meg fiát, János-Zsigmondot, és igyekezzenek őt, a török pártfogásával, az ország birtokában fentartani. Ez volt utolsó rendelkezése. Még kilencz napig szótala-

nul és mozdulatlanul fektűt. Végre július 22-én a halál véget vetett szenvedéseinek.

Szapolyay kisszerű, közönséges szellemű egyén volt, és nélkülözte mindazon nagy tulajdonságokat, melyekre szüksége leendett, hogy a nemzeti királyság eszméjét, mely a trónra emelte, állandó sikerrel válósítsa. »Minden gondját oda fordítá, — így jellemzi őt egyik kitűnő történetírónk — hogy fondorlatok és kicsinyes cselszövények által tartsa fenn magát a királyi széken, melyen méltósággal megállani lelki ereje, melyről leszállani, nagyravágyása és hiúsága tiltá.«

Azonban ne mulasztjuk el másrészről kiemelni érdemét, politikájának azon sikerét, hogy a törökkel szemben a magyar korona területének épségét megtudta óvni.

III.

Fráter György. *)

János király, kevéssel halála előtt, ujonszülött fiának, János Zsigmondnak gyámjává egy férfit rendelt, ki viszontagságteljes élete és 'ragikus halála által ép úgy, mint azon nagy befolyás következtében, melyet több évtizeden át hazánk közügyeire gyakorolt, történelmünk legkiválóbb alakjai közé tartozik.

Ez Utyeszenics György, kit anyja nevéből Martinuzzi-nak hívtak, de kortársai általán, még akkor is, midőn az ország kormányát vezette és főpapi méltóságot viselt, György barát-nak, Fráter György-nek neveztek.

Horvátország egyik jelentéktelen helységében Kamizáczban, 1482 táján született. Atyja Gergely elszegényedett nemes, Corvin János hadában szolgált; anyja velenczei családnak volt sarja. Nyolcz éves korában szülei Corvin János herceg szolgálatába adták; tizenkét éven át Hunyad várában mint

*) V. Ö. Horváth Mihály »Utyeszenics Fráter György élete« című jeles munkáját. Pest. 1873.

apród, vagy udvari szolga volt alkalmazva. Itt a műveletlen cselédség, a durva várórség között nevekedett a gyermek ifjúvá, anélkül, hogy kiképzésére bárki gondot fordított volna. Urának 1504-ben bekövetkezett halála vezette el innen. Ekkor Szapolyay János anyjának, Hedvig tescheni hercegnőnek szolgálatába lépett; a hercegnő termeinek fütése volt egyik tiszte. Itt, e fényes körben ébredett fel lelkében az elégületlenség sorsával, a vágy azon változtatni és javítani.

Az egyházi pályára kívánt lépni, mely az alacsony származásúakra nézve gyakran vált az emelkedés lépcsőjévé. 1512 körül a pálosok rendjébe lépett, és a budai hegyekben lévő, sz. Lőrinczről nevezett zárdába küldetett. Itt kezdett, férfikora küszöbén, az ismeretek elemeivel foglalkozni. Mohó vágygal tanult, és kitünő tehetségei által támogatván, csakhamar pótolta a hosszú mulasztást. 1516 körül már annyira haladott, hogy áldozárrá szenteltetett fel. Társainak bizalmát és tiszteletét megnyervén, a zárdá gazdaságának felügyelőjévé választott. Hivatalát buzgón és ügyesen töltötte be; a zárdá anyagi jólétét magas fokra emelte. Ennek folytán néhány év múlva a Lengyelországban lévő híres czenstochowi zárdá perjelévé neveztetett, honnan hasonló minőségben a borsodmegyei sajó-ládi zárdába helyeztetett át.

Ezen utóbbi helyen nyílt alkalma rendkívüli tehetségeit kitüntetni és megfelelően érvényesíteni. Még eddigi tevékenysége zárdájának és szerzetének körére szorítkozik; most a nemzeti közélet terére lép.

Szapolyay János, midőn 1527 nyarán Ferdinánd elől a Tisza vidékére vonult, megismerkedett és érintkezésbe jött a sajó-ládi perjellel. Csakhamar felismerte, hogy alkalmas, áldozatkész és hű szolgát találhat benne. Midőn 1528 tavaszán Lengyelországba menekült, magával vitte őt. Ezóta nem váltak el többé.

Martinuzzi már lengyelországi tartózkodásuk idejében lényeges szolgálatokat tett urának. Ennek leveleivel és megbizásaival többször nagy veszélyek között, Magyarországra jött; bejárta a János pártjához ragaszkodó urakat, hogy hűségökben megerősítse, a török szövetség eszméjével megbékéltesse, és végre fegyveres fellépésre bírja. Sikeres eljárása által teljesen megnyerte János király bizalmát, ki őt, midőn 1529-ben Budára visszatért, tanácsosává nevezte.

A mi politikai irányát illeti, ez nem ugyan részleteiben, de főeszméjében mindig következetes vala. Jellemében két fővonást találunk: lángoló hazaszeretetet és lángoló nagyravágyást. Mindkettő arra készítette, hogy urát a török szövetség elfogadására és fentartására buzdítsa. Reménylette, hogy János király a török segélylyel képes lesz az egész országot jogara alatt egyesíteni. Azonban nemsokára meggyőződött, hogy reményeiben és számításaiban csalódott. Belátta, hogy míg a török hadjáratok nem szülik a várt eredményt, azok szintűgy, mint Ferdinánd táborozásai új sebeket ejtenek a hazán, és végpusztulással fenyegetik. Ezóta befolyását a béke létrehozása érdekében használta fel.

Tekintélye fokankint emelkedett. 1534-ben János király nagyvárad püspökké és kincstárnokká nevezte. E kettős méltóság azonban semmit sem változtatott egyszerű életmódján. Szerzetének fehér ruháját ezután sem tette le, és a szerény »frater« címét használta. Annál nagyobb volt buzgalma és lelkiismeretessége, melyet kincstárnoki fontos hivatalában kitüntetett. János király, ki előbb rendszerint pénzhányban szenvedett, ezéntúl gyakran dicsekedett, hogy mindig telt kincstára van. Fráter György ezen eredményt nem csak a rendes közjövödelmek czélszerű és gondos kezelése által érte el; új jövedelmi forrásokot is nyitott. Ügynökei által gabonával, borral, marhával nagykiterjedésű üzérkedést folytatott; a végvárok és a hadsereg ellátását, a sóbányák igazgatását saját kezeibe vette. A közigazgatás és hadügy terén rendet és takarékossgot honosított meg. Igaza volt tehát Ferdinánd királynak, midőn ismételve mondá, hogy ő János királynak »csak ezt a barátot irigyli, ki maga fölér tizezer fegyveressel.«

Az alkudozásokban, melyek a nagyvárad békét eredményezték, nagy része volt. Sokáig ő volt az, ki megghiúsította azok sikerét. Mert bár rég megunta a töröknek állhatatlan barátságát, mely már is inkább a szolgaság, mint a szövetség jellegét kezdé feltüntetni, de Ferdinánddal oly módon ohajtotta a kibékülést, hogy az ne vonja maga után az ország feldaraboltatását, hanem János bírja élethossziglan az egész országot, mely halála után Ferdinándra

szállana. Nehezen mondott le ezen eszméjéről, és nem szívesen járult a nagyváradi békéhez.

De bár János király életében is nagy befolyást gyakorolt Fráter György a haza sorsára, — még fényesebb és nagyobb szerű pályát nyitott meg előtte János halála. Petrovics Péter, az elhunyt király rokona, ki a gyámságban társul rendeltetett, egészen eltörpült az ő eszének és tettejének hatalma mellett. Mindazáltal állása nem volt könnyű. A főpapok és urak nagy részben irigyei vagy ellenségei voltak, és nem szívesen rendelték magokat alá az alacsony sorsból nem rég fölemelkedett szerzetesnek. Izabella, az özvegy királyné, szintén gyakran türelhetlennek találta azon határozottságot, mellyel ő irányában is föllépett.

De sokkal súlyosabbá tette helyzetét ama viszony, melyben János Zsigmond a nagyváradi béke folytán Ferdinándhoz és az előzmények által Szulejmánhoz állott.

Ő el volt tökéelve teljesíteni a haldokló király végakarát; mellőzni a nagyváradi békét. Lehet, hogy meggyőződése szerint ezt az ország érdeke követelte. Azonban bizonyára a személyes hatalomváagnak is nagy része volt elhatározásában. János király hívei mindnyájan egyetértettek vele. Csak öten voltak ellenkező nézetben. Frangepán Ferencz kalocsai érsek, Perényi Péter, Bebek Ferencz, Balassa Zsigmond és Menyhért, kik Ferdinándnak meghódoltak. Ellenben azon nagyszámu urak és nemesek, kik János király tetemeit a székesfehérvári sirboltban örök nyugalomuk helyére kísérték vala, in nen a

Rákos mezejére mentek és a csecsemő János Zsigmondot királylyá kiáltották ki. Nagykorúságaig a kormányt a királynéra és főbb tanácsosaira ruházták, úgy hogy Fráter György a kincstárt kezelje, Petrovics az alvidéket kormányozza, Török Bálint a sereg vezére legyen. Már előbb küldettek követek a portára, kik a szultán pártfogását biztosítsák. Ez alatt Ferdinánd felhívta Izabellát az ország átengedésére. Miután pedig kitérő választ nyert, Fels Lénárd tábornokot Buda ostromára küldötte. Ezen táborozás bár eredményre nem vezetett, nagy mértékben felingerelte a szultánt, s ez kijelentvén, hogy János Zsigmondot atyja országában minden erejével megvédelmezi, a határszéli basákat utasítá, hogy gyámjainak Ferdinánd ellen segílyt nyujtsanak; a következő évben pedig személyesen kívánt Magyarországra hadjáratot indítani.

Fráter György örömmel értesült ugyan a szultán jóindulatáról, de hadjáratát elhárítani igyekezett; előre látván, hogy a török idővel megfészkei magát az országban. E veszély eltávolítására igénybe vette a pápa közbenjárását is. Fölkérte, hogy miután a török soha sem fogja Ferdinándot a magyar trón birtokában megtűnni, birja rá önkéntes lemondásra. Egyuttal alkudozásba bocsátkozott a királylyal.

Ezalatt azonban Fráter György és Izabella között komoly surlódások támadtak; miután a gyenge, de a hatalom birtoka után vágyó nő rossz néven vette, hogy a kormány vezetéséből teljesen kizáratik. Panaszaival nemcsak atyjához, hanem Ferdinándhoz is fordult. Sőt az utóbbinak, 1541 február havában tu-

domására hozta, hogy szabadulandó Martinuzzi zsarnokságától, kész Buda várát és az országot átadni. A király örömmel fogadta ezen ajánlatot, és Roggendorf Vilmos tábornokot, mintegy 25,000 emberrel, május 1-én Budavára alá küldötte. Izabella el volt határozva a vár átadására. Azonban Fráter György nyomára jött e tervnek, és míg Izabellát gondosan őriztette, egész erélylyel készült az ellenállásra.

Roggendorf május végén a budai hegytetőről lövetni kezdte a várat. Június első napjaiban rohamra vezette hadait; ezek vitézül harczoltak, és sikerült több zászlót a falakra tűzniök; de több órai heves küzdelem után visszaűzettek. Majd tűzagnak segélyével igyekezett a falakat lerombolni, s miután ez sem sikerült, árulás útján ohajtott magának utat nyitni a várba. Ugyanis a táborában levő Révai Ferencz királyi személynök titokban alkudozást folytatott több budai polgárral, s ezek készeknek nyilatkoztak egyik kaput éjnek idején megnyitni és a magyar csapatokat bebocsátani. E terv kivitelére június 13-ának éjjelét tűzték ki. Azonban Roggendorf a vár bevételének dicsőségét nem akarta Révaival megosztani; helyette tehát saját fiát, egy német csapat élén küldötte a budai polgárok által kitűzött helyre. A kapu megnyitvatott, s a német katonák nagy lármával kezdettek benyomulni; de az őrség csakhamar összegyűlt és viasszaszorította őket. Fráter György szigorú nyomozást rendelt, és az árulók egy részét kivégeztette.

Néhány héttel utóbb egy török sereg érkezett

Buda felmentésére. Roggendorf nem mert megütközni, és augusztus 21-én éjjel hajókon Pestre szállította hadait. De a török megrohanta a költözködő táborát. A zavarban több hajó, a tolongó katonák által túlterhelve lévén, elsüllyedt. Sokan a budai parton szorultak, s részint felkonczoltattak, részint fogságba estek. A törökök a pesti partra is átnyomultak, s innen szintén elűzték a királyi hadakat, melyek 16,000 embert és ágyúikat veszítették el. Roggendorf is megsebesült, és néhány nappal utóbb Somorján meghalt.

Szulejmán csak később, 1541 augusztus 26-án ért Pest alá, majd Ó-Budára tette át táborát. Midőn Fráter György és a többi tanácsosok hódolatukat mutatták be, óhajtasát fejezte ki, János Zsigmondot is láthatni; ez tehát a főurak által kísérve, a szultán elé vitetett, ki nagy ünnepélyességgel fogadta a gyermekeket.

Míg ez a török táborban történt, a jancsárok kisebb csoportokban felmentek Budavarába, mintha csak megszemlélni óhajtanák. Egyszerre azonban, adott jelre, elfoglalták a kapukat és bástyákat. Majd egy török tiszt a vár köztérein kihirdette, hogy a várat a szultán veszi át, de a lakosok nem fognak bántalmat szenvedni. A szultán pedig kijelentette, hogy Budát és a Duna mellékén elterülő országrészt. János Zsigmond nagykorúságáig megtartja; Izabella pedig fiának gyámjaival Lippára költözzék, s innen a Tiszán túli vidéket és Erdélyt kormányozza. Szeptember 2-án maga is fölment a várba, és a mecsetté átalakított főtemplomban ajtatosságát végezte. Ek-

ként az ország jelentékeny területe, a fővárossal együtt, török kézre került, és másfél századon át a pogány zsarnok hatalma alatt állott.

Buda és a török tartományparancsnokává egy basa, főbirájává pedig V e r b ő c z y I s t v á n nevezetett. Az utóbbi fájdalmas lélekkel fogadta el a tiszteletet, hogy így lehetőleg enyhítse a török szolgaság súlyát és a nyomort, mely az országra várakozott. Azonban az ország sülyedésének és szenvedéseinek látása által élesztett hazafiúi fájdalom már a következő évben (1542.) sirba vitte e kiváló férfit, ki más körülmények között, rendes állami élet körében, fényes tehetségeivel nagy szolgálatokat tehetett volna hazájának.

Ezalatt Szulejmán (1541.) szeptember második felében elhagyta az országot; Izabella pedig fiával és tanácsosaival Lippára tette át udvarát.

Budavára megszállásának hírére a kétségbeesés vészkiáltása hangzott az ország minden részeiben. Mert igen sokan voltak, kik a török pártfogás önzetlenségében — bármennyire valószínűtlen vala az — biztak, attól hazájok egységének és szabadságának visszaállítását remélték. Most végre kiábrándultak és belátták, hogy a török óvatos lassúsággal, de tervszerű következetességgel készíti elő az ország teljes meghódítását.

Fráter György is, ezen események megrendítő hatása alatt, kibékült a királynéval, és buzgón felkarolta a Ferdinánddal való kibékülés tervét. 1541 őszén követeket küldtek a királyhoz, ki Serédy Gáspárt bizta meg az alkudozások vezetésével. Már

december 29-én a két fél biztosai aláírták a szerződést, mely a nagyváradi békekötés végrehajtását állapította meg. Azonban Fráter György, bár biztosított, hogy erdélyi vajdává fog kineveztetni, különféle ürügyek alatt késleltette az egyesség életbe léptetését.

Ezalatt Ferdinánd minden igyekezetét oda irányozta, hogy oly erős sereget gyűjtsön egybe, melylyel Budavárát a törököktől visszaszerezhesse. Nagyszámú zsoldosokat toborzott és a külföldön is segélyt eszközölt ki; de sem magyar tanácsosait nem hallgatta meg, kik ajánlották, hogy személyesen álljon a sereg élére, sem az alkalmas időpontot, a tavasz kezdetét, nem sietett felhasználni, midőn a pestis által megtizedelt török őrség nem lett volna képes ellenállani.

Joachim brandenburgi fejedelem csak a nyár derekán érkezett meg a birodalmi segélyhaddal, melyhez Vitelli Sándor 3000 pápai, Ungnád 10,000 osztrák és stájer zsoldos élén csatlakozott. A magyar urak mintegy 15,000 embert vezettek a királyi zászlók alá. Ekként az összes haderő közel 80,000-re ment. Mindazáltal Joachim herceg minden ok nélkül, egy hónapig vesztegelt komáromi táborában.

Szeptember vége volt már, midőn Pestet megszállotta. Itt is erélytelenül vezette a hadi műveleteket. Miután első rohama eredménytelen maradt, és egy 30,000-nyi török sereg közeledtéről értesült, a magyar urak ellenzése és buzgó kérései daczára, visszavonult. Ferdinánd maga is a vezérre hárítja ezen

gyalázatteljes fejlemény okát. »Sem fegyveres népben — írja császári bátyjához intézett levelében — sem hadi készletekben nem volt hiány; egyet nélkülözött, jó agyvelőt, mely helyesen vezérelje.«

A nagy sereg megjelenéséhez kapcsolt szép remények illetén meghiusulása közlevertséget idézett elő a királyi udvarban és az ország rendei között; egyuttal más irányt adott Fráter György politikájának. Ez látván, hogy Ferdinánd nem képes az országot megvédeni, felhagyott egyezkedési szándékával, és miután a töröknek sem akart meghódolni: megkezdette azon kétszinű politikát, melyet egy évtizeden át nagy ügyességgel folytatott, amely azonban végeredményben személyére vészteijessé, a hazára is károssá lőn.

Az 1542-ik évi hadjárat eredménye buzdításul szolgált Szulejmánnak, magyarországi uralma kiterjesztésére. A határszéli basák kora tavasszal (1543.) megkezdették a hadjáratot, melynek célja, a Dráva-melléki és a Dunántúli országrész főbb helyeinek bevétele volt. Uleman bosniai basa már ápril végén több tótországi erősséget vivott meg. Május elején Valpót, Perényi Péter várát táborolta körül; vitéz parancsnoka, Árky Mihály több rohamot visszavert ugyan, de július 23-án a megfogyott őrség és a várban menedéket keresett vidéki parasztság a parancsnokot elfogta, a töröknek kiszolgáltatta, és a vár kapuit megnyitotta. Síklós és Pécs könnyebben jutott az ellenség hatalmába.

Ezalatt megjelent maga a szultán is, most harmadszor, hazánkban. Július 22-én fényes bevonulást

tartott Budavarába. Innen Esztergom ostromára indult, melyet Lascano és Salamanca 1500 spanyol, olasz és német katonával voltak hivatva védelmezni. Azonban az idegen kapitányok, az ellenállás sikertelenségét belátva, nem akarták élteket kockáztatni. Augusztus 10-én, szabad elvonulást biztosítva magoknak és az őrségnek, feladták a várat. Példájokat követte Tasso Hannibál, Tatának kapitánya.

Ellenben Székesfehérvár hosszú ideig állott ellen az ostromló török seregnek. A Várkőcz György kapitány által föllelkesített őrség esküvel fogadta, hogy utolsó csepp vérig fogja védelmezni az ősi koronázási várost. A katonák dicső harcában részt vettek a nők is. Az augusztus 29-én intézett első rohamot vitézül visszaverték. Szeptember 1-én negyvenezer török nyomult a külváros falai ellen, és a csekély őrséget a belvárosba szorította vissza. Itt, bár ötszázra olvadt le, és kapitánya is elesett, el volt határozva folytatni a védelmet. De a polgárság titkon alkudozásba bocsátkozott az ellenséggel, és bántatlanság biztosítása után, megnyitotta a kapukat.

Szulejmán innen visszatért Konstantinápolyba, Rusztem basát, 50,000-nyi sereggel hagyva Magyarországon. Ez a következő évben (1544) megvívta Visegrádot, Nógrádot, Hatvant. Részint ő maga, részint a török kezére jutott várak őrségei, komoly ellenállással sehol sem találkozván, a várak körüli területet is meghódoltatták.

A magyarországi török birtok ez időben 15 kerületre (szandzsákság) volt osztva, melyek székhelyei

valának: Buda, Esztergom, Fehérvár, Nógrád, Hatvan, Szeged, Veszprém, Mohács, Siklós, Pécs, Simon-tornya, Szegszárd, Pozsega, Szerém, Végszendrő. A budai vezérbasa (beglerbég) állott, mint a szultán helytartója, az egész tartomány élén.

Ferdinánd, ismételt sikertelen kísérletei után, lemondani kényszerült azon reményről, hogy az elvesztett várakat és területeket visszaszerezheti; emiatt oda irányozta törekvéseit, hogy a törökkel kötendő béke által további foglalásainak elejét vegye. 1546-ban másfél évre terjedő fegyverszünetet, a következő évben pedig öt évre békét eszközölt ki; de csak azon megaláztatással, hogy 30,000 arany évi adó fizetésére kellett magát köteleznie.

Ily áldozat árán, annálfogva is kész volt elfogadni a békét, mert remélé, hogy így sikerülend Izabellát Erdélynek és a kezein levő magyarországi területnek átengedésére bírni. 1549. elején megújultak a tárgyalások, melyeket most Fráter György is előmozdított. A királyi biztosok János Zsigmondnak családi birtokai mellett, a Sziléziában fekvő oppelni és ratibori herczegségeket, Izabellának százezer aranyat, Fráter Györgynek pedig az erdélyi vajdaságot, Várdai halála után az esztergomi érsekséget és a bibornoki kalapot ajánlotta föl. Fráter György elfogadta és Izabellával is elfogadtatta e föltételeket; de azokhoz még kettőt kapcsolt: hogy János Zsigmondnak Ferdinánd egyik leánya jegyeztessék el, és hogy Ferdinánd erős hadat küldjön Erdély átvételére.

Erős seregre csakugyan nagy szükség volt.

Erdélyben egy tekintélyes párt ellenezte az átadást, melynek meggátolására a portát is felhívta; minélfogva a nagyvezér meghagyta a királynénak és az erdélyi rendeknek, hogy »az áruló barátnak ezentúl senki se engedelmeskedjék, hanem őt lánczra verve, vagy ha élve elfogni nem tudják, fejét küldjék a portára.« Petrovics Péter örömmel ragadta meg ezen alkalmat, hogy gyűlölt vetélytársától szabaduljon. Miután Izabellát is megnyerte, a ráczok, székel-lyek és szászok között sereget gyűjtött, hogy Fráter Györgyöt hatalmába ejtse. Ezt azonban nem találta készületlenül; erős sereg élén Erdélybe jött, a székel-lyeket megnyerte és Medgyesre országgyűlést hirdetett. Itt rábirta a rendeket, hogy a szultánhoz küldendő követek által az ellene emelt vádakát czáfolják meg és eljárását igazolják. Majd Gyulafehérvár alá sietett, és itt Izabellát addig ostromolta, míg vele kibékült és egyességre lépett.

Ezalatt azonban, a királyné korábbi felhívására, a budai basa a Maros völgyén, az oláh vajda a vörös toronynál, végre a moldvai vajda az ojtoszi szoroson nyomultak Erdélybe. Fráter György ezen hármas betörés hírére csodaszerű erőfeszítéssel néhány nap alatt közel ötvenezernyi sereget gyűjtött egybe. Ő maga a moldvai vajdát, Kendy János pedig az oláhországi vajdát szorította ki; mire a Déváiig előhaladott budai basa ellen indult, s azt is visszavonulásra kényszerítette.

Azonban a veszély nem volt teljesen elhárítva; minden pillanatban tartani lehetett a támadás megújulásától. Ez okból Ferdinándot sürgetőleg kérte,

hogy ha Erdélyt nem akarja örökre elveszteni, küldjön mielőbb védelmére hadsereget. De mivel nem volt bizonyos afelől, hogy czélt ér; egyúttal mindent megtett, hogy a törököt megengesztelje, és dús ajándékokkal háritotta el magától a porta haragját.

Ferdinánd végre 1551. elején Castaldó János grófot 8000-nyi sereggel Erdélybe küldötte. Az erdélyi rendek pedig május elején Tordán tartott gyűlésökben megegyeztek abban, hogy Ferdinándnak meghódolnak. Izabella kényszerítve látta magát a király által ajánlott föltételek alapján a szerződést megerősíteni. A kezei között levő magyar koronát kiszolgáltatta, és miután augusztus 11-én a tizenkét éves János Zsigmondnak Johanna főhercegnő, Ferdinánd legifjabb leánya ünnepélyesen eljegyeztetett, Kassára távoztak; az erdélyi és tiszavidéki rendek pedig augusztus első napjaiban Kolozsvárt hűséget esküdtek Ferdinándnak.

Fráter György Erdély kormányzójává nevezetett. Előrelátván, hogy a török nem fogja tétlenül nézni Erdély átadását, mindaddig, míg Ferdinánd megfelelő haderőt küld, színlelés által készült a szultán boszúját elhárítani. Június elején követeket küldött a portára, kik a történeteket oly módon adták elő, mintha Ferdinánd hadai az ő megegyezése nélkül, sőt akaratja ellen jöttek volna Erdélybe, s most azon fáradoznék, hogy e hadakat eltávolítsa. A szultán hitelt adott ezen előterjesztésnek; és meghagyta, hogy a németeket mielőbb üzzék ki a tartományból, különben ő küld hadat ellenök.

Azonban Ferdinánd nem helyeselte Fráter

György eljárását, és követet küldött Konstantinápolyba, ki kijelentette, hogy Erdély alávetette magát neki; egyébként kész az eddig fizetett adót ezután is rendesen beszolgáltatni. A szultán ezek hallatára nagy haragra lobbant. A követet elzáratta és Fráter Györgyöt megintette, ne engedje János Zsigmondot Erdélyből kivitetni, különben mindnyájokat kardélre hányatja. Egyúttal Szokoli Mehemed basát, jelentékeny sereggel a Szerémségbe küldötte.

És míg a török komolyan ellenszegült Erdély átadásának, Ferdinánd a tartomány megvédelmezésére képtelen volt. Fráter György tehát ismét felkarolta fondor, kétszínű politikáját. Tervét őszintén előadta a királynak. Ez abból állott, hogy a török előtt Petrovicsot fogja hűtlenséggel vádolni, és elhíttetni, hogy maga is képes és kész a németeket Erdélyből kiűzni. Ferdinánd ismét ellenezte ezt; meghagyta neki, derítse fel a portán a valódi tényállást, és az adót csak azon feltétel alatt küldje meg, ha Szulejmán Erdély átadásában megnyugszik.

Fráter György ígérte, hogy engedelmeskedni fog. Midőn azonban Mehemed nyolczvanezernyi hadal közeledett, Castaldó pedig alig rendelkezett 6000 emberrel, Erdély végveszedelmét csak úgy vélte elháríthatni, ha saját terve szerint jár el. Ő tehát a portára és a török vezérhez küldött követei által kijelentette, hogy a szultánnak változatlan hűségű szolgálója, hogy most is János Zsigmond nevében kormányozza Erdélyt, s az ifjú herceg csak azért ment Kassára, hogy itt Ferdinánd leányával össze-

keljen; egyedül Petrovics bűnös, mert a gondjaira bízott várakat Ferdinándnak átadta.

Mehemed basa hitelt adott. Erdélyt megkímélve, a Petrovics által átadott várak visszafoglalására vezette hadait. Szeptember 19-én Becsét, néhány nap múlva Becskereket vívta meg, mire a kisebb erődök ellenállás nélkül adták meg magukat. Így tett Csanád is, melynek kapitánya Fráter Györgytől egyenes parancsot vett. Ez ugyanis így módon meg akarta erősíteni a törököt bizalmában; egyébkint is csekélyebb bajnak tartotta néhány erősegnak elvesztét, melyet meggátolni különben sem volt képes, mint az egész ország meghódítását. Lippa város polgárai önként ajánlkoztak, török őrseget fogadni falaik közé. A Temesvár körül lakó rácok pedig közreműködésüket ígérték ezen vár bevételéhez. A basa egy hadosztályt küldött Temesvár ostromára, és midőn ezt Losonczy István visszaverte, október 18-án maga Szokoli Mehemed is megjelent a táborban; de miután Losonczy több sikeres kitörést is intézett az ostromló hadakra, október 27-én felhagyott az ostrommal, és téli szállásokra vezette hadait.

Ezalatt Erdélyben Fráter György helyzetét nagy mértékben veszélyessé tette azon visszavonás, mely közte és Castaldó, Ferdinánd tábornoka között támadott. Az utóbbi ugyanis, midőn szeptember végén hadereje 11,000-re szaporodott, az alvideki várakat ostromló török ellen kívánt indulni, és Fráter Györgyöt felhívta, hogy seregével hozzá csatlakozzék. Ez azonban minden áron fentartani igyekezett a jó

víszonyt, melyben a török vezérhez állott, annál inkább, mert biztos tudósításokat vett, hogy az a hadjárat befejezésére készül; sőt remélé, hogy közbenjárása által sikerülend Ferdinánd és a porta között tartós békét létesíteni. Ezért nem követte Castaldó felhívását, hanem őt magát is lebeszélte a támadó fellépésről.

Castaldó lelkében ekkor fölébredt azon gyanú, hogy Fráter György nem őszinte hive Ferdinándnak, és török pártfogással Erdélyt magának igyekszik megszerezni, csak az alkalmas pillanatot várva, hogy nyíltan álljon elő nagyravágyó terveivel. E gyanúban megerősítette őt Pesty Gáspár, ki előbb Martinuzzinak titkára volt, és személyes sérelmekért heves gyűlöletet táplált ellene. Most Castaldó szolgálatában állván, elhitette urával, hogy Fráter György egyetértésben van a törökkel, melynek az egész királyi sereget kiszolgáltatni szándékozik.

Castaldó október elején (1551.) közölte aggodalmait Ferdinánd királylyal, és utasítást kért a teendők iránt. Ez akként válaszolt, hogy míg Fráter György gonosz szándékainak valóítását halasztja, ő is szinleljen bizalmat, nehogy okot szolgáltasson neki az árulásra; de ha a dolgok odáig fejlődnek, hogy vagy maga és serege vész el, vagy Fráter Györgyöt kell ártalmatlanná tenni, ez esetben előzze meg a csapást.

Ezalatt Fráter György engedve Castaldó sürgetéseinek, október vége felé Dévánál csatlakozott táborához. Lippa visszafoglalását tüzték ki hadimunkálataik céljául. Útközben követek érkeztek a

királyi udvarból, kik meghozták Fráter Györgynek az esztergomi érsekké történt kineveztetéséről szóló oklevelet és a pápától a bibornoki méltóság jelvényeit, jutalmul Erdély átadásának eszközzéseért. Az új bibornok meleg szavakban fejezte ki háláját, és biztosította a királyt, hogy ezentúl még nagyobb buzgalmat fog kifejteni a kereszténység érdekeinek előmozdítása körül, melynek védelmében életét is kész feláldozni; kiemelvén, hogy »teljes boldogságához még csak a vértanú-koszorú hiányzik.«

November 5-én kezdték meg Lippa ostromát. Uleman' basa, ki ötezer törökkel védelmezte a várat, már három nap mulva kényszerítve látta magát a ellegvárba vonulni vissza, hová alig 1500 ember követte, míg a többi elesett. Fráter György azon volt, hogy Ulemannak szabad elvonulás engedessék. Castaldó beleegyezett, és Uleman basa december 5-én kivonult.

Valószínű, hogy Fráter György magatartása Lippa ostrománál teljesen tiszta volt. Azonban Castaldó és vezértársa Pallavicini, nem kételkedvén áruló szándékai iránt, ezeknek újabb bizonyítékát láttak a törökök iránti kiméletes eljárásában. Már ekkor kezdettek azon gondolattal foglalkozni, hogy a bibornokot meggyilkolják. »Győződjék meg felséged — írja Castaldó november 30-án Ferdinándnak, — hogy az emberinél mélyebb értelem sem elegendő az ő természetének és jellemének kiismerésére. Ugyanazon pillanatban nevet és sir, ígér és tagad, szent szándékot és ördögi tetteket nyilvánít, egy órában minden hitelt érdemel, másban kézzelfoghatólag

igazol minden gyanut. Végre azonban mégis inkább töröknek, mint kereszténynek, inkább Lucifernek, mint Jánosnak hiszem őt. Ezt minden órában látom, érzem, kézzel tapintom, úgyannyira, hogy már Istenre bízam a dolgot, sugallja ő, mi legyen legjobb, hogy annak idején végrehajthassam azt, mit tennem kell. Több ízben oly közel állottam már a végrehajtáshoz, hogy lehetetlennek láttam elmaradását.«

A bibornok előtt nem volt ismeretlen, hogy a királyi tábornokok bevádolták a királynál. Ezért ismételve fölkérte Ferdinándot, engedje meg, hogy személyesen jelenhessék meg udvarában, és igazolhassa eljárását. A király nem ellenezte ezt; s egyúttal elhalmozta őt bizalmának és jóindulatának biztosításaival. »Mi — írja neki — nagyrabecsúljuk bátorságodat és lelki nagyságodat, nem kételkedvén kijelenteni, hogy valamennyi egyházi férfiak között te vagy legkitünőbb, mint ki karral és tanácscsal vitézül védelmezed a kereszténységet a hitetlenek dühe ellen.«

Ezen nyilatkozat teljesen megnyugtathatá Fráter Györgyöt. De viszonya a királyi tábornokokhoz nem javult, sőt mindinkább elmérgesült. Castaldó ugyanis, Lippa bevétele után, hadait Erdélyben akarta téli szállásokra elhelyezni, mit a bibornok határozottan ellenezett; részint mert Erdélyben a szűk termés folytán élelmi szerekben nagy hiány volt, részint mert nem akarta az idegen sereg bebocsátása által a török haragját felkölteni. Azonban Castaldó úgy vélekedett, hogy ezen okok csak ürügyül szolgálnak, és hogy Fráter György azért akarja

a királyi hadakat a tiszai részeken elhelyeztetni, hogy itt, a törökökkel és oláhokkal egyesülve, megtámadja és megsemmisítse. Bár e föltevés minden alapot és valószínűséget nélkülözött, most végleg elhatározá magát arra, hogy Ferdinánd föltételes meghatalmazása alapján, megelőzendő a csapást, mely — képzeletében — személyét, seregét és a királyt fenyegette.

A bibornok nem gyanította, hogy a vész közeledik. Hadait elbocsátotta, és deczember 13-án, csekélyszámú testőrei kíséretében alvinczi kastélyába vonult, hogy ott a hadjárat fáradalmait kipihenje. Két nappal utóbb Castaldó és Pallavicini is ide érkeztek, kiket mint vendégeit szívélyesen fogadott. Annyira távol volt tőle minden gyanakodás, hogy deczember 16-án testőreit és szolgálóinak nagy részét Gyulafehérvárra küldötte, hova másnap maga is indulandó volt.

Ellenségei épen ezen időpontot választották gonosz tervök végrehajtására. Deczember 17-én, korán reggel, Fráter György hálóteremében, asztala mellett ült, imáit végezve, midőn Pallavicini titkára, Ferrari Márk levéllel kezében belép. A bibornok átveszi a levelet. Midőn annak olvasásába merül, a titkár reárohan, törével több sebet ejt nyakán és torkán. A megtámadott felugrik, erős karral ragadja meg gyilkosát és földre téríti. Azonban a zaj hallatára, Pallavicini több tiszttel betör. A tábornok kardjával megsebesíti, egyik kísérője pisztolyából lő reá, mások töreikkel rohanják meg. A bibornok földre borúl, és »Jézus! Mária!« kiáltással, meghal.

Castaldó rögtön a bibornok kincseit foglalta le. Ezek háromszázezer aranyra becsültettek; de utóbb alig került elő néhány ezer arany; a többit a merénylet végrehajtói ragadták szét.

Ferdinánd, azon meggyőződésben, hogy Fráter György valóban áruló volt, nem habozott a gyilkos tettért magára vállalni a felelősséget. 1552. január 2-án Pesty Gáspárt Rómába küldötte, hogy elhárítsa magától a büntetéseket, melyekkel a kánonok az egyházi férfiak gyilkosait sújtják. Azonban III. Gyula pápa alaposan tehette a kérdést:

»Ha Fráter György oly gonosz ember volt, minőnek jellemeztetik, mikép ajánlhatta őt a király bibornoki méltóságra? És hihető-e, hogy a hetvenéves aggastyán csak az utolsó két hónap alatt vált oly gonoszsza?«

A szentszék vizsgálatot rendelt el, melynek vezetésére 1552. tavaszán egy pápai követ Linzbe küldetett. Több mint száz tanu hallgattatott ki; azonban vallomásaik nem derítették fel teljesen az ügyet. A pápa ennek következtében sokáig vonakodott a felmentő ítéletet kimondani; s ezt csak 1555. február 14-én tette meg.

A történelem ítélő széke előtt Fráter György bűne egyáltalán nem tekinthető bebizonyítottnak. Oly oklevelek, melyekből kitűnnék, hogy a Ferdinánddal kötött egyesség után, Erdélyt akár a török kezére játszani, akár János Zsigmondnak megtartani tervezte volna, nem jöttek napvilágra. Azt, hogy a hetvenéves főpap maga akart volna Erdély

fejedelmi székére emelkedni, — komolyan alig állíthatni.

Minden oda mutat, hogy Castaldót és Pallavicinót személyes ellenszenv és irigység, kincs- és hatalomvágy vezették a merényre.

IV.

A török háborúk és Erdély állapota. (1552—1604.)

Fráter György halálával hazánk elvesztette azon férfit, kinek ügyessége a törököt egy évtizeden át hódításainak nagyobb mérvű folytatásától és az ország pusztításától vissza tudta tartani. Most Szulejmán ismét egész hatalmával intézte támadásait Magyarország ellen.

A háború 1552. tavaszán több ponton folyt. A budai basa a Dunántúli országrészt dúlta föl és Veszprémet foglalta el. Szokoli Mehemed Temesvárt szállotta meg. Losonczy István ujjalag önfeláldozó elszántsággal teljesítette kötelességét. Saját birtokait zálogosította el, hogy zsoldosokat fogadhasson, és hadiszereket vásárolhasson. 2200 emberből álló őrségét megesketteté, hogy halálig fogja védelmezni a fontos helyet. Több héten át vitéz ellenállással küzdöttek, s tíz rohamot vertek vissza. Azonban midőn ostromló ágyúk nagy réseket nyitottak a falakon, a lőpor fogytán volt, és segínyt sehonnan sem lehetett várni: a spanyol és cseh zsoldosok kényszerítették a parancsnokot, hogy szabad elvonulás feltétele alatt a várat feladja. A török vezér eifo-

gadta e feltételt. Azonban midőn a kivonulók a jancsárok által bántalmaztattak, Losonczy fegyvert ragadott, társai követték példáját, és rövid heves harczban a maroknyi csapat, utolsó emberig elveszett.

Az esztergomi érsek drégelyi várát Nógrádmegyében Szondy György hasonló vitézséggel védelmezte. Ali budai basa július havában vette ostrom alá. A tornyok és falak romokká lövettek, de Szondy visszautasította az ellenség felhívásait, és vonakodott magát megadni. Végre midőn az ellenállás lehetetlen volt többé, minden értékes vagyonát a vár udvarán felgyújtván, vitézeivel az ostromló hadra rohant; mindnyájan hősi halállal múltak ki.

Azonban e dicső példák nem találtak mindeütt utánzásra. Ipolyság, Balassagyarmat, Szécsény, Hollókő, Buják komoly ellenállás nélkül jutottak Ali basa kezeibe.

Míg ekként az ország védhelyei egymásután elestek, Ferdinánd tétlenül szemlélte a török uralom félelmes terjedését. Bár az 1552. február havában tartott pozsonyi országgyűlés nagy adót szavazott meg, és a nemesség fejenkinti fölkelésén kívül jelentékeny haderő kiállítását rendelte el: Ferdinánd, a rendek és magyar tanácsosainak ismételt sürgető kérelmei daczára, az országban nem jelent meg. Passauban tartózkodott, honnan a császárt és birodalmi rendeket ostromolta segélykérésével; ezek azonban a vallási küzdelmek zajában nem hallgatták meg a magyar nemzet vészkiáltásait. Ferdinánd ma-

gára hagyatva, a nyár közepén, olaszokból, németekből és csehekből mintegy 12,000 hadat gyűjtött, melyet Teuffel Erasmus vezérlete alatt Fülekre küldött, hol a felsővidéki nemesség, mintegy 7000 ember, táborozott. Ezen két sereg egyesülve képes lett volna megmérkőzni a budai basával. Azonban Teuffel a magyarok nélkül indult Drégely visszafoglalására. Útközben Palást mellett találkozott Alival. Az olasz és német harczosok, rövid csata után futásban kerestek menekülést. Számos halott borította a csatatér; köztük Sbardellati Ágoston váci püspök, az utolsó magyarországi főpap, ki karddal kezében vesztette el életét. A foglyok közt volt maga a német vezér is, ki Konstantinápolyba vitetett, hol vízbe fojtatott.

Ali basa, rövid pihenés után, folytatta foglalásait, melyek oly könnyűnek mutatkoztak. Augusztus végén Szolnok ellen indult. E helyet két év előtt Salm Miklós nagy költségen látta el erődítményekkel, s most másfél ezer vegyes nemzetiségű őrség védelmezte; azonban a török megérkezését követő éjjel az őrség gyáván megszökött. Midőn az ellenség szeptember 4-kén rohamra készült, a várnagy Nyáry Lőrincz egyedül állott a kapunál; és Szolnok kardcsapás nélkül veszett el.

Ali basa ekkor Achmed vezérrel egyesülvén, százezret megközelítő sereggel Eger vivására indultak. Oláh Miklós püspök a várat Dobó István és Mecskey István kapitányok személyében oly férfiakra bízta, kik e válságos napokban hazafias lelkesedéssel igyekeztek betölteni hivatásukat. Ideje-

korán gondoskodtak az őrség szaporításáról, élelmi- és hadiszerek gyűjtéséről. A kétezernyi őrség méltó volt vezéreikhez; elhatározta, hogy a ki a vár feladását csak megemlíteni is meri, legyen az fő- vagy közember, halállal büntetetik. Az ellenség szeptember 11-én táborolta körül a várat, és néhány nap múlva hevesen kezdette meg az ostromot. Roppant ágyui félmázsás lövegeket szórtak a falakra. Több napon át szünetelés nélkül folyt a tüzelés. De a réseket a vár népe lankadatlan szorgalommal töltötte be. Végre szent Mihály napjának hajnalán a törökök általános ostromot intéztek. Az egyik tornyot, az őrség vitéz ellenállása daczára sikerült elfoglalniok, s innen nagy kárt tettek az őrségben. Azonban Dobó rögtön az ágyúkhöz sietett, és mindaddig lövette a tornyot, míg az ellenség kivonúlt. A többi pontokon is a magyar vitézek részint fegyverrel, részint az ostromlók közé hányt égő szerekkel oly sokat öltek le, hogy az ellenség dél tájban, több ezer halottat hagyva hátra, mindenfelől visszavonúlt. Az ostromlók a következő napokban tüzes golyókat lödözték a várba, több épületet lángba borítottak és aknákkal igyekeztek aláásni a várfalakat; de az őrség nem lankadt, és két újabb rohamot szerencsésen visszavert. Végre a török had soraiban csüggedés kezdett uralomra emelkedni; a jancsárok is kétségbeesetek. »Hiába erőlködünk — mondák — Isten ellen, ki a magyarokkal harczol!«

Vezéreik, ily körülmények között, felhagytak az ostrom folytatásával, és október 18-án elvonultak. Eger meg volt mentve. Hőslelkű parancsnoka, Dobó

István, jutalmul, erdélyi vajdává neveztetett. De szebb jutalom az, melyben őt és társait a történelem részesíti, midőn emlékezetöket áldással és dicsőséggel környezve, hagyományozza át az utókorra.

Sajnos, hogy e nemes példák nem valának képesek a nemzetet tespedéséből felrázni. Egyébkint királya sem birt azon tulajdonokkal, melyekre szüksége lett volna, hogy az ősi vitézség szellemét felébreszsze. E helyett ismét megalázta magát és békét kért. 1553. nyarán követséget küldött Konstantinápolyba, melynek élén Verancsics Antal állott. Ezen dalmát származású főpap Olaszország főiskolaiban diplomatiái képzettség mellett kiváló klasszikai műveltséget tőn sajátjává, miről bizonyosságot tesznek jeles irodalmi művei és (kikkel nagyrészt baráti viszonyban volt), a külföld legnevezetesebb tudósaival folytatott levelezései. János királynak, kitől a gyulafehérvári prépostságot nyerte el, állandó híve volt. Csak akkor csatlakozott Ferdinándhoz, midőn ez Fráter Györggyel egyességre lépett. Verancsics többször küldetett fontos alkudozások vezetése végett a portára, míg utóbb Eger püspöki, majd 1569-ben Esztergom érseki székére emeltetett.

1553-ban azon utasítást nyerte, hogy Ferdinánd nevében egész Magyarországért 140,000 forint, az általa tényleg birt terület békés birtoklásáért 40,000 forint évi adót ajánljon a szultánnak. Ez azonban Erdély átengedéséről hallani sem akart. A következő évben Verancsics újra megjelent a török birodalom fővárosában, s innen a Kis-Ázsiában mutatkozó szultánhoz ment; de fényes ajándékok és igé-

rétek által sem volt képes Erdély átengedését kieszközölni. Szulejmán határozott nyilatkozatot követelt Ferdinándtól az iránt, vajjon hajlandó-e János-Zsigmondot Erdély birtokába visszahelyezni; kijelenté, hogy tagadó válasz esetében a moldva- és oláh-rszági vajdákat, úgyszintén a határszéli basákat utasítandja, hogy fegyveres erővel vegyék vissza ama tartományt. A király, egyaránt idegenkedvén Erdély átengedésétől és a török háborútól, hogy időt nyerjen, azon ajánlatot tette a szultánnak, hogy János-Zsigmond ellátásáról még jobban fog gondoskodni, és a portának nagyobb adót fizetend, mint eddig. Azonban Szulejmánt ezen válasz nem elégitette ki. A követeket szoros őrizet alá helyezte és elrendelte, hogy János Zsigmond fegyverhatalommal vezetessék vissza Erdélybe.

Ezalatt a viszonyok Erdélyben sem voltak kedvezők Ferdinánd ügyére. Castaldo, ki Fráter György halála óta, a kormányt vezette, telhetetlen birvágya és önkényes tettei által gyűlöletessé tette magát, népszerűtlenné a királyt. Az elégületlenek száma mindinkább szaporodván, ezek felhívták Izabellát, hogy fiával térjen vissza. 1553. tavaszán Castaldo visszahivatván, az új vajdák: Dobó István és Kendy Ferencz eltávolították ugyan e veszélyt; de csak rövid időre. A török fenyegető magatartása következtében az erdélyi rendek 1556. február elején Marosvásárhelyen tartott gyűlésökből felhívták Ferdinándot, hogy küldjön mielőbb elégséges haderőt, mely őket a török ellen megoltalmazza; vagy ha erre nem képes, mentse fel hűségi esküjöktől. Miután pedig

kitérő választ vettek, visszahívták Izabellát. Ez fával október 23-án ünnepélyesen bevonult Kolozsvárra, és a tizenhét éves János Zsigmond nagykorúságáig kormányzóvá választatott. Ferdinánd ügyét egyedül az egri hős, Dobó István védelmezte. Azonban ő is november végén kénytelen volt elvonulni. Erdélyrel a Tiszavidék egy része, Nagyváradal, szintén elszakadt.

Ez időben történt, hogy V. Károly császár lemondván összes koronáiról, egy spanyolországi kolostor magányába vonúlt vissza, hogy az áhitat gyakorlatainak, a tudományokkal és mestersegekkel való foglalkozásnak szentelje eseménydús életének hátralevő napjait. Öcsését Ferdinándot már régebben birodalmi helytartóvá és római királylányá választatta; most a császári korona, sokféle terheivel, reá szállott. Kétszeresen érezte tehát szükségét, hogy Magyarországon, és a török részéről békét szerezzen. Ennek kész volt feláldozni igényeit Erdély birtokára. Azonban midőn 1557. tavaszán a békealkudozások megkezdődtek, a szultán elbizakodottságában két föltételt kötött ki: hogy Szigetvár lerontassék, és a király az elmaradt két évi adót fizesse meg. Ezen választ Verancsic vitte meg, ki ekkor, miután négy éven át tartózkodott a portán, tért vissza hazájába. Társa Busbeck Konstantinápolyban maradt, és néhány hónap múlva jelenté a szultánnak, hogy Szigetvár lerontását Ferdinánd császári méltóságának lealázása nélkül nem engedheti meg; a két évi adót kész megfizetni, ha a szultán visszabocsátja Tatát, melyet hadai, a fegyver-

szünet sérelmével, foglaltak el; mire azonban a szultán vonakodott ráállani. Ekként az alkudozások meghíúsultak és csak 1562-ben ujítottak meg ismét, midőn a béke nyolcz évre létrejött, a tényleg fennálló birtokviszonyok alapján; Ferdinánd saját magyarországi területeért 30,000 forint évi adó fizetésére kötelezte magát, és János-Zsigmondot Erdély fejedelméül elismerte.

Ferdinánd utódja *) Miksa király (1564—1576) mind a szultánnal, mind az erdélyi fejedelemmel fentartani óhajtotta a békés viszonylatokat. A szultántól megnyugtató biztosításokat vett. Azonban János-Zsigmond fenyegető állást foglalt el, és hadvezére somlyói Báthory István már 1564. őszén megkezdte a háborút, Szatmárt és Nagybányát bevette.

Miksa a következő év (1565.) elején Schwend Lázár tábornokot 7000 zsoldossal az elvesztett helyek visszafoglalására küldötte. Ez, több magyar főúr dandarával egyesülvén, nemcsak Szatmárt és Nagybányát vette vissza, hanem Tokajt, Szerencset és Erdődöt is hatalmába ejtette. De ezen előnyöknél nagyobbak voltak a hátrányok, melyeket a hadjárat szült. Szulejmán ugyanis, midőn Schwendi foglalásairól értesült, a budai és temesvári basákat utasította, hogy János-Zsigmondnak segítségére siessenek; Miksát pedig felhívta, hogy Tokajt és Szerencset a fejedelemnek adja vissza. Ez azonban vonakodott e követelést teljesíteni, mielőtt a szultán

*) Ferdinánd meghalt 1564. július 25-én.

is visszaadatja Pankotát, melyet a budai basa a békekötés után ostrommal bevett. A portán ezt hadüzenetnek tekintették. Musztafa bosniai és Hasszán temesvári basa azonnal megkezdte a háborút. Schwendi, bár serege 18,000-re szaporodott, tétlenül nézte foglalásaikat és pusztításaikat. Még nagyobb veszély fenyegette az országot a következő évben (1566.), miután a szultán kijelentette, hogy személyesen fogja hadait Magyarország meghódítására vezetni.

Miksa minden lehetőt megtett az ország védelmére. Felszólítására a német birodalmi rendek 40,000 gyalogot és 8000 lovast, az olasz fejedelmek 6000, az osztrák és cseh tartományok 10,000 fegyverest ajánlottak. A pápa 50,000 aranyat küldött a hadiköltségekre. Ekként remélni lehetett, hogy a magyar és horvátországi hadakkal, Miksa serege százezernél több harczost számítand.

A háború a szultán megérkezése előtt vette kezdetét. Arszlán budai basa június elején Palotát fogta ostrom alá; azonban erélyes ellenállásra talált, és eredmény nélkül kényszerült elvonulni. Ugyanakkor Salm Ekkhard gróf támadólag lépett fel; Veszprémet, majd Tatát is megvívta. Ezalatt az aggastyán Szulejmán június 27-én Zimonyba érkezett, hol János-Zsigmond hódolatát fogadta. Innen Eger felé készült utját folytatni. Midőn azonban híret vette, hogy néhány nap előtt Szigetvár ura, vitéz dandára élén Mohammed basát meglepte, fiával együtt megölte, táborát felpredálta és hadait szétzórta: lángoló boszúvágyát kielégítendő, Szigetvár alá sietett.

A férfiú, ki ekként a szultán haragját magára vonta, Zrinyi Miklós volt; fényes és ősrégi nemzetségnek sarja. Elődei — kik a XIV. századig Brebiri grófok nevét viselték — már II. Endre korában hatalmas állást foglaltak el Dalmátiában*). Midőn Lajos királytól Zrinyi várát, a magyar birodalom déli határszélén, adományul nyerték, vették föl e nevet. Zsigmond király uralkodása alatt Zrinyi Pál kezdette meg a török elleni harczot, melyet a család három századon át halhatatlan dicsőséggel folytatott. E téren leginkább kitűnt Miklós, ki 1508-ban született, kora ifjúságában katonai pályára lépett, és már 1529-ben Bécs alatt, midőn ezt Szulejmán először szállotta meg, annyira kitüntette magát, hogy V. Károly császár arany lánczczal ajándékozta meg. Atyjának 1533-ban bekövetkezett halála után terjedelmes birtokai reá és János nevű testvérére szállottak. Azonnal megtagadta az adót, melylyel atyja birtokai részére kiméletet vásárolt a töröktől; sőt több betörést intézett a szomszéd török területre. Hat évvel utóbb véres tett által vonta magára az udvarnak és az egész országnak figyelmét. Katzianer királyi tábornok Horvátországban Ferdinánd ellen működvén, ez őt mindenki által szabadon megölhető földönfutónak nyilvánította. A német tábornok baráti viszonyban állott az ifjú Zrinyiekhez, kiknek kosztaniczai várában vendégszerető fogadtatásra talált. Azonban egy napon, midőn ebédnél ültek, beszéd közben Zrinyi vendégének

*) Salamon Ferencz. Az első Zrinyiek. Pest 1865.

töréhez nyúlt s mintha kíváncsiságból meg akarná tekinteni, kivonta a hüvelyből, s azzal döfte át Kartzianert. Ezen tett az egyetlen árnyék hősünk jellemén. Mert hősnek bizonyította magát egy negyed századon át kivivott számos fényes tettei által.

1540-ben Usreff bosniai basa ostrom alá vette Zrinyi-várát, melyet Miklós gróf védelmezett. A török, számos halottat hagyva hátra, kényszerült elvonulni. Azonban Miklós testvérével egyesülve, üzőbe vette az ellenséget, melynek soraiból számosakat vágtak le és ejtettek foglyul. Még nagyobb hirre tett szert, midőn 1542. szeptember végnapjaiban Pest mellett a törökkel csatázó Perényi Péternek és Vitelli olasz kapitánynak, váratlan segínyt hozva, azokat a már-már biztos vereségtől megmentette. Jutalmul Horvátország bánjává neveztetett, mely méltóságához utóbb a dunántúli főkapitányság járult.

Ezóta Zrinyi Miklós minden török hadjárat alkalmával, mind a hadsereg szervezése körül, mind a csatatéren hadvezéri ügyességének, és személyes, halált megvető bátorságának számos jeleit adta. A fényes pályának méltó befejezése volt Szigetvár utolsó védelme.

Ezen várat a XV. század első felében, egy Anthemosz nevű görög úr, ki a török elől Magyarországra menekülván, Somogy megyének Baranyával határos részén királyi adományt nyert, birtokainak oltalmára építette, csekély szigeten, melyet az Almás folyó mocsárai képeznek. A hely egy századdal

később Török Bálint birtokába ment át, ki azt lényegesen megnagyobbította. Az erősítésben azon módot alkalmazta, mely hazánk alsó vidékein a török háborúk idejében általánosan szokásban volt; azaz, kő és tégl helyett, szilárd földtöltésekből építették a bástyákat és falakat. Több sorban vastag gerendákat állítottak fel, melyeket vaskapcsokkal kötöttek össze, s a hézagokat földdel töltötték be. A külső faborítékot rendszeren agyagtapaszszal vonták be, hogy a tűzveszélyt elhárítsák. Ily falak az ágyúk ellen is czélszerű védelmet nyújtottak; a golyó behatott a földtöltésekbe, anélkül, hogy azt annyira megrongálná, mint a kő- vagy téglafalat. A bástyák alatt rendszeren vízzel telt árkok vonultak el. Ezen rendszer szerint volt építve Szigetvár is, mely három részből állott: az új- és óvároshól s a belső várból, melyeket széles árkok választottak el egymástól.

Zrinyi Miklós 1566. nyarán ezen erősítményeket kijavíttatá, élelmi szereket, lőport szállított a várba, s az őrséget mintegy harmadfél ezerre szaporította. Vitézeinek sorain megnyugvással tekinthetett végig; legnagyobb részben nemesek voltak, kik gyermekkoruktól fogva harczolván a török ellen, több diadalmas csatában vettek részt, s kiknek hazaszeretet és dicsvágy is lelkesítette kebleiket. Zrinyi, midőn az ellenség közeledéséről biztos hírt vett, maga köré gyűjtötte az őrséget, és buzdító beszéd után ünnepélyes esküt tett, hogy őket soha el nem hagyja, velök jó és bal szerencsét együtt tűr. Mire a vitézek mindnyájan égneek emelve kezeiket, engedelmisséget fogadtak parancsnokuknak.

A török sereg augusztus első napjaiban táborolta körül a várost. E hó 6-án egyszerre háromszáz ágyú és sok ezer puska, egetrázó mennydörgésképen szólalt meg, s százezer torokból hangzott fel az »Alláh«-kiáltás. A szultán megérkezését ünnepezték. Másnap kezdetét vette az ostrom. A leggyengébb oldal, az új város délkeleti része ellen intézték a támadást. A jancsárok, a magyar ágyúk és pusokák tüze által megtizedelve, csakhamar visszavonultak. Mindazáltal néhány nap múlva Zrinyi tartatlannak látta az újvárost; miután tehát annak épületeit és hidját felgyújtotta, az ó-városba vonúlt. A törökök azonnal megszállották az elhagyott városrészt és romjai közt erős tüzelést kezdtek, míg az árkokat rözsével és földdel megtölteni iparkodtak. Az őrség tíz napon át lankadatlan erőfeszítéssel folytatta az ellenállást; de midőn augusztus 19-én a törökök általános rohamot intéztek, az ó-várost is fel kellett adniok és a belső vár védelmére szorítkozniok. A törökök haladéktalanul kezdték meg ennek ostromát. Miután augusztus 26-án első rohamuk visszaveretett, három nappal utóbb — a mohácsi gyásznapi negyvenedik évfordulóján — Szulejmán egész seregét rohamra parancsolván, személyes megjelenése által igyekezett vitézeit föllelkesíteni. Három napon át, úgyszólván szakadatlanul folyt a harc; mindig új és pihent csapatok rohantak a falaknak; de az őrség, bár a hosszú küzdelemben megfogyott és kimerült, visszaverte azokat. Sok ezer török találta sirját a vár árkaiban.

A török parancsnokok szeptember 2-án kísér-

letet tettek a bástyák aláaknázására. Zrinyi csakhamar észrevette a szándékot, és megtette a szükséges intézkedéseket, hogy megghiúsítsa. Azonban bár az őrség golyóitól sokan estek el, a törököknek sikerült tágas barlangot vájni egyik bástya belsejébe, melyet fával, szalmával és különféle gyújtó anyagokkal töltöttek meg. Szeptember 5-én tüzet vetettek beléje; mire mint tűzhányó hegyből csapott fel a láng, melyet erős szél a vár belseje felé hajtott. Az oltás lehetlenné vált, főleg mivel a törökök ugyanekkor erős ágyúzást kezdettek és több ponton rohamot intéztek. Az egyik bástyánál a jancsárok a csekély számú magyar vitézeket viasszorítván, már a vár belsejébe kezdettek nyomulni. Ekkor azonban megjelent e veszélyes ponton Zrinyi, és az ellenséget, melynek soraiból többeket maga terített le, visszaűzte.

De bár ekként az őrség diadalmasan állotta ki a rohamokat: a lángok pusztításának nem volt képes útját állani; a vár épületei, lő- és élelmiszerei elpusztultak, s az őrség háromszáz emberre olvadt le. A vár megmentéséhez eltűnt az utolsó remény is. Mindazáltal a további kitartás nem volt czéltalan. Lehető sokáig feltartóztatni a törököt, és időt engedni a keresztény hadnak a gyülekezésre, elég jelentékeny eredmény volt. A keresztény fegyverek, s a magyar név becsülete is megfelelő díja vala a küzdelemnek. Ezért küzdöttek a szigetvári hősök, midőn a dicsőségteljes halált választák osztályrészül.

Zrinyi szeptember 7-én letéve harczias öltözetét, a pánczélt és sisakot, a békés napok ünnepi díszében lépett vitézei elé, hogy a végső harczra ve-

zesse. Rövid beszédben, hivatkozva hazafias és vallásos érzelmeikre, felhívta őket, hogy a hősi védelmet ahhoz méltó halállal fejezzék be. Mindnyájan készek voltak őt követni, s az elhatározást rögtön követte a végrehajtás.

A kapunál vagdalt vasdarabokkal töltött vetőágyú volt kiszegezve. Midőn a kapu megnyílt, Zrinyi elsüttette az ágyút, mely iszonyú pusztítást tett, s egész utat vágott az ellenség között. Ekkor a magyar csapat kirohant. Élén Zrinyi állott, mellette Juranics Lőrincz nagy, aranyos zászlót tartott. Egy ideig bajnokul küzdöttek a törökökkel, kik közül sokan estek el kardjuk csapásai alatt. Zrinyit mellen találta egy golyó; ennek daczára folytatta a harczot, míg egy másik jobb szemébe fúródva leterítette. Holtteste körül estek el vitézei is; csak kevés lett fogolylá.

A törökök most tömegesen siettek az elhagyott várba, azon reményben, hogy ott dús zsákmány várakozik reájok. De épen akkor elérte a tűz a lőporraktárt, ez fellobbant, és sokakat megölt. Veszteségöket, melyet az ostrom alatt szenvedtek, nem lehet teljes biztossággal meghatározni. Megközelítőleg 30,000-re tehetjük a halottak számát; a jancsároknak fele, 6000 ember esett el; velök számos főtiszt. Itt halt meg, bár nem a harcz áldozata gyanánt, maga Szulejmán is. Szeptember 4-én köszvény és vérhas vetett véget életének. Nehogy azonban halálának híre zavart vagy csüggedést idézzon elő a seregben, a nagyvezér még az ostrom befejezése után is titokban tartotta azt. Minden udvari

szolgálat rendszeren folyt, még a zene is szólott a szokott órában sátora előtt. A nagyvezér visszavezette seregét Belgrádba, hol Szulejmán legidősebb fia, Szelim várta. Csak itt, hat hét múlva, hirdette ki Szulejmán kimultát.

Mialatt Zrinyi Miklós vitéz társaival Szigetvárt védelmezte, a keresztény sereg, mely — mint láttuk — közel százezer harczost számított, heteken át tétlenül állott Komárom és Győr között; Miksa király is, öccsével Ferdinánd főherczeggel megjelent a táborban. A magyar urakat, kik támadó fellépést ajánlottak, nem hallgatták meg. Nemcsak Szigetvárt hagyták elesni, hanem azon 15,000-nyi török hadat sem támadták meg, mely a dunántúli ország-részt dúlta fel.

Szerencsére, Szulejmán utódja Szelim békés szellemet hozott magával a trónra, és 1568. február 17-én nyolcz évre békét kötött Miksával, oly feltétel alatt, hogy János-Zsigmondot az erdélyi fejedelemségben nem háborgatja, s minden év elején 30,000 arany »tiszteletdíjt« küld a szultánnak. Öt évvel utóbb a béke ismét nyolcz évre hosszabbította meg.

János-Zsigmond, bár egy ideig elégtelen volt a békével, 1570-ben maga is egyességre lépett Miksával. A következő év márczius 14-én kimúlt, és sirba vitte, egy századon át tartó virágzás után, a Szapolyai-nemzetséget.

Az erdélyi rendek haladéktalanul egybegyűltek Gyulafehérvárt, hogy a magyar király és a porta által biztosított fejedelemválasztási jogukat érvénye-

sítsek. Ketten versenyeztek a fejedelmi méltóságért, Békes Gáspár, kit Miksa király pártolt, és Somlyai Báthory István, ki az erdélyi rendek között hadvezéri és államférfúi kitünő tulajdonai által köztiszteletet vívott ki magának. Május 25-én az utóbbi választatott meg. Hogy Erdélynek békét biztosítson, mind a bécsi udvarral, mind a törökkel szívélyes viszonyba igyekezett lépni. Miksát azzal nyerte meg, hogy az elődjével kötött szerződés lelkiismeretes fentartását ígérte, Konstantinápolyba pedig hódolatának jeléül tízezer aranyat küldött; mire a szultán ünnepélyes követség által megküldötte a fejedelmi méltóság jelvényeit.

Báthory, miután vetélytársának ellenséges kísérleteit megghiúsította, egész figyelmét az ország megzavart belviszonyainak rendezésére, szellemi és anyagi jólétének emelésére irányozta. Igyekezeteit szerencsés siker jutalmazta. Rövid idő alatt bölcs és áldásteljes kormányzásának híre elterjedett országának határain túl is. Már 1572-ben, II. Zsigmond lengyel király halála után, ezen ország rendjeinek egy része őt óhajtotta trónra emelni. Ekkor Henrik francia herczeg pártja győzött; de midőn ez 1575-ben a francia trónt foglalván el, a lengyel koronáról lemondott, bár Miksa király mindent megtett fia, Ernést főherczeg érdekében: a lengyel országgyűlés december 14-én Báthory Istvánt kiáltotta ki Lengyelország királyává. Trónját a következő év tavaszán foglalta el; Erdély kormányát öcsésére Báthory Kristófra bizta.

Báthoryt a lengyel történelem legjelesebb

uralkodóinak sorába helyezi. Tekintélye, erőteljes kormánya lefegyverezte a pártokat, lecsendesítette a belzavarokat. A törökök megkimélték országát támadásaiktól, az oroszokat pedig megalázta, s már birodalmuk belsejébe készült nyomulni; csak a pápa közbenjárására hallgatta meg az orosz követeket, kik lábaihoz borúlva esdeklettek békeért, ugyanazon nemzet köveit, mely két századdal utóbb a szerencsétlen Lengyelországnak megsemmisítését idézte elő.

Erdélyben, melynek ügyeit folyton éber figyelemmel kísérte, Kristóf halála után, ennek nyolcz éves fiát Zsigmondot választatta utódjává, miután a nagy király figyermekkel nem bírt. Ő maga 1586. végén múlt ki. Ezen század egyik legnagyobb pápája, V. Sixtus a következő szép szavakkal emlékezett meg róla, midőn halálát a bibornoki testület gyűlésében jelenté: »Nagy keserűség tölti el szívünket, mióta e nagyszellemű és bátor katolikus uralkodó halála tudomásunkra jutott. Nagyszelleműnek mondjuk, mert mindig át volt hatva magasztos hivatásának tudatától, és közvetlenül halála előtt is nagyszerű s nemes tervek foglalkoztaták. Bátornak magasztaljuk, mert nem riadt vissza a nehézségektől, és nem csüggedett a szerencsétlenség napjaiban. És valóban katolikus fejedelem vala, mert egy alkalommal ünnepelesen kijelenté az országgyűlés előtt, hogy később meghalni, mint hitétől elszakadni, kijelentvén elhatározását, hogy hitét országának minden erejével, vagy ha elhagyják, akár egyedül maga is, karddal kezében, fogja védelmezni. És vele sírba szállottak a mi legszebb reményeink. Mert ő volt az, ki az

általunk rendelkezésére helyezett pénzüsszegekkel, immár készületeket tett, harczra kelni a törökkel, megtámadni Oroszországot, hogy a perzsákkal s tatárokkal egyesülve folytassa a háborút.«

Mialatt Erdély Báthory Kristóf fiának Zsigmond fejedelemnek kiskorúsága alatt a nagy lengyel király által megszilárdított béke áldásait élvezte: Magyarországon megújultak a török háború zaklatásai.

Rudolf király, midőn 1576-ban atyját a magyar trónon felváltotta, a török békét nyolcz évre, ennek elteltével pedig két ízben hasonló időtartamra meghosszabította. Azonban, midőn 1580-ben a harczias szellemű Szinán basa, Arábia és Tunis meghódítója nyerte el a nagyvezéri méltóságot, a határszéli basák, általa buzdítatva, újra megkezdették rabló kalandjaikat. Ezeknek nem mindig kedvezett a szerencse. Így, midőn 1580-ban Budáról egy hadosztály a Vértess vidékének fölprédálására indult, Révay Lőrincz és Czobor Márton győri kapitányok azt megtámadták, nagy részét levágták, sokakat foglyúl ejtettek. A Tisza vidékén Rácz István és Borbély Endre egri hadnagyok egy a szolnoki basa által vezetett kétezernyi csapatot semmisítették meg; a basa maga is megsebesült és kevesed magával szabadult meg. Tótországban Zrinyi György, Nádasdy Ferencz és Batthyányi Boldizsár tüntették ki magokat. Ekkor kezdette meg Pálffy Miklós is hősi pályáját.

Azonban ezen lelkes férfiak vitézsége és szerencséje nem volt képes a hazát a török iga alól fel-

szabadítani, sem a török által meghódított terület lakóinak szenvedéseit megszüntetni. Ugyanis sem a király, sem a nemzet nagyobb erő kifejtésre, és a veszélynek megfelelő áldozatokra nem volt reábirható; bár előre lehetett látni, hogy az apró kalandokat csakhamar nagyobb vállalatok fogják követni, ha a török komoly ellenállásra nem talál.

1593. tavaszán Hasszán bosniai basa mintegy 30,000 emberrel Sziszeket szállotta meg. Két zágrábi kanonok vitézül vezette a védelmet, míg Erdődy Tamás bán vezérlete alatt jelentékeny felmentő sereg érkezett, s július 22-én oly erővel támadta meg az ostromlókat, hogy rövid küzdelem után szétszórtak; táboruk, ágyúik- és poggyászuikkal a győzők birtokába jutott. Tizennyolcz ezer török veszett el részint a csatatéren, részint a Száva és a Kulpa hullámaiban; Hasszán basa is közöttük volt.

Ezen vereség híre nagy felindulást idézett elő Konstantinápolyban. A nép és a hadsereg zajosan követelt visszatorlást.

A nyolczvan éves Szinán nagyvezér, agg kora daczára, késznek nyilatkozott személyesen Magyarország ellen indulni. És már szeptember elején, 150,000 fegyveressel Nándorfehérvár alatt táborozott. Innen egy hadosztályt előre küldött Sziszek megvívására. Fabriczy és Granya zágrábi kanonokok ép oly elszántsággal harczoltak, mint nem rég elődeik; de a német kapitányoktól nem nyertek segítyt, s így e néhány száz zsoldossal csak rövid ideig voltak képesek ellenállani. A nagyszámú ellenség benyomult az ágyúi által tört réseken; Fabriczy hu-

szad magával elfogatott, társa az őrség többi részével hősi küzdelemben elesett.

Szinán ezután Eszéknél átkelven a Dráván, Veszprémet és Palotát vette be; mire visszatért Nándorfehérvárra, hogy a következő év tavaszán folytassa hadimunkálatait. Ezalatt Komáromnál gyülekeztek a királyi hadak, és számuk rövid idő alatt negyvenezerre emelkedett. Számos jeles férfiú volt a táborban: Pálffy Miklós, Nádasdy Ferencz, Thurzó György, Illésházy István és mások. A király azonban mellőzve a magyarokat, gróf Hardeck Ferdinánd győri főkapitányra bízta a vezéri tisztelet. Ez nem méréselt ugyan Szinánnal megütközni; de midőn visszavonulásáról értesült, október végnapjaiban, engedve a magyar urak sürgetéseinek, Székesfehérvárt szállotta meg. A budai basa azonnal segítségére sietett az ostromlott városnak. A királyi hadak eléje mentek, és Pákozdnál megütköztek vele. Pálffy nyitotta meg a csatát, csapatával a jancsárookra vetette magát, kiknek nagy része az elkeseredett viadalban elesett; a török sereg többi osztályai még kevésbé tudtak ellenállani a heves támadásnak. Néhány óra múlva a sereg fele, 10,000 ember a csatátért borította, a többi rendetlen futásban keresett menekülést.

A magyar urak ekkor vissza akartak térni Fehérvár ostromára, hol e győzelem után alig találtak volna komoly ellenállásra; azonban Hardeck ellenezte e tervet, és hadait visszavezette Győrbe. Pálffy ennek daczára folytatta a hadjáratot; Teuffenbach kassai főkapitánnyal egyesülve, Füle-

ket ostromolta, melynek őrsége, szabad elvonulás föltétele alatt, feladta a várat. Ennek hírére Divény, Buják, Kékkő, s több kisebb erősségből a törökök, be nem várva az ellenséget, kivonultak. Pálffy a zordon tél sem tartóztatta vissza; Szécsényt és Drégelyt ejtette hatalmába. E szerencsés eredmények a magyarok között nagy lelkesedést keltettek, melyet még növelt azon körülmény, hogy 1594. elején, Rudolf két testvére, Mátyás és Miksa főherczegek állottak élére a királyi seregnek, s nagy készüléteket tettek a háború folytatására.

Miksa főherczeg a Dunán túl több erősségnek, sőt hosszú ostrom után Sziszeknek is urává lett. Mátyás Nógrád várát vette be, ápril 21-én Turánál megverte a budai basát, és Esztergomot szállotta meg; azonban az ostrom nem folyt a kellő erélylyel, a török őrség a felső várban sikeres ellenállást fejtett ki, midőn pedig híre érkezett, hogy Szinán nagyvezér is megindult, Mátyás főherczeg visszavonult Komáromba.

Szinán serege közel 200,000 emberből állott, közöttük 40,000 vad tatár, kik kegyetlenül pusztítottak az országrészt, melyen átvonultak. A nagyvezér, miután július végén Tatát és Szent-Mártont megvívta, Győrt kezdette ostromolni. Mátyás főherczeg a várossal szemben ütötte fel táborát; de a környezetében levő vezérek nem tudták fentartani a fegyelmet, és napokat töltöttek el eredménytelen tanácskozások és viták közepette. »Valamit a tanácsban végeztek reggel — írja Illésházy, ki a táborban jelen volt, — délig az elbomlott; és a mit délután vé-

geztek, estvélig elbomlott. Vigadnak vala az ifjú kapitányok, gondot egyik sem visel vala; dúlás fosztás, szegény ember-nyomorgatás bővelkedik vala a táborban. Isten kiméne közülök, megvakítá őket. » Alig vezette át Szinán seregét a Dunán, jelentéktelen csatározások után, szeptember 7-én Mátyás főherczeg rohamos sietséggel visszavonult, még táborát is prédául hagyván. Három héttel utóbb Győr parancsnoka, Hardeck gróf, bár 7000 emberrel rendelkezett, s minden szükségességekkel bőven el volt látva, szabad elvonulást biztosítva magának és hadainak, feladta a gondjaira bízott várost és erődítményeit. Ezen gyáva tény méltó felháborodást idézett elő a magyarok között és az udvarnál is. Hardeck haditörvényszék elé állíttatott; miután eljárását igazolni nem volt képes, Perlin Miklós főhadépítésszel együtt, halálra ítéltetett és lefejeztetett.

K o m á r o m erélyesebb ellenállást fejtett ki, és Szinán kényszerítve látta magát falai alól eredmény nélkül vonulni el.

A következő évben (1595.) Erdély ifju fejedelme Báthory Zsigmond is föllép a török háború színterén. Midőn 1589-ben huszadik évét betöltötte, a kormányt személyesen átvette. A jezsuita tanárok, kik nevelői voltak, nemcsak buzgó vallásosságot öntöttek szívébe, hanem gyűlöletet is a török szövetség ellen; azon meggyőződésre vezették, hogy Erdély fenmaradása és jóléte csak a magyar hazához és az ausztriai uralkodóházhoz való szoros csatlakozás által biztosítható. Azonnal kormánya kezdetén szívélyes viszonylatokba lépett a királyi udvar-

hoz; de a törökökkel teljesen szakítani több éven át tartózkodott, miután azt az erdélyi rendek nagy része ellenezte. Végre 1594. elején el volt határozva nyíltan fellépni. Pápai követ jelent meg Erdélyben, ki fényes ígéretekkel igyekezett megnyerni az ellenzéket. Báthory ugyanakkor a moldvai és havasalföldi rácokat, úgyszintén a Temesvár vidékén lakó oláhokat és rácokat megnyerte, s ezen harczias népek ígérték, hogy a török ellen intézendő háborúban hozzá fognak csatlakozni. Május 12-re Tor-dára országgyűlést hirdetvén, itt felhívta a rendeket, hogy Magyarországhoz csatlakozva, egyesült erővel működjenek a közös ellenség leküzdésére, a szégyenteljes török járom lerázására. A többség veszélyesnek tartotta ezen tervet, és megtagadta hozzájárulását, határozattá emelvén, hogy Erdély semleges állását el ne hagyja, míg a királyi sereg Budát vissza nem foglalja.

Azonban ezen végzés nem volt képes Báthoryt visszatartóztatni. Az ő buzdításai folytán a temesi rácok fegyvert ragadtak, megverték a temesvári basát, Becskereket és több kisebb helyet hatalmukba ejtettek. Midőn pedig a temesvári basa nagyobb haderővel készült őket megtámadni, Báthorytól kértek segílyt. Ez nem akarván szövetségeseit végveszélynek kitenni, Székely Mózeset segítségökre küldötte. Ugyanakkor (1594.) június elején az erdélyi rendeket Gyulafehérvárra hívta egybe, hogy megegyezésöket a támadó föllépéshez kieszközölje, s ha kell, ki-erőszakolja. Midőn a gyűlésben az ellenzéket állhatatosnak találta, egy napon testőrei kíséretében

jelent meg a rendek között. Szenvedélyes szavakkal kelt ki azok ellen, kik a török szolgálót eléje teszik a keresztény szövetségnek, és fenyegetőleg követelte a tordai végzés megsemmisítését. A török szövetség hívei látván, hogy a fejedelem kész erőszakos eszközöket is használni, nem mertek nyilatkozni; mire a fejedelem pártja határozottá emelte a török ellen indítandó háborút.

Míg Báthory Zsigmond buzgalommal tette meg készülteit a hadjáratra: a rendek, kik a török háborút ellenezték, Tordán jöttek össze, itt az előbbi határozatot, mint kierőszakoltat, érvénytelennek nyilatkoztatták, és a fejedelmet felhívták, hogy körükben jelenjen meg. Miután pedig Báthory kívánságuknak nem tett eleget, sőt a gyűlés erőszakos feloszlására tett készülteket, abban állapodtak meg, hogy őt a fejedelemségtől megfosztják és új fejedelem választása végett Kolozsvárra gyűlést hirdettek. Itt azonban kisebbségben voltak, és Báthory lett a helyzet urává. Sajnos, hogy nem elégedett meg ezen eredménnyel; véres boszút akart állani. Augusztus 28-án tanácskozmány ürügye alatt magához hivatá az ellenzék legelőkelőbb tagjait, s midőn gyanútlanul megjelentek, elfogatta és börtönbe vetette azokat; másnap pedig ötöt, kik leginkább magukra vonták haragját, kihallgatás és törvényes ítélet nélkül, lefejeztetett. Unokabátyját, Báthory Boldizsárt sem kímélte; Szamosújvárra hurczoltatta, hol rövid idő múlva megfojtatott. Többen osztzkodtak e sorsban, még többen száműzettek, vagy éveken át börtönökben senyvedtek.

A fejedelem ezen véres tetteket azon állítással törekedett igazolni, hogy a kivégezettek az ő életére törtek; mindazáltal ezen körülmény sem mentette volna fel a törvényes formák megtartásától; eljárása mindenesetre bélyegző reá és tanácsosaira nézve egyaránt.

Ezekután Zsigmond fejedelem szándékai valószínűsítésében nem talált többé akadályra. 1594. szeptember elején Bocskay Istvánt, Csáky Gergelyt, Huet János szebeni királybíró és Cariglio Alfonz jezsuita atyát Prágába küldötte, hogy a tervezett szövetség feltételeit megállapítsák. A tárgyalások 1595. január 28-án fejeztettek be. A szövetség főpontjai a következők: Rudolf és Zsigmond közösen fognak harcolni és békét kötni a törökkel; Zsigmond örökösen bírja Erdélyt, mely, ha fiörökös nélkül hal el, visszacsatoltatik Magyarországhoz; Rudolf Zsigmondot német birodalmi herczeggé nevezi, egy főherczegnőt ad neki nőül, és ha a török által Erdélyből kiüzetnék, őt és családját rangjának megfelelően fogja ellátni. A főherczegnő, kit a király Zsigmond fejedelemnek nőül felajánlott, Mária Krisztina volt; s már augusztus 6-án Gyulafehérvárt megtartatott a menyegző.

Ezalatt, 1595. elején meghalt Murad szultán. Fia és utódja III. Mohemmed békés szellemű uralkodó volt, s trónralépte után békeajánlatokat tett Rudolfnak. Ekkor azonban a királyi udvarnál az erdélyi szövetség élénk reményeket keltett, főleg, miután a moldvai és havasalföldi vajdák, sőt még a Dnieszter partjain lakó kozákok is felajánlották közreműködésüket a török hatalom megtöré-

sére. A király tehát visszautasította a békeajánlatokat.

Kétségtelen, hogy az erők összpontosítása és ügyes vezérlet által nagy eredményeket lehetett volna létesíteni. De az államférfiak és hadvezérek, kik a király bizalmát birták, nagy vállalatok keresztülvitelére nélkülözték a képességet.

A Németsalföldön hadakozó spanyol sereg egyik tábornokát Mansfeld Károly grófot hívták meg a fővezérségre. Ez vitéz, erélyes férfiú volt, ki vasszigorral tartotta fenn a fegyelmet, a magyarok irányában is méltányosnak mutatta magát; azonban nagyszabású hadiműveletek helyett, kicsinyes tettekre pazarolta erejét. A sereg, melylyel rendelkezett, mintegy 60,000 emberből állott, kik között 14,000 pápai és florenczi zsoldos volt. 1595. július elején Esztergomot vette ostrom alá. Az őrség most is, miként a múlt évben, elszántan védelmezte a várat. Miután pedig a Duna túlsó partján emelkedő párkányi erőd az ostromot nagy mértékben nehezítette, Pálffy Miklós és Nádasdy Ferencz két napi véres küzdelem után megvívták, és az őrséget felkonczolták. Augusztus elején a budai basa segítségére jött a fenyegetett esztergomiaknak; Mansfeld megütközött vele, s fényes győzelmet aratott; a basa, miután 14,000 embert és táborát elvesztette, seregének romjait rendetlen futásban vezette vissza. Mansfeld nem sokáig élte túl e szép napot. Augusztus 14-én a táborban pusztító vérhasbetegségnek áldozatává lett.

A fővezérletet ekkor Mátyás főherczeg vette

át, és oly erővel folytatta Esztergom ostromát, hogy az őrség szeptember 1-én, szabad elvonulást biztosítván magának, felhagyott az ellenállással. Néhány nappal utóbb a királyi sereg Visegrádot is bevette. A magyar urak ekkor sürgették, hogy Budavár ellen induljanak; azonban a német vezérek ezt határozottan elleneztek.

Ezalatt az alsó Duna mellékén is folyt a háború. Áron moldvai, és Mihály havasalföldi vajdák elismerték Erdély fenhatóságát, és Báthorytól segílyt nyervén, Musztafa basát Gyurgyevónál megverték, s több török várat ostrommal bevettek. Áron vajda utóbb megbánta ugyan ezen föllépését, és kiengetselődni igyekezett a portával; de Báthory, mihelyt elpártolásáról értesült, sereget küldött ellene, elfogatta, és helyébe István bojárt emelte a vajdaságra. Augusztus közepetáján, Szinán nagyvezér százezernyi sereget vezetett a vajdák megfenyítésére. Zsigmond rögtön táborba szállott, és közel hatvan-ezer fegyverest gyűjtven össze, az ellenség elé indult. Október 18-án Tergovistyet szállotta meg; három napi ostrom után, Ali basa, az őrség nagy részével fogolylyá lett és leöletett. Szinán, erről értesülven, rémulten hagyta el Bukarestet, és gyorsan visszavonult. Zsigmond utána sietett; midőn elérte, a török sereg nagy része már átkelt volt a Dunán; de sikerült neki a társzekereket, nagyszámu foglyokkal és gazdag zsákmánnyal hatalmába ejteni, az őrizetökre rendelt csapatot pedig megsemmisíteni. Szinán szégyennel tért vissza Konstantinápolyba, s a következő év tavaszán meghalt. Ekként Erdély a hatalom magas

fokára emelkedett, és fejedelmének vitézségét az egész keresztény világ dicsőítette.

A szultán a következő évben személyesen készült élére állani hadainak, hogy boszút álljon a szenvedett veszteségért. A magyarok sem voltak tétlenek. A pozsonyi országgyűlés hadiköltségekre minden kapa után 18 forintot ajánlott meg, melynek elét a jobbágyok, felét a nemesek fizetik. A rendek a pápához is folyamodtak; meleg szavakban tolmácsolván hálájokat eddigi áldozatkészségeért, újabb segílyt kértek. És VIII. Kelemen havonként 30,000 tallért ajánlott fel.

A törökök kora tavasszal (1596.) kezdték meg a háborút. A temesvári basa Lippát szállotta meg. Báthory Zsigmond rögtön a vár fölmentésére sietett, s midőn közeledtére a basa az ostrommal felhagyott, ő július 10-én Temesvár alá vonult. Mivel azonban ostromszerei az erős vár vívására elégtelenek voltak, és a várt királyi segédhadak nem érkeztek meg, visszatért Erdélybe. Itt a szultán követete várakozott reá, azon ajánlattal, hogy Erdélyt fölmenti az adófizetéstől, sőt Havasalföldet is hozzácsatolja, ha Báthory felbontja a Rudolf királylal kötött szövetséget. Azonban a fejedelem nem engedte magát eltántoríttatni.

Ezalatt a királyi seregek lassan gyűltek össze. Miksa főherczeg, kit Rudolf fővezérré nevezett, csak a nyár közepén kezdette meg a táborozást. Pálffy és Schwarzenberg Adolf Vácot rohammal vették be; de Hatvant két hétig vitézül védelmezte a török őrség, és csak midőn úgyszólván utolsó emberig elesett, jött

a rommá lőtt erősség a királyiak kezeibe. Szeptember elején, midőn a szultán másfél százezernyi sereg élén Magyarországba, jött, és Eger felé vette útját, Miksa főherczeg az Ipoly mögé vonult vissza. Az egri őrség, mely nagy részben idegen katonákból állott, kiket a hazaszeretet nem lelkesített hősi önfeláldozásra, nem sokáig állott ellen. A magyar hadnagyok ellenzése daczára a külföldi tisztek alkudozásba bocsátkoztak az ellenséggel, és miután szabad elvonulást biztosítottak az őrségnek, október 13-án megnyitották a vár kapuit; azonban a törökök hűtelenül megszegték ígéretöket, az elvonulókat üldözőbe vették, s részint levágták, részint fogságba hurczolták.

Miksa főherczeg, miután sokáig habozott, szeptember végén megindult Eger fölmentésére; de már Rimaszombatnál vette Eger elestének híré. Október 18-án egyesült Báthory Zsigmonddal és a felső-magyarországi hadakkal; ekként 40,000-re szaporodott seregével Mezőkeresztesnél ütött táborn. A szultán október 23-án erős hadosztályt küldött megtámadására; midőn pedig ez két izben visszaverett, három nappal utóbb, maga egész seregét támadásra vezette.

A területet, mely ezen fontos ütközet színhelyéül szolgált, a Csincse patak által képzett mocsárok lepik el. Miksa főherczeg ezek mögé vezette hadait; akként számított, hogy az ellenség követni fogja ide, és az átkelő egyes hadosztályokat könnyebben győzheti le, mint általános ütközetben az egész haderőt. A terv jól volt átgondolva, és szeren-

csésén vitetett keresztül. A török hadak nagy veszteséggel kényszerültek visszavonulni; sőt a főherczeg seregének egy része, elragadtatva a diadal mámore által, a víz túlsópartjára üldözte a törököket, kik a szultánnal együtt futásban kerestek menekülést. A tábor, több mint száz ágyú-, s a szultán poggyászával, a győzelem díja volt. Azonban a keresztény sereg, ahelyett hogy rendben örködött volna, széteszlott; zsákmányolni, fosztogatni kezdett. A vezérek parancsava hatás nélkül hangzott el. Így történt, hogy midőn egy török hadosztály újabb támadást kísérelt meg, a vezérek nem voltak képesek csapataikat harczrendbe állítani, ezeket határtalan ijedség szállotta meg, vad futásnak eredtek, s most saját táborukat is elhagyták. A törökök vesztesége sokkal nagyobb volt, mint a keresztény seregé, ez 5000, amazok közel 20,000 embert vesztek el; de a csatavesztés súlyát fokozta azon körülmény, hogy könnyelműség idézte elő, és annak következtében az egész hadjárat eredménytelenné lett. Miksa főherczeg Kassára, Báthory fejedelem Erdélybe vonult vissza.

Báthory Zsigmond a török ellen kivivott diadalai és személyes vitézsége által kivívta egész Európa tiszteletét, Erdély rendei is elfelejtették zsarnoki tetteit. Általán nagybátyja, Báthory István fényes uralkodásának megújulását reméltették. Annál meglepőbb és fájdalmasabb vala a fordulat, mely csakhamar beállott. A huszonnégyéves ifjú fejedelem lelkében szokatlan erővel ébredt fel az elégtelenség eddigi életével, és a vágy megszabadulni a kormány gondjaitól; elhatározá, hogy trónjáról lemond, a vi-

lágtól teljesen elvonúl, és az egyházi pályán keresi föl lelkének nyugalma. Soká lebeszélni igyekeztek őt legbensőbb hívei, és Rudolf király is. Azonban makacsul ragaszkodott határozatához. 1597. elején Prágába utazott, s kijelenté, hogy ha Rudolf nem hajlandó átvenni tőle Erdélyt, a lengyel királynak fogja átadni. A király ekkor szerződésre lépett vele, melynek értelmében Oppeln és Ratibor herczegségeket ajánlotta neki cserében, és ígérte, hogy azon esetre, ha csakugyan papi pályára lép, a bíbornoki kalapot eszközli ki neki. Azonban a török háború által igénybe véve, lehetőleg késleltetni igyekezett Erdély átvételét, attól tartván, hogy itt zavarok fognak támadni.

Ugyanis a török háború 1597-ben is folyt. Miksa főherczeg seregével, melyben Aldobrandini vezetése alatt 10,000 pápai zsoldos volt, Pápa alá szállott, melyet csekély őrsege augusztus 20-án feladott. Szeptember 9-én Győrt vette ostrom alá, de parancsnoka Ali basa, egy hitehagyott olasz, vitézül védelmezte. Miksa a hosszasan elhuzódó ostromban kifáradván, midőn egy török sereg közeledéséről értesült, átkelt a Dunán, és Komáromnál, majd Verőczenél ütött tábort. Innen tétlenül nézte, mint veszi be Mohammed másodvezér Tatát, mint vívja Váczt; de a tábora ellen intézett támadást szerencsésen visszaverte.

Több szerencsét hozott a következő év (1598.). Pálffy Miklós és Schwarzenberg Adolf Győr visszaszerzésére tettek készüléteket. Ötezernyi seregekkel az erős és jelentékeny őrséggel ellátott várat, hatal-

mokba ejteni csak úgy remélhették, ha sikerül azt meglepniök. Erre alapították tervöket. Márczius 27-én indultak ki Komáromból. A következő nap éjjelén csendben és észrevétlenül közelítették meg a várost. Egy löveggel betörték az egyik kaput, s mielőtt a gondtalan álomba merült törökök fegyvert ragadhattak, a városba nyomultak. Itt véres küzdelem fejlődött ki. A magyarok háromszor viasszasorítottak a kapuig, de mindannyiszor újult erőfeszítéssel nyomultak előre. Végre három óráig tartó kétségbeesett tusában az őrség legnagyobb része, maga Ali basa is elesett. Márczius 29-én hajnalban a város és a vár, melyben 188 ágyú volt elhelyezve, ismét a magyar királyt uralta. A két hős vezért akként jutalmazta meg a király, hogy Schwarzenberget Győr főkapitányává nevezte, Pálffynak pedig Pozsonymegyeeörökös főispányságát adományozta.

Mindketten együtt folytatták hadimunkálatukat. Veszprémet, Palotát s több kisebb erősséget vívtak meg. Ezután pedig Budát kívánták ostrom alá venni; de a prágai haditanács engedélye és a birodalmi segélyhadak későn érkeztek meg. Október végén elfoglalták a Gellért-hegyen emelkedő váracst és a budai vizivárost; azonban november elején a beállott esőzések következtében az ostrommal föl kellett hagyniok.

Ezalatt Báthory Zsigmond nem szünt meg sürgetni a prágai szerződés végrehajtását. 1598. ápril 8-án átadta Erdélyt Rudolf biztosainak, és Oppelnbe távozott. A tartomány rendei hűséget esküdtek új uralkodójuknak, ki viszont szabadságaik és jogaik

föntartását ígérte. Mihály havasalföldi vajda szintén elismerte a magyar király főnhatóságát. Mindazáltal ezen eredmények nem voltak tartósak. Rudolf kormánya csakhamar erős ellenzékelt keltett föl az erdélyi rendek körében, mely Báthory Zsigmondot visszahívta. És a gyenge jellemű fejedelem, ki ekkor már megbánta lemondását, augusztus 20-án megjelent Erdélyben. A rendek meghódoltak neki, és a király sem szándékozott őt a fejedelemség birtokában haborgatni. Azonban a törökök fenyegető állást foglaltak el. Mohammed vezér (1598.) októberben elfoglalta Nagyváradot, és a következő év tavaszán Erdélyt készült megtámadni. Báthory nem bírta többé a lelki erőt, mely néhány év előtt dicső tettekre vezérelte. 1599. elején követeket küldött Rudolfhoz, késznek nyilatkozván ismét visszalépni. Azonban nem várva be a prágai alkudozások eredményét, állhatatlan lelke más tervet karolt fel. Rokona, a kivégezett Báthory Boldizsárnak testvére, Endre Lengyelországban püspöki széket birt és a bíbort viselte. Ennek ajánlotta föl a fejedelemséget. Endre bíbornok habozás nélkül fogadta el az ajánlatot, és márczius 20-án az erdélyi rendek által fejedelemül elismertetett; Zsigmond pedig Lengyelországba távozott.

Rudolf, a pápai követ közbenjárására, elismerte és pártfogásáról biztosította Báthory Endrét. De Mihály havasalföldi vajdában veszélyes ellensége támadott. Ez október második felében seregeit Erdélybe vezette. Brassónál tábornokot ütött, és a székelyek nagy részét megnyerte. Endre 9000 emberrel a vajda

ellen indult, ki 28-án Szeben közelében fogadta el a csatát. Öt óráig tartó, elkeseredett küzdelemben az erdélyiek közül háromezeren estek el, sokan foglyokká lettek. Báthory veszve látván a csatát, menekülni igyekezett; de üldözőbe vétetett, s vitéz védelemben elesett.

Mihály vajda, ki azt állította, hogy Rudolf parancsa folytán határozta magát e hadjáratra, és császári helytartó czímét vette föl, Erdély birtoka iránt mind a királylyal, mind a portával tárgyalásokat kezdett. Ezalatt azonban Báthory Zsigmondban ismét fölébredt a vágy, visszaszerezni a fejedelemséget. Lengyel és kozák hadakkal Moldvába tört; de Mihály vajda az 1600-ik év ápril végén Szucsavánál megverte, s Lengyelországba űzte. Mihály győzedelmes seregével visszatért Erdélybe, hogy itt uralmát megalapítsa. A király megnyugodott abban, hogy Erdélyt az ő nevében kormányozza; a szultán is megküldötte neki a fejedelemség jelvényeit. Eként biztósítva látván magát mindkét részről, Erdélyben féktelen zsarnoksággal uralkodott; az adót fölemelte, az oláhoknak előkelő hivatalokat adományozott, többeknek jószágait lefoglalta; végre katonái kegyetlenül pusztítottak és fosztogattak. Az erdélyi urak nem soká tűrték ezt. A nemesség fegyveresen Tordára gyűlt, és itt ünnepélyes nyilatkozatban felmondotta az engedelmességet. Mihály vajda ekkor Basta György királyi főkapitányt hívta segítségül. Ez megérkezett, de a nemességhez csatlakozott, s ezzel a vajda ellen indult. Szeptember 18-án Enyed táján

megütköztek. A vajda tizezer embert vesztett és Havasalföldre menekült.

Az erdélyi rendek 1601. február elején Kolozsvárt tartott gyűlésükön Báthory Zsigmondot hívták vissza a fejedelmi székre, és Basta-t kényszerítették, hogy Erdélyből távozzék. Báthory ekkor harmadszor vette át a kormányt, és buzgón tett készületeket uralmának védelmére. De Rudolf az általa helytartóvá kinevezett Mihály vajdát, Basta tábornokkal 20,000-nyi sereggel Erdélybe küldötte. Báthory gyakorlatlan hadaival útjokat állotta; azonban az augusztus 3-án vívott csatában vereséget szenvedett és Moldvába menekült. Ekkor a győztes vezérek között támadtak egyenetlenségek, miután mindkettő kezeibe akarta ragadni a kormányt Végre Basta akként szabadult meg versenytársától, hogy őt azon ürügy alatt, miszerint a törökkel alku-
dozik és áruló tervekkel foglalkozik, augusztus 19-én tordai táborában meggyilkoltatta.

Basta ekként urává lett Erdélynek. De a sokat szenvedett ország még ezután sem élvezhette a békét. Basta és katonái ellenség módjára viselték magukat; a nemesség, a városok és a nép egyaránt súlyosan érezték féktelenségeiket. Báthory Zsigmond értesülvén az általános elkeseredésről, lépéseket tett a portánál, hogy a fejedelemségbe visszahelyeztesék. A szultán felkarolta ügyét, és a temesvári basát utasította, hogy neki segílyt nyújtson. Zsigmond 1601. novemberben, török és tatár hadak élén megjelent Erdélyben, s a telet Déván töltötte. De már a következő év márczius havában fegyverszünetet kö-

tött Bastával, és késznek nyilatkozott végleg lemondani tervéről és igényeiről. Örömmel fogadta el Rudolf ajánlatait, ki Csehországban Lobkovitz várát jelölte ki lakhelyéül, és ötvenezer forintnyi évdíjt biztosított részére. Ekkor elhagyta Erdélyt, s többé nem tért vissza. Hányatott életét csehországi birtokán, tizenkét év múlva fejezte be.

Báthory visszalépése után az erdélyi rendek egy része meghódolt Rudolfnak, míg a másik rész Székely Mózes körül csoportosult. Ez kíséreltet tett török pártfogással, megszerezni a fejedelemséget; de Basta által Gyulafehérvár mellett megveretvén, főbb párthíveivel a temesvári basához menekült. Ettől segélyt nyervén, 1603. tavaszán ismét megjelent Erdélyben, hol Gyulafehévárt, Kolozsvárt, több más várossal hatalmába ejtette, és magát fejedelemmé választatta. Uralkodása rövid volt. Radul havasalföldi vajda, Rudolf szövetségese, erős sereget vezetett ellene, s brassói táborában július 17-én éjjel meglepte. Székely Mózes hősi ellenállást fejtett ki, míg elesett. Körüle mintegy négyezer vitéz hullája fődte a csatatért. Néhány héttel utóbb Basta a temesvári basát is megverte és Erdélyből kiszorította.

Ekkor ismét birtokába vette Erdélyt a király, és Basta elnöklete alatt, tíz tagból álló kormánytanácsra bízta igazgatását. De ez megvetve a tartomány törvényeit és a rendek szabadságait, korlátlan önkénnyel járt el, és súlyos terheket rótt a kimerült lakosságra.

Míg ekként Erdélyt a szerencsétlen fejedelem állhatatlansága és az idegen elnyomás a legnagyobb

nyomor színhelyévé tette, Magyarországon szünet nélkül folyt a török háború.

1599-ben mintegy hatvanezer tatár tört hazánkba, kik a Tiszán túl iszonyú pusztítást vittek végbe. Szeptember közepén Ibrahim nagyvezér vezett nagy sereget, melylyel Nógrád vidékén ütötte föl táborát; azonban egy hónap múlva jelentékeny haditett nélkül, ismét kivonúlt. A királyi sereg, mely ezen évben jelentéktelen volt, tétlenül állott. Pálffy Miklós és Schwarzenberg eredmény nélkül ostromolták Székesfehérvárt; de az őszi hónapokban a Dunán túl több kisebb erődöt vittek meg.

A következő évben (1600.) több súlyos veszteség érte hazánkat. Délnyugati maradványainak fővédhelye, Kanizsa elesett. Nem kisebb szerencsétlenség volt, hogy azon két vitéz és lelkes hadvezért, kiknek nevéhez annyi dicső esemény emléke fűződik, Pálffy Miklóst és Schwarzenberg Adolfot a halál elragadta.

A király több ízben kísérletet tett békét eszközölni ki a töröktől. Az alkudozások, melyek 1601. nyarán Kutassi János esztergomi érsek vezetése alatt Ibrahim nagyvezérrel folytak, kedvező eredményt ígértek; de a nagyvezér halála más irányt adott a török politikának. Ugyanazon év szeptember havában megújult a háború. A királyi hadak támadólag léptek föl. Székesfehérvárt tíz napig tartó erélyes ostrom után bevették. Azonban rövid idő múlva megjelent Hasszán nagyvezér 80,000-nyi sereggel a város falai alatt. Mátyás főherczeg rögtön segélyére sietett a szorongatott őrségnek, és a Sár-

réten nyílt csatában megütközött a törökekkel; a szerencse kedvezett vitéz hadainak; miután ugyanis egész nap elkeseredéssel folyt a viadal, az éj beálltával Hasszán elvonult. Ez Kanizsa fölmentésére sietett, melyet Ferdinánd főherczeg ostromolt, a ki azonban közeledtének hírére, táborát is zsákmányul hagyva, felhagyott az ostrommal. Székesfehérvár sem maradt soká a magyarok birtokában; Hasszán nagyvezér 1602. augusztus havában ismét megszállotta és hatalmába ejtette; Roszwurm tábornok, ki felmentésére küldetett, későn érkezett. Nemi kárpótlásul szolgált, hogy Roszwurm Pestet, Nádasdy és Thurzó pedig a Duna mellékén Adonyt, Földvárt, Paksot, Tolnát bevették. 1603-ban Roszwurm tábornok a magyar urakkal egyesülve működött; eredménye az volt, hogy Budánál egy török sereget megverték, és Hatvant visszaszerezték.

1604. elején Mohammed szultán meghalt. Utódja Ahmed kiskorúsága alatt a nagyvezér békét ajánlott Rudolfnak, ki örömmel karolta föl ezen ajánlatot. A két rész biztosai Pesten jöttek össze. Mivel azonban a törökök Győr és Esztergom átengedését, a királyi biztosok ellenben Eger és Kanizsa visszaadását követelték, az alkudozások siker nélkül felbomlottak. Ennek folytán Mohammed nagyvezér szeptember elején megkezdette ismét a háborút. Pest és Hatvan kapitányai ellenállás nélkül hagyták el a gondjaikra bízott várakat, melyeket lángba borítottak. De Esztergom őrsége Basta György tábornok által támogatva, állhatatosan dacolt a nagy-

vezér ostromával, s ez kénytelen volt október 11-én elvonulni.

Ekkor, miként az ország belső helyzete, úgy viszonya a török hatalomhoz is lényeges fordulóponthoz érkezett. A politikai és vallási elégtelenség ismételt fegyveres kitörései nemcsak állami fejlődésünknek adtak új irányt, hanem azt is eszközölték, hogy a nemzet ezentúl, több évtizeden át, nem állott osztatlanul mint ellenség szemben a törökkel, hanem egy része ismét igénybe vette támogatását politikai céljainak keresztülvitelére; ezáltal a török magyarországi uralma, hosszú időre megszilárdult, és többszöri nemzetközi szerződések által is biztosított.

Szükséges, hogy, miután a török háborúkról és foglalásokról szólottunk, tekintet vessünk a török által elfoglalt terület belviszonyaira *).

Hazánk keleti végvárai már a XVI. század elején jutottak török kézre. A szoros értelemben vett Magyarország területén, Buda megszállásával 1541-ben kezdődik a török foglalás kora. A következő évben Szeged önként adta meg magát. 1543-ban Szulejmán Valpót, Siklóst, Pécsét, Székesfehérvárt és Esztergomot; 1544-ben Visegrádot, Váczt, Nógrádot vivja meg és rakja meg török őrséggel. Mint-

*) V. ö. Salamon Ferencz jeles munkáját: Magyarország a török hódítás korában. Pest. 1864.

egy utat készít magának Bécs felé, melynek megostromlása főambíciója volt.

A nevezett várak birtokában megerősítette Szulejmánt az 1547-iki békekötés. Öt évvel utóbb Temesvárt foglalta el, melylyel a Tiszán túli részekből Temes, Csanád, Csongrád, Külső-Szolnok került török uralom alá. Ugyanezen időtájban Nógrád- és Hontban is kiterjeszté hódításait, melynek határait Drégely, Balassa-Gyarmat, Ipolyság, Hollókő és Szécsény jelölik. Innen a gazdag bányavárosokra irányozá sovár szemeit; azonban siker nélkül.

1566-ban a Dunántúl Szigetvár, az erdélyi határok felől Gyula és Jenő elfoglalása fejezik be Szulejmán négy évtizeden át folytatott hódításait. A következő harmincz éven át a török birtokállapotban nem történt lényeges változás. Később 1590. után is, a porta erőfeszítései daczára a tizenötéves háborúnak Eger és Kanizsa eleste valának egyedül fontos vívmányai. És ezzel megállapodnak a török terület határai. Csak több mint félszázad múlva foglalják el a törökök Nagyváradot és Érsekújvárt.

A török hódítás kezdetén összefüggő török terület nem létezett. Egyes várakat megszállottak, a körülfekvő falukat behódoltatták, a jobbágyokat adófizetésre és szolgálatokra kötelezték. De az egyes várak között fekvő területeket csak később foglalták el.

Mohamedán jog szerint, a török, midőn valamely keresztény területet meghódított, a meghódoló fegyvertelen nép életét és vallását kimélni tartozott;

de joga volt személyéhez, a mennyiben rabszolgaságra vethette, és joga volt összes vagyonához, melyet birtokába vehetett, vagy megsemmisíthetett. Mindazáltal természetes, hogy ezen jogot, éppen saját érdekében, nem érvényesítette mereven. Tulajdonjogot engedett az alávetett keresztényeknek, s megelégedett adójuk- és szolgálataikkal.

Az első békekötés 1547-ben a helyett, hogy a török hódoltságban élő jobbágyok sorsát könnyítette volna, még súlyosbította, midőn a kettős adózás elvét mondotta ki, vagyis megállapította, hogy a jobbágyok a magyar király és magyar földesuraik iránt tartozó kötelezettségeiknek is tegyenek eleget. Az 1562. és 1564-ik évi békekötések akként módosították e határozatot, hogy a török elégedjék meg a magyar adó felével, s másik felét engedje át a királynak. 1567-ben Szelim szultán, midőn Miksával békealkudozásokat folytatott, követelte, hogy a török területen lakó jobbágyok ne adózzanak, s ne szolgáljanak kétfelé. Együttal biztosok küldettek ki, hogy a két terület határvonalait állapítsák meg. Azonban nem sikerült a viszonyokat teljesen rendezni. És kétféle hódoltság támadott; az egyik, mely török területen feküdt és magyar adót is fizetett; a másik, mely a magyar király területén feküdt és a töröknek is fizetett adót.

A török adónak többféle nemei voltak. A fejadó, mintegy rabszolgaság váltáságdíja, a császár adó, melyet minden telek után kellett fizetni, a földadó, s a rendkívüli hadiadó (harács). A jobbágyok várerődítési munkálatokhoz kézimunká-

val és fuvarral, az átvonuló seregek ellátásához élelmi szerekkel járultak. Végre tizedet is fizettek mindennemű gabonától, kerti és mezei veteményektől, azonfölül a tenyésztett állatok egy részétől.

A földadó és a tized többnyire a török szpahik (lovasok) jövedelme volt, kik között a meghódított birtok hűbér gyanánt osztatott fel.

Az adókat gyakran egy összegben vetették ki a helységekre, melyeket ezek maguk osztottak föl és hajtottak be. Az önkényes adóemelések és zsarolások napirenden voltak, mit az ellenőrzés hiánya megkönnyített. Az elviselhetlen terhek nem ritkán a faluk elpusztulását vonták maguk után; gyakran az egész lakosság fölkerekedett és megszökött.

A török behozta hazánkba saját törvénykezési és igazgatási rendszerét. A megyéket eltörölte, és a várakat véve fel alapúl, új kerületeket alakított. I. Szulejmán végéveiben huszont kerületre (szandzsákságra) volt felosztva a magyarországi török terület; mindegyik élén egy pasa állott, kik a budai és temesvári vezérbasáknak (beglerbégeknek) voltak alávetve. Később a XVII. század elején négy helytartóság (ejalet) szerveztetett: a budai, temesvári, egri és kanizsai.

A török vallásszabadságot biztosított a meghódolt népnek. Azonban tényleg nem igen tartotta azt tiszteletben. A hol megtelepedett, elvette saját használatára a templomokat, eltiltotta a keresztény templomokban a harangozást, ünnepélyes isteni tiszteletet és körmeneteket. Gyakran a papok, (katholikusok és protestánsok) üldözésnek voltak

kitéve, s többen börtönben haltak meg, vagy kivégeztettek. Az elfoglalt városok és falvak lakói közül sokan áttértek az izlamra, hogy sorsukon segítsenek; de rendszeres és erőszakos térítésnek nem találjuk nyomát.

V.

Magyarország állami viszonyai.

I. Ferdinánd trónraléptétől Bocskay fölkeléséig. 1526—1604.

Miként hazánk külső történetében, úgy állami életében is lényeges fordulópontot jelez az ausztriai ház uralomra jutása.

Ma már általánosan elismerik, hogy hazánkra nézve, azon állapotban, melyben azt a mohácsi vész találta, meggyengítve az arisztokratia önzése és az alsó nemesség féktelensége, fenyegetve a török hódítás és a német befolyás által; azon időpontban, midőn az ausztriai ház és a török szultánok hatalma a legmagasabb fokon állott, míg hazánk a legmélyebben süllyedett: a menekülés egyedüli módja az volt, ha megóva állami önállását és alkotmányos szabadságát, önként csatlakozik az ausztriai házhoz.

Ezen belátás, vagy ezen szükségesség érzete vezette a nemzet nagy részét, mely Ferdinándot a magyar trónra emelte, és annak birtokában állhatatosan védelmezte, nem mulasztva el egyúttal megóvni a nagy nemzeti érdekeket, melyeket Ferdinánd ünnepélyes nyilatkozatai és koronázási esküje által

biztosíva hittek; míg az ausztriai ház nagy hatalmában a török hódítás ellen megfelelő oltalmat reméltek találni, sőt az elveszett véghelyek visszaszerzésére is számítottak.

E remények mind meghiúsultak. Ferdinánd és János királyok harcza az ország feldarabolását vonta maga után; a császár nem volt képes, a német birodalom nem volt hajlandó Ferdinándnak a török ellen a veszély nagyságával arányban álló segílyt nyújtani; végre a nemzet szabadsága is folytonosan fenyegetve volt a német befolyás által.

A nemzetnek kezdettől fogva küzdeni kellett a király környezetében folytonosan létező, a körülmények szerint nagyobb vagy kisebb nyíltsággal és erővel föllépő irányzat ellen, mely Magyarországot úgy kívánta tekinteni, mint az ausztriai háznak örökösödési jog alapján nyert országát, melyben a királyt korlátlan hatalom illeti meg; minél fogva az alkotmányos jogok és szabadságok korlátozására, megsemmisítésére törekedett. Azonban ezen irányzat nem érte el célját soha. Egyrésről soha sem volt képes királyaink fölött teljes uralmat küzdeni ki, s azok, kevés kivétellel, a döntő percekben mint magyar királyok cselekedtek, érezvén, hogy Magyarország hatalmoknak alapját, s a birodalomnak súlypontját képezi. Másrésről meghiúsította az említett irány diadalát a nemzet gondos örökődése, határozott ellenállása, melyet két körülmény segített elő: az egyik a keleti részek különállása, a másik a török hadjáratok és foglalások; az utóbbiak ugyanis első sorban igénybe vették a német elemet, mely tehát

nem volt képes annyi erőt kifejteni, hogy a magyar nemzet fentartási és ellenzéki képességét megtörhette volna. De ezen törekvés egyfelől, s másfelől az ellenzéki állhatatosság folyvást fenmaradt; minek következménye lőn az országnak s vele a birodalomnak stagnációja, s azon viszás helyzet, hogy az irott jog nem nyert valósulást az életben, s nem fejlődhetett ki azon nyugodt, biztos állapot, mely a haladást s az egy uralom alatt élő nemzetek közeledését és nemzetközi szövetkezését lehetővé tette volna*).

Ezen helyzetnek egyik lényeges jellemvonása a kölcsönös bizalmatlanság, mely király és nemzet között már I. Ferdinánd uralkodása alatt megfeszkelte magát, és három századon át, hazánkra és a korára egyaránt, vészteljes következmények forrásává lőn. Ferdinánd ugyanis midőn Magyarország trónját, melyre családja egy század óta törekedett, elfoglalta hatalomgyarapodás helyett, oly birtokot nyert, mely szüntelen áldozatokat követelt, oly nemzetnek lett uralkodójává, melynek főrendei haszonlesést megbízhatlansággal párosítottak. Mindez szükségkép leverő hatást gyakorolt reá. Viszont hasonló csalódás és bizalmatlanság érzete ébredett föl a nemzetben, midőn reményeit, melyek a Habsburg-háznak meghódolni készítették, meghiúsulva látta.

A király és a nemzet közötti feszültségnek első okozatja az volt, hogy Ferdinánd vonakodott udvarát Magyarországba tenni át. Elődei, még akkor is

*) Tanárky Gedeon Magyarország helyzete az európai államrendszerben. Pest. 1866—67. s. kk. II.

ha egyúttal más országoknak voltak uralkodói, hazánkban birták székhelyöket. Ferdinánd is ígérte, hogy követni fogja e példát. Az 1528-ik évi budai országgyűlésen távollétét ideiglenesnek mondotta, és azzal mentette, hogy egyedül a török elleni segélykieszközlése végett tartózkodik a német birodalomban. Az 1535-ik évi országgyűlésen pedig nem ellenzte, hogy törvény alkottatott, mely kimondja, hogy a király, mihelyt lehetséges, állandón az országban fog lakni. Mindazáltal, bár a rendek ismételve sürgették ezen ígéretnek valóztatását, sem Ferdinánd, sem utódai nem voltak erre reábirhatók; csak ritkán és rövid időre jöttek Magyarországba.

A király távollétében a nádor volt, törvényeink értelmében, az ország kormányzója. Azonban Ferdinánd és utódai a nádori méltóság iránt, széles hatalomkörénél fogva, és mert betöltése az országgyűlést illette, ellenszenvvel viseltettek, és nem szívesen látták azt betöltve. Midőn tehát 1530-ban Báthory István meghalálozott, a rendek gyakori sürgetései daczára, csak 1554-ben engedte meg Ferdinánd a nádorválasztást. És az ekkor megválasztott Nádasdy Tamás halála után, (1562.) az országnak félszázadon át (1604-ig) nem volt nádora.

A nádor helyett, a király által nevezett helytartók vezették az ország igazgatását. Az első Thurzó Elek országbíró volt (1532—42.). Utóbb többnyire főpapok viselték e tiszteletet. A helytartót egy tanács környezte, mely az 1535-ik évi országgyűléstől nyerte szervezetét. Székhelye Pozsony

volt, mely Ferdinánd országrészének, és mióta 1541-ben a törökök Budát elfoglalták, az egész országnak fővárosa vala; állandó tagjai az esztergomi érsek, a nádori helytartó és az országos főkapitány voltak; a többi tanácsosokat a király a főrendek sorából nevezte. Az 1542-ik évi pozsonyi országgyűlés megalapította, hogy a helytartótanácsnak négy egyházi és négy világi tagja legyen, kiknek fele állandón a helytartó körül legyen; továbbá a főtörvényszék tizenkét ülnöke körül hatan mindig legyenek jelen a helytartótanács üléseiben. Hatásköre e kormányzéseknek nem volt törvény által részletesen megállapítva, minél fogva az uralkodók és a körülmények változása szerint módosult. Azonban rendszerint kevés önállósággal bírt, és függésben állott a királyi udvar környezetében levő idegen államférfiak- és hatóságoktól.

A magyar udvari cancellár lett volna hivatta a király közvetlen tanácsosa, felségi jogainak és intézkedéseinek közvetítője lenni. Azonban a főpapok, kik e tisztet viselték, a XVI. században többnyire csekély befolyással bírtak, melyet inkább a titkos tanács, az ausztriai cancellaria, és a német haditanács gyakorolt a királyra és közvetve hazánk ügyeire. Ezen befolyás egyik eredménye az volt, hogy Magyarországon pénzügyi hivatalokra, hadi tisztségekre számos idegenek neveztek.

Ferdinánd, midőn vetélytársa, majd a török ellen harczra kelt, kényszerítve volt idegen hadakat vezetni az országba. Ezt a rendek kérésére tette. De az idegen hadak, míg egyfelől nem voltak képesek az

ország egységét és békéjét biztosítani, féktelen kicsapongásaik és erőszakos tetteik által általános felháborodást idéztek el. A helytartótanács és a rendek e tekintetben szüntelenül a panaszok hosszú sorozatával fordultak a királyokhoz. Ezek a hadvezérek megválasztásában sem voltak mindig szerencsések. Katzianer, Roggendorf, Fels, Teuffel, Castaldo, Schwendi, Hardeck, Basta, Belgiojoso, részint hadászati ügyetlenségök, részint a magyar nemzet iránti gyűlöletök által gyászos emléket hagytak történelmünk lapjain Mansfeld és Schwarzenberg a gyér kivételekhez tartoznak.

A nemzeti érdekek támogatására, a fölmerülő bajok orvoslására az országgyűlések lettek volna hivatva. Ferdinánd trónraléptétől Bocskay föllépéséig több mint félszáz országgyűlés tartatott; most már nem többé a Rákoson — mint a mohácsi vész előtt többnyire — hanem városokban: Budán, Pozsonyban, Nagyszombatban, Sopronyban vagy Beszterczében. A nemesség ritkán jött össze fejenként, hanem megyénként követeket küldött míg ez a XVI. század közepe óta állandó gyakorlattá lőn. A tanácskozások két külön helyiségben folytak; a főrendek — főpapok és urak — végleg elváltak a megyék és városok követeitől. Azonban csak 1608-ban lett törvény által megállapítva, kik vannak feljogosítva a két házban megjeleni; addig az önkénynek a meghívásokban tág tér nyílt. A királyok gyakran személyesen jelentek meg. Ferdinánd tizennégy, Miksa és Rudolf mindegyik három országgyűlésen jelent

meg. A többiekre biztosokat küldöttek, gyakran fiaikat vagy testvéreiket.

Az országgyűlések tanácskozásait a királyi előterjesztések nyitották meg, melyek a német tanácsosok és kormányzések által kidolgozva, a királyi kívánatokat, többnyire adók, hadak megajánlását tartalmazták. Már I. Ferdinánd uralkodásának első éveiben kezdték az országgyűlések a hazai törvényeken, a nemzeti szabadságokon ejtett sérelmeket összeállítani, a királynak előterjeszteni, orvoslásukat sürgetni. Ezóta a sérelmek minden országgyűlésnek főtárgyai voltak.

Különösen az idegen befolyás kizárása képezi igyekezeteik célját. Az 1535-ki országgyűlés kívánta, hogy külföldi tisztviselők rendeletei ne bírijanak érvénnyel; és a király ígérte, hogy mihelyt a körülmények engedik, magyarokat fog az idegenek helyébe nevezni. Utóbb gyakran megújítják ezen kívánságot; sürgetik, hogy a király rendeleteit Magyarországra a magyar cancellária, s ne idegen kormányzések útján küldje; hogy a nádori méltóság és annak régi jogköre állíttassék vissza; hogy a török fegyverszünet- és békealkudozások a magyar tanácsosok közreműködésével folytattassanak; hogy általán az ország szabadságai és törvényei tiszteletben tartassanak. Végre a sérelmek rendszeren megújuló tárgyát képezik az idegen hadak és tiszteinek kicsapongásai, hatalmaskodásai és zsarolásai.

A király nem mulasztotta el a fölterjesztett

sérelmek orvoslását minden alkalommal megígérni, Miután azonban ezen ígérek nem valósultak, az elégedetlenség mindinkább növekedett; és tetőpontját akkor érte el, midőn János király halála után (1540) nem sikerült Ferdinándnak az ország egységét helyreállítani; sőt csakhamar köztudomásra jutott, hogy adófizetést ajánlott a töröknek. A belga Velteck, ki mint V. Károly császár követe az 1545. elején tartott nagyszombati országgyűlésen jelen volt, élénken állítja szemünk elé a hangulatot, mely a rendek körében uralkodott. »Életemben soha sem hallottam — írja — féktelenebb szitkokat, mint ez országgyűlésen felséged és a római király ellen... Némelyek még arról is beszéltek, hogy le kell ölni a németeket és cseheket, kik Nagyszombatban vannak. A többit, a mit még hallanom kellett, nem merem levélre bízni.«

A következő évben (1546.) Ferdinánd személyesen megjelent a Pozsonyban egybegyűlt rendek között. Ezeknek magatartása tiszteletteljes volt a király irányában; de nem haboztak nyíltan feltárni sebeiket; és határozottan vonakodtak teljesíteni a király azon kívánságát, hogy állandó adót ajánljanak meg; csak egy évre ajánlottak meg minden jobbágytelek után fizetendő egy forintot.

A következő év november végén Nagyszombatban tartott országgyűlésen a király biztosai által bemutatta a törökkel kötött béke okmányát. Bár az adófizetés határozatlan kifejezésekkel volt elpalástolva, a rendek úgy tekintették azt, mint az ország legmélyebb gyalázatát; de mivel ezen változtatni

többé nem lehetett, csak arra kérték a királyt, hogy a béke lelkismeretes végrehajtását, és a török hadak iszonyú zsarolásainak megszüntetését eszközölje ki. Ugyanekkor újra sürgették, hogy a király tegye át lakását Magyarországra, vagy legalább fiát Miksát küldje be. Ezen alkalommal az adózó népről is megemlékeztek, melyre oly súlyos terhek nehezettek, és sorsának javítására megtették az első lépést, midőn a szabad költözködés jogát, melyet az 1514-ik évi törvény megszüntetett, visszaállították. »Teszik ezt — mondja a törvény szövege — azért, hogy a Mindenható haragját elhárítsák és kegyelmét valahára elnyerjék;« ugyanis beismerik, hogy »Magyarországnak semmi sem volt nagyobb ártalmára, mint a jobbágyok elnyomása, kiknek jajveszéklése szünet nélkül emelkedik Isten színe elé.«

A következő években a török háború megújulása és szerencsétlen folyama még fokozta az ország szenvedéseit, melyeknek megszüntetésére a kormány nem volt képes. A rendek sokat vártak a nádori méltóság betöltésétől. Mindazáltal a remények, melyek a nádori méltóság betöltéséhez csatoltattak, Nádasdy Tamásnak 1554-ben történt megválasztása után, alaptalanoknak mutatkoztak.

Bizonyítják ezt az 1559-ik évi pozsonyi országgyűlés zajos tanácskozásai és előterjesztései, melyekben kiemelik, hogy »mély fájdalmok és a szükség által kényszerítve nem mulaszthatják el ő felségének előadni azon nagy és elviselhetlen elnyomást, melyet mind szabadságaik és kiváltságaik gyakori megsértése által, mind más módokon is ő felsége hadvezé-

reitől és külföldi tisztviselőitől, a közjog és az ország törvényei ellenére több év óta szenvednek; minélfogva azok kegyelmes megszüntetéseért könyörögnek.« Elmondják, hogy a katonaság, miután zsoldja nem fizettetik, kiméletlenül pusztítja és zaklatja a lakosokat; a királyi tisztviselők önkényesen lefoglalják a hű alattvalók javait, s minden törvénytelenséget büntetlenül követnek el. Kivánták tehát, hogy a király magyar ügyekben kizárólag magyarok tanácsát és közreműködését vegye igénybe; ne alkalmazzon idegeneket magyarországi hivatalokra, és ne engedje, hogy német cancelláriája- és a császári kamarától rendeletek intéztessenek a magyarországi hatóságokhoz. Miksa főherczeg, ki az országgyűlésen atyját helyettesítette, készségesen ígerte ezen kívánatok teljesítését. És utóbb Ferdinánd is kijelentette, hogy miután ő a sérelmek orvoslása iránt már régebben intézkedett, fájdalmasan értesül arról, hogy azoknak okai még nincsenek megszüntetve; de gondoskodni fog, hogy hű alattvalói jogaik- és szabadságaikban megtartassanak.

A király annál inkább igyekezett most a rendeket megnyugtadni és kielégíteni, mert elsőszülött fiának **Miksa**nak még a maga életében biztosítani kívánta a magyar trónt. Evégből 1561. őszén mintegy 60 előkelő magyar urat Bécsbe hívott meg tanácskozás végett. Ezek hajlandóknak nyilatkoztak teljesíteni óhajtását, de hangsúlyozták, hogy ez csak a nemzet szabad királyválasztási jogának elismerése alapján történhetik meg; minélfogva szükséges, hogy a koronázást országgyűlésen eszközözlendő választás

előzze meg. A királyválasztó országgyűlés 1563. augusztus 20-án hivatott össze. Szeptember 8-án Miksa egyhangúlag királylyá kiáltatott ki, és másnap, nejével együtt, a pozsonyi káptalani templomban megkoronáztatott.

Ferdinánd már a következő év, 1564. július 25-én, életének 61-ik évében, elhunyt. A nemzet Miksa királyt örömmel és reményteljesen üdvözölte a trónon. Atyja életében gyakran megfordult hazánkban, részint az országgyűléseken, részint a királyi táborban. Szerencsés, tapintatos modora, többször kitüntetett méltányossága által általánosan kedvelté lön. A nemzet most bizton várta, hogy a hadak vezetésében is kitűnő jártassággal bíró király megszabadítandja az országot a töröktől, és véget fog vetni az alkotmányellenes idegen beavatkozásnak hazánk kormányában.

Egyik remény sem ment teljesedésbe. Miksa kísérletet tett ugyan a török ellen erőteljesen fellépni, sőt 1566-ban személyesen élére állott a seregnek; de igyekezeteit nem koronázta siker, és lealázó föltételek alatt kényszerült békét kötni. A német befolyás sem szűnt meg uralkodása alatt, sőt inkább terjeszkedett és szilárdult. A király nem habozott az 1566-ik évi augsburgi birodalmi gyűlésen nyújtott hadisegélyhez kapcsolt azon feltételt is elfogadni, hogy Magyarország, ha birodalmi segélylyel a török hódítás alól felszabadúl, a német birodalomba fog kebeleztetni.

A magyar rendek, kik az 1566-iki februárban Pozsonyban országgyűlést tartottak, ezen ígéretre

még nem bírhattak tudomással. Mindazáltal a gyűlés hangulata kedvetlen, lefolyása viharos volt. Mert nem csak a sérelmek orvosolatlanul maradtak, hanem Miksa vonakodott teljesíteni a rendek azon jogos kívánságát is, hogy a több év óta üresedésben levő nádori méltóság betöltsék. Az ingerültség oly nagy volt, hogy a rendek a király által kívánt adót megtagadni, és eredmény nélkül szétoszolni készültek. Károly főherczeg nehezen tudta őket ezen szándékuk megváltoztatására bírni.

A következő (1567) év június 1-re egybehívott országgyűlésen Miksa személyesen jelent meg. Azonban föllépése nem volt alkalmas arra, hogy a nemzet megingatott bizalmát helyreállítsa. Megnyitó beszédét német nyelven tartotta, s előterjesztéseit is ezen nyelven szerkesztve nyújtotta be a gyűlésnek. A rendek azonban mindenekelőtt sérelmeik orvoslását sürgették, melyek az idegen katonaság hatásmaskodásainak és kegyetlen tetteinek hosszú lajstromát képezték. Különösen Schwendi tábornok tette magát a magyarok előtt gyűlöltté; önkénye annyira ment, hogy vámokat és harminczadokat állított föl, adókat vetett ki, egyházi javakat zálogosított el, világi urak javait foglalta le. Tisztei és katonái követték vezérök példáját, különösen a szegény népet fosztogatva.

A király ígérte, hogy rövid idő alatt biztosokat fog nevezni a sérelmek orvoslására. E határozatlan válasz nagy elkeseredést idézett elő a megyék és városok követei között. »Látjuk — így szólottak — hogy már sem üdv, sem remény nem marad fenn szá-

munkra, és nincs többé más választásunk, mint szülőföldünket elhagyni, és külföldre vándorolni.« A király attól tartván, hogy komoly zavarok támadhatnak, maga elé hívatta a rendeket, és kijelentette, hogy ama válasz tudtán kívül küldetett hozzájuk; egyúttal felhívta őket, adják elő a módokat, mikép lehessen bajaikat megszüntetni. A tárgyalások eredménye több törvénycikk volt, melyek az elhatalmasodott visszaélések megszüntetéséről intézkedtek. A király is több megnyugtató rendeletet bocsátott ki. Némely kapitányokat elmozdított, a többiekhez szigorú parancsokat intézett, és egy magyar s német urakból álló bizottságot küldött ki, a panaszos ügyek megvizsgálására.

Bár a bajok távolról sem szüntek meg teljesen, a törvények és nemzeti szabadságok elleni sérelmek ezután is napirenden voltak: a következő országgyűléseken békésebb hangulat uralkodott. És midőn a király azon óhajtságát fejezte ki, hogy elsőszülött fia, **Rudolf** főherczeg királylyá választassék, ez az 1572. februárban tartott országgyűlésen nehézség nélkül teljesítettett.

Rudolf, ki atyjának 1576. október 12-én bekövetkezett halála után a magyar trónt elfoglalta, a spanyol udvarban neveltetett; 1571-ig nagybátyjának, **II. Fülöp** királynak környezetében élt. Ezen ép oly hatalmas szellemű, mint szerencsétlen uralkodó, ki szünetnélküli harczot folytatott az országai-ban fennálló alkotmányos intézmények ellen, — **Rudolf** szellemi fejlődésére, s mind politikai, mind vallási irányára jelentékeny hatást gyakorolt.

Trónralépte után Rudolf Magyarország hadügyeinek vezetését öcscsére, Ern eszt főherczegre bízván, ő maga Prágába ment lakni, hol a Hradschin nagyszerű királyi lakát csak ritkán és nem szívesen hagyta el. A csillagászat és csillagjóslat, vegyészeti kísérletek, óraművek készítése és a festészet valának kedvencz foglalkozásai; a melyekhez műtárgyak és regiségek gyűjtése járult. Ezalatt német és cseh tanácsosai, kik bizalmát kiküzdötték, intézkedtek az országok sorsáról.

Természetes, hogy ily körülmények között hazánkban a bajok nem szüntek meg, sőt inkább elhatalmasodtak. És az elégtelenség a magyar rendek soraiban folytonosan növekedett. Így történt, hogy az 1580-ik év elején Pozsonyban tartott országgyűlés, miután fölterjesztett sérelmeire kielégítő választ nem nyert, a tárgyalásokat megszakítva, végzés nélkül oszlott szét.

Rudolf 1581. november 11-én újabb országgyűlést hirdetett Pozsonyba, hol 1582. január közepétáján személyesen megjelent. A rendek határozott hangon követelték sérelmeik rögtöni és tényleges orvoslását. Három hónapi heves vita után csak akként lehetett őket megnyugtatni, hogy a főrendek kezességet vállaltak aziránt, hogy a király a következő évben személyes vezetése alatt tartandó országgyűlésen azon sérelmeket is fogja orvosolni, melyeknek rögtöni megszüntetése nem lehetséges.

A király 1583. márczius 1-ére csakugyan összehívta az ország rendeit, és megjelent körükben. De bár elismerte a nemzeti követelések jogosultsá-

ságát, azon leverő nyilatkozatot tevő, hogy az elődei alatt, évtizedeken át meggyökeresedett visszaéléseket rögtön megszüntetni nem lehetséges, minélfogva türelémre inté a rendeket. Ezek mindazáltal nem voltak hajlandók tovább vinni az eddig tanúsított engedékenységet. Két hónap folyt le szenvedélyes vitákban, feliratok és leiratok váltásában. Végre a rendek megajánlották ugyan két évre a kért adót, de kijelentették, hogy ha sérelmeik ezen idő alatt sem orvosoltatnak, többé sem adót fizetni, sem országgyűlésen megjelenni nem fognak. Rudolf boszúsan távozott Pozsonyból, többé nem jött Magyarországra, és az ezután tartott országgyűléseken (1587—1604. időközben tizenkettő tartatott) a királyt testvérei, Erneszt, Miksa, Mátyás főherczegek képviselték.

Rudolf mindinkább elvonult a közügyektől; komoly lelki betegség jelei mutatkoztak rajta.

Nem csodálhatjuk, hogy ily előzmények után az elégtelenségnek félszázad óta felhalmozott gyűanyagja pusztító lángra lobbant fel.

VI.

Vallási állapotok. 1526—1604.

A kath. egyházra, mely öt századon át uralkodó állással birt a magyar állam- és társadalomban, a mohácsi vész után a küzdelem és a szenvedések kora virradt föl.

Míg előbb a magyar birodalom lakóinak legáltalább kilencz tizedrészét bírta kebelében, a csekély számú görög szakadárok, hussziták és másnemű eretnekek politikai súly tekintetében ép oly jelentéktelenek valának, mint számra nézve; most az ország több részeiben a lakosok jelentékeny része elpártolt tőle, és időnkint politikai téren is háttérbe szorítottatott.

A protestantismus már az előbbi korszakban, II. Lajos király uralkodásának végéveiben, kezdett hazánkban terjedni, főleg a Szepességen, a bányavárosokban és az erdélyi szászok között *).

A szigorú törvények, melyeket az 1523- és 1525-iki országgyűlések az új tanok és követőik ellen hoztak, nem foganatosítottak. A mohácsi vész után

*) L. e munka II. kötetének 272—275. lapjait.

pedig a vallási ujitás akadálytalanul foglalhatott tért. Mindkét uralkodó, Ferdinánd és János király, buzgó hívei valának a kath. egyháznak; azonban az egymásközötti háborúk és a török hadjáratok elvonták figyelmöket a vallási ügyektől; és nem voltak hajlandók helyzetök nehézségeit vallási üldözések által fokozni.

Ehez járult, hogy a püspökségek hosszú időn át üresedésben voltak, s némelyeket világi urak foglaltak el; az apátságok, prépostságok és kolostorok nagy része a háborús időkben pusztulásnak indult; a papság körében a fegyelem meglazult, a buzgalom és vallási hűség hanyatlott. Később a török hódítás idejében még súlyosabbá lett a helyzet. Hét püspöki székhely: Esztergom, Kalocsa, Eger, Pécs, Veszprém, Vác, Csanád, egyházmegyéikkel, vagy legalább területök nagy részével, a török uralom alá jutott; mire a püspökök, káptalanok eltávolittatván, csak néhány lelkész maradt meg hívei között. Az erdélyi és nagyváradi püspökség hasonló sorsra jutott; nem ugyan a török foglalás, hanem a Szapolyay János-Zsigmond fejedelem uralkodása alatt hatalomra jutott protestánsok közreműködése által. Így történt, hogy a XVI. század második felében a székhelyét Nagyszombatba áthelyezett esztergomi érsek mellett, csak a nyitrai, győri és zágrábi püspökök kormányozhatták egyházmegyéiket, gyakorolhatták főpásztori jogaikat és kötelelességeiket. A többi egyházmegye czímzetes püspökségekké lettek.

Az országgyűlések hosszú ideig nem foglalkoztak a vallás ügyével. Először történik ez 1548-ban.

A rendek — mint az V. és VI. törvénycikkben ki nyilatkoztatják — egy értelemben vannak a királylyal aziránt, hogy az isteni tisztelet és vallás régi állapotának visszaállítása végett a hitbeli tévelyeknek el kell töröltetniök. Ezt azonban nem erőszakos eszközök alkalmazása által, hanem úgy vélik elérhetőnek, ha minélelőbb tanult egyházi férfiak, püspökök, apátok és prépostok helyezettnek az egyházakba, kik mind magok, mind helyetteseik által szóval és példával tanítsák a gondjaikra bízott nyáját; kik a kath. egyház szabályai szerint espereseket, lelkészeket és hitszónokokat rendeljenek mindenfelé; iskolákat alapítsanak, egyházaik területén tartózkodjanak, vagy ha ezt közhivatalaik miatt nem tehetik, alkalmas helyetteseket rendeljenek, több javadalmat ne birjanak, stb. És nehogy az egyháziakat jövedelem hiánya hátráltassa tisztök teljesítésében, az országgyűlés fölkérte a királyt, hogy az idegen kezekre jutott egyházi javak visszaadását rendelje el.

Ugyanezen országgyűlés XI. cikke a protestánsokat hallgatagon befogadottaknak tekinti, midőn egyedül a keresztségismétlőket és sacramentáriusokat rendeli az országból száműzetni. A VIII. t. cikk pedig azon reménynek ad kifejezést, hogy a vallási szakadás megszüntethető; mert fölkéri a királyt, hogy az egyetemes zsinat összehívását, melyen a vitás hitkérdések eldöntessenek, sürgesse. E remény szól még az 1550-iki országgyűlés XVI. cikkéből is, mely megállapítja, hogy a vallási vitatkozásokkal mindnyájan hagyjanak fel, és az egyetemes zsinat

ítéletét várják be. A XII. cikk pedig kiemeli, »hogy a rendek a királynak vallási egyetértésre intő leiratában hálásan elismerik Isten iránti mély tiszteletét és alattvalóihoz kegyes vezármát; magok is azon szándékban vannak, hogy a kath. vallás és istenitisztelet ezen országban helyreálltassék, a hittévelyek és istentelen tanok kiirtassanak, hogy így a kath. egyházban egyesült nemzet fölött Isten irgalma lebegjen, melynek szükségességét a kor eseményei annyira tanúsítják.« Egyébkint a rendek a kath. egyház emelésére most sem ajánlanak más eszközöket, mint a püspökségek betöltését, művelt és erkölcsös papok alkalmazását; egyedül arról gondoskodnak, hogy az egyháziak akadálytalanul jár hassanak el tisztókben. Csak egy vallási törvényt találunk, mely büntetőjelleggel bír (1562. XXXII.); midőn a királyt fölkéri, hogy »mint a szent vallás öre« hivatalvesztéssel büntesse azon királyi várkapitányokat és hadnagyokat, kik az eretnek, gonosz és istentelen tanaik miatt másunnan elűzött hitszónokokat a királyi várakban és jöszágokban, a keresztény lelkek legnagyobb kárára és csábítására, oltalmokba veszik.«

És ez az utolsó vallásügyi törvény a XVI. században. A rendek tetemes része a protestantismushoz csatlakozott; bár az ország lakosságának többsége katolikus maradt. M i k s a király rokonszenvet lát szott táplálni az új tanhoz, míg a kath. egyház iránt egykedvűnek mutatkozott. Ez R u d o l f királyban ismét buzgó pártfogót nyert ugyan, de ő általán keveset érdeklődött a közügyek iránt. A katolikusok megsértett jogérzetéből támadott vallási visszahatás-

nak természetes következése volt a protestánsok ellen. 1603. novemb. 11-én kiadott rendelete, melyben a kassai plébániai egyházat, az evangélikusoktól, kik azt ötven év óta bírták, elvételni, és az egri káptalannak átadatni parancsolta. A városi hatóság vonakodott engedelmessé válni; mire gr. Belgiojoso kassai főkapitány 1604. január 6-án a templomot fegyverhatalommal elfoglalván, az egri káptalannak adta át. Egyúttal büntetésül a városból kiűzte az evangélikus lelkészeket, és elfoglalta a városnak birtokait. Ezen eljárás nagy felháborodást idézett elő a protestánsok között. Midőn tehát néhány héttel, utóbb, 1604. február 3-án a pozsonyi országgyűlés megnyílt, a protestáns rendek, kik itt többségben voltak, fenyegető hangon követelték ezen sérelem orvoslását, a kassai templom visszaadását; egyúttal a nádori helytartó előtt ünnepélyes óvást tettek, hogy ha jövőben bármely rendelet bocsáttatnék ki, mely vallásuk szabad gyakorlatának sérelmére van, annak előre ellentmondanak, és ha emiatt a béke megzavartatnék, elhárítják magoktól a felelősséget.

Rudolf király az evangélikus rendek fölterjesztésére akként válaszolt, hogy az országgyűlés 21. törvényczikkéhez egy huszonkettediket csatolt, melyben kijelenti, hogy azoknak folyamodványát, kik magokat Magyarország rendei többségének nevezik, kedvetlenséggel vette; ő nem emlékezik, hogy őket vallásuk szabadságában sértette, vagy templomaikat, s azok jövedelmét a rendek jószágain elvételre volna; követelésöket tehát annál kevésbbé teljesítheti, mert a királyi városok a korona birtokai. E tagadó válasz-

hoz még azon kijelentést csatolta, hogy miután ő a kath. vallás buzgó híve, s azt az annyiféle eretnekségtől elárasztott Magyarországon felvirágoztatni kívánja: ezennel megújítja elődeinek a vallás érdekében alkotott rendeleteit s törvényeit; nehogy pedig az országgyűléseken a vallási vitatkozások a közügyek tárgyalását késleltessék, azokat eltiltja, és rendeli, hogy kik ezen tilalom ellen cselekszenek, az elődeinek törvényeiben kiszabott büntetésekben marasztaltassanak el.

Ennek következtében a protestánsok siettek fegyverkezni, majd fegyvert is ragadni fenyegetett vallási érdekeik oltalmára. De a XVI. században Magyarország mégis meg volt kímélve a vallási harcok azon véres fejleményeitől, melyek Európa egyéb államait zaklatták.

Ez kétségkívül nagy részben ezen kor kath. főpapjainak érdeme, kik vallásos buzgalmukkal a keresztény mérsékletet össze tudták kapcsolni. A mohácsi vész áldozatai között volt az ország primása, Szalkai László is. Utódjává János király által 1527-ben Várdai Pál egri püspök neveztetett, ki utóbb Ferdinándhoz pártolván át, ezáltal megerősített méltóságában. Ez a polgárháborúk és török hadjáratok korában keveset tehetett az egyház érdekében. Kormányzásának idejében (1543) foglalta el a török Esztergomot; ezóta az érsekség és a káptalan több mint harmadfél századon át Nagyszombatban bírta székhelyét. Várdainak 1549-ben bekövetkezett halála után Ferdinánd az esztergomi érsekséget 1551-ben Fráter György-

nek adományozta, ki nem foglalhatta el érseki széket; már néhány hónappal utóbb meggyilkoltatott. Utódjává 1553. május 7-én Oláh Miklós egri püspök neveztetett. Régi havasalföldi vajdák családjából származott ez, és magas műveltsége, tudományossága által — melyet irodalmi művei is hirdetnek — már ifjú korában kitűnt. 1522-ben Mária királyné titkárává lön, s ennek oldala mellett maradt a mohácsi vész után is, kísérve őt, külföldi vándorlásaiban és Belgiumba, hol az özvegy királynét V. Károly császár helytartójává nevezte. Oláh Miklós 1542-ben királyi cancellárrá és zágrábi püspökké neveztetett, s hat évvel utóbb az egri püspökséget nyerte el. Mint esztergomi érsek oly buzgó és sikeres tevékenységet fejtett ki, hogy őt a magyarországi kath. egyház restaurátorának joggal nevezhetjük. Azon meggyőződésből indulván ki, hogy csak erkölcsös, művelt, és lelkes papság segélyével lesz képes a protestantismus előhaladását feltartóztatni, és a katholicismus hanyatló tekintélyét visszaállítani: oda irányozá igyekezeteit, hogy a kath. papság körében meghonosítsa az egyházi fegyelmet és a tudományt. Míg egyrészről kérlelhetlen szigorral lépett föl a visszaélések ellen, másrészről az általa tartott öt zsinaton üdvös határozatokat alkotott, iskolákat, papnöveldeket alapított, és megtelepítette Nagyszombatban a jezsuitákat, kikben önfeláldozó és alkalmas munkatársakat talált. Érseki kormányának idejében fejezte be működését a tridenti egyetemes zsinat (1563.), melyen két magyar főpap Draskovics György győri és Dudics Endre pécsi püs-

pökök, amaz a magyar király, ez a magyar főpapság küldötte, jelentékeny befolyást gyakoroltak a nagyfontosságú tanácskozásokra. Oláh Miklós sietett a zsinati végzéseket kihirdetni és foganatosítani. A kitűnő főpapot 1568. január 14-én ragadta el a halál.

Utódja Verancsics Antal lett, a (1569—1573) tudományáról és diplomatiái jártasságáról híres főpap, *) ki, miként előde, egyúttal a királyi helytartói tisztet is viselte.

Verancsics halála után az érsekség 23 éven át üresedésben hagyatott. Pénzügyi tekintetek készítették erre a királyt, miután az üresedésben levő egyházi javadalmak jövedelmeit a kamara élvezte. Végre 1597-ben Kutasy János győri püspök nevezetett esztergomi érsekké, ki azonban csak rövid ideig viselte e magas tisztet; már 1601-ben meghalálozott.

Ezen korszak kiválóbb főpapjaihoz tartoznak: Brodarics István váci püspök, ki János királynak cancellárja és befolyásos tanácsosa volt. (Meghalt 1546.) Draskovics György zágrábi, majd győri püspök és kalocsai érsek, Zágrábban két, és Szombathelyen egy zsinatot tartott; 1585-ben bíbornokká és királyi helytartóvá nevezetett; a jezsuitákat másodízben ő hozta be Magyarországba. Dudics Endre csanádi, majd pécsi püspök, ki ékesszólása által a tridentin zsinaton általános feltűnést okozott; de 1567-ben

*) L. fennebb a IV. fejezetben.

hítségőleg elpártolt egyházától, elhagyta hazáját, megnősült, és Lengyelországban a tudományoknak élve, 1585-ben halt meg. Forgách Ferencz nagyvárad püspök (1556-tól) és királyi cancellár politikai tevékenysége mellett, mint korának történetírója tűnik ki. A másik Forgách Ferencz 1596-tól nyitrai püspök és királyi cancellár a következő korszak politikai eseményeiben jelentékeny helyet foglal el. Mosóczy Zakariás nyitrai, Telegdy Miklós pécsi püspökök tudományos munkásságukról nevezeteseek.

A szerzetes rendek, melyek a mohácsi vész előtt nagyszámú kolostorokkal, dús vagyonnal bírtak, társadalmi és művelődési viszonyainkra jelentékeny befolyást gyakoroltak, mind gyászos hanyatlásnak indultak. A kolostorok legnagyobb része elpusztult, javaikat szétragadozták, tanintézeteik üresen állottak.

A pálosok 65 kolostorából a XVI. század végén alig létezett öt vagy hat. A rend tagjai közül csak kettő emelkedett ki: Fráter György és Bratulics Simon. Az utóbbi sikertelenül fáradozott azon, hogy rendjét újra felvirágoztassa; a török elleni harcokban vitézsége által is kitüntette magát; 1599-ben zágrábi püspökké nevezetett.

A szent Benedek-rend pannonhalmi főapátságát többnyire világi urak vagy püspökök nyerték királyi adományúl. 1584-ben a törökök feldúlták a monostort, s ez alkalommal Baranyay Pál főapátot a szerzetesekkel együtt megölték. Tihanyt e korban fontos erősséggé alakították át. A szent-benedeki

apátságot Barsmegyében Miksa király 1565-ben az esztergomi főkáptalannak adományozta, mely azt mai napig is bírja. A többi apátságokat — számuk megközelítette volt a százat — a mennyiben nem voltak a török által meghódított területen, a kamara, vagy a világi urak foglalták el. Ugyanez áll a többi birtokos szerzetes rendekről. A kolduló szerzetek kolostorainak is csak csekély része maradt fenn.

Míg ekként a régi szerzetes intézmények hazánkban elpusztultak: egy új rend telepedett meg. Ez a spanyol Loyola Ignác által 1540-ben alapított Jézus társaság, melynek rendeltetése volt: az egyháznak segítségül szolgálni a koronkint megújuló küzdelmekben, és nem szorítkozva a vallásos élet egyik irányára, az összes szükségleteknek felelni meg; feladataihoz tartozott tehát a hitetlenek és eretnekek térítése, a hívek lelki vezetése, a tudományok művelése, az ifjúság nevelése. A szervezet jellese és tagjainak buzgalma rövid idő alatt nagy hatást és tekintélyt kölcsönözött az ifjú rendnek, mely különösen a protestantizmus elleni küzdelemben tett lényeges szolgálatokat az egyháznak. Oláh Miklós e rendet meghívta Magyarországra, és részére 1561-ben Nagyszombatban kolostort alapított, melynek I. Ferdinánd a széplaki szent benedek-rendű apátság birtokait adományozta. Azonban már hat évvel utóbb tűzvész elpusztította a kolostort, s miután felépítésére sem a jezsuiták, sem pártfogóik nem voltak képesek, elhagyták a várost.

1579-ben Báthory István lengyel király Lengyelországból küldött tizenkét jezsuitát Erdélybe,

hol a kolosmonostori apátságot nyerték adományul, és Kolozsvárt, Monostoron s Gyulafehérvárt kolostorokat alapítottak, iskolákat nyitottak és szerencsés eredménnyel működtek a kath. egyház érdekében. Ezáltal magokra vonták a protestánsok ellenséges érzületét, kik az 1588-iki medgyesi gyűlésen Báthory Zsigmondot kényszerítették, hogy a jezsuitákat Erdélyből száműzze. A fejedelemnek sikerült ugyan néhány év múlva őket visszavezetni, de 1601-ben ismét száműzettek.

Ezalatt Draskovics György bibornok igyekezetei folytán 1586-ban Magyarországra is vicszátértek a jezsuiták, és Rudolf királytól a túróczi prépostságot nyerték adományul, melynek sellyei és znio-várallyai birtokain telepedtek meg. Egyébkint a Jézustársaság nagyobb mérvű tevékenységet csak a XVII. században indíthatott meg.

A protestantismus már a XVI. század első felében főúri pártfogóinak és buzgó hirdetőinek tevékenysége által, az ország minden részeiben nagyszámú követőkre talált.

A főurak közül legelőbb Perényi Péter főispán és erdélyi vajda csatlakozott Luther tanaihoz. Pártfogása alatt, udvari papja Siklós Mihály, előbb sátoralja-ujhelyi lelkész, sikeresen terjesztette azokat zempléni és abauji birtokain. Még nagyobb eredménnyel működött Dévay Mátás, ki Wittenbergben Luther és Melanchtonnak tanítványa

volt s magát ezek barátságára érdemesíté. Társai voltak Sztáray Mihály és Kopácsi István. Nádasdy Tamás Vas megyében honosította meg a protestantismust, melynek érdekében újszigeti várkastélyában iskolát és nyomdát állított föl. Ezeknek nyomaiba léptek: Török Bálint Veszprémben és Somogyban, Petrovics Péter Temesben, Drágffy Gáspár Szathmár, Kraszna és Középszolnokmegyékben, Thurzó Elek és Révay Ferencz az ország éjszaki megyéiben. Az új tan első hírnökei között, a nevezettek mellett kitűntek Szegedi Kis István, Sztáray Mihály, Batizi András, Ozoray, Gálszécsy.

A német polgársággal bíró királyi városokban korán termékeny talajra találtak Luther tanainak elhintett magvai. A felsőmagyarországi városokban Stöckel Lénárd, a bártfai iskola híres tanára fejtett ki sikeres tevékenységet.

Erdélyben a százszok között a mohácsi vész előtt megkezdett mozgalom teljes uralomra emelkedett. Honter János és Wagner Bálint prédikátorok, és Huet János szebeni királybíró tettek ez irányban legtöbbet. Erdély magyar lakócai között Petrovics Péter, Csáky Mihály és Batthyányi Orbán pártfogolták a protestáns tant, mely azonban csak lassan terjedett főleg Fráter György kormányzósága alatt. De ennek halála után, s még inkább, midőn Bornemissza Pál erdélyi püspök, politikai okokból 1556-ban száműzetvén, a püspökség üresedésben maradt, és János-Zsigmond fejedelemnek a protestantismushoz

való csatlakozása következtében, a catholicismust Erdélyben végveszély fenyegeté.

A protestánsok sok ideig nem szakadtak el különképen a kath. egyháztól, nem vettek föl azonnal önálló egyházi szervezetet. A kezdeményezés ez irányban is az erdélyi szászok részéről történt, kik 1545-ben a medgyesi zsinaton elfogadták az ágostai hitvallást és egyházi felügyelőt (superintendentenst) rendeltek. Magyarországon a különböző vidékeken levő protestáns községek külön testületekké egyesültek. Első volt az öt felvidéki királyi város (Bártfa, Kassa, Eperjes, Kis-Szeben, Lőcse és Késmárk), melyek 1546-ban a Stöckel Lénárd által kidolgozott, az augsburgival öszhangzó, hitvallást fogadták el. Követték a szepesi és a bányavárosok stb.

A protestáns lelkészek sokáig megtartották a kath. isteni tisztelet külső formáit: az oltárt, gyertyákat, szentelt vizet, stb.; megülték a szentek ünnepeit; sőt a bányavárosok 1569-ben ismét behozták a magángyónást. Egyáltalán a különböző egyházak között a legnagyobb eltérés mutatkozott, mi gyakran heves vitatkozásokra adott okot. A sűrűn tartott zsinatok nem voltak képesek az egységet és öszhangzást létrehozni; ez csak a bécsi békekötés után sikerült. (1610.)

Ezalatt, miként Európa többi országaiban, hazánkban is bekövetkezett a protestantismus megszólása két nagy felekezetre. Kalvin tanait már Dévay Mátyás kezdette hirdetni, szerényen és félénken. Nyíltan tette ezt Kálmáncsehy Márton, 1552. körül. Öt évvel utóbb megtörtént a végleges elválás.

A protestánsoknak mintegy két harmada csatlakozott ezen felekezethez; leginkább a magyarok, minél fogva magokat »a magyar vallás« követőinek, másként »református«-oknak is nevezték, míg a németek és szlávok Luther felekezetéhez ragaszkodtak. 1563-ban a debreczeni zsinaton 18 megyének református lelkészei gyűltek egybe, és egyházi szervezetőket megállapították.

Erdélyben egy harmadik felekezet is keletkezett, melynek tagjai unitáriusoknak, háromságtagadóknak (antitrinitáriusoknak) neveztettek. Blandrata György. János-Zsigmond fejedelem udvari orvosa hozta magával Lengyelországból az unitárius tanokat, megnyerte azoknak uralkodóját, és Dávid Ferencz reform. lelkészben tevékeny szövetségesre talált.

Az élénk irodalmi tevékenység, melyet kifejtettek, s méginkább a fejedelmi pártfogás, rövid idő alatt az erdélyi reformátusok nagy részét átvezette az unitáriusok táborába, kiknek vallását az 1571-iki erdélyi országgyűlés törvényesen befogadta. Azonban Erdélyen és a hozzácsatolt magyarországi részen túl kevés követővel bírtak.

VII.

Pénzügy. Hadügy. Törvénykezés. Közgazdaság. 1526—1604.

Azon háborúk, melyeket egyfelől az ellenkirályok egymásközött, másrésről az ország a török ellen viseltek, rendkívül súlyos terheket róttak a nemzetre, illetőleg leginkább a j o b b á g y o s z t á l y r a, miután a nemesség az adófizetéstől ment vala. Azonban a rendkívüli körülmények között többször megtörtént, hogy a nemesség önmagát is megadóztatta. Így a János király által 1527. márczius 17-re összehívott budai országgyűlésen a rendek mindennemű ingó birtokaik értékének tizedrészét ajánlották föl az ország védelmének költségeire. 1542-ben az urak és birtokos nemesek kétszer szavaztak meg minden jobbágytelek után saját erszényökből fizetendő 70 dénárt, 1546-ban 40-et, 1548-ban 60-at, 1553-ban 10-et, 1556-ban 50-et. Rudolf uralkodása alatt az 1595-ben megszavazott 15 forintból 6, 1596-ban a megszavazott 18 forintból 9 forint, 1603- és 1604-ben a megszavazott 2 forintból 50 dénár a földesúrra rovatott.

A jobbágyok adója gyanánt a rendek Ferdinánd király uralkodása alatt 1527- és 1535-ben 2—2 frtot, 1537-ben 3 forintot, 1539-ben 1 forint 30 dénárt szavaztak meg; az 1540—63 közötti években tizenhatszor szavazták meg az 1—3 forint között váltakozó adót. Miksa király alatt négy országgyűlésen két forint, kettőn harmadfél forint, egyen három forint szavaztatott meg; kiemelendő, hogy az 1572, 1574 és 1575-ik évi országgyűlések két évre szavazták meg az adót. Rudolf király uralkodása alatt az adó nagy mértékben emelkedett. 1593-ig két forint volt, ezen évben 3 forintra és már 1595 s 1596-ban 9 forintra határozottatott. 1598-tól kezdve az adó nem minden porta, vagyis telek, hanem minden füst, vagyis ház után vettetett ki; és pedig 1598-ban egy forint, 1599, 1602, 1603, és 1604-ben másfél forint. Ezen adóhoz új teher csatlakozott: az ingyen k ö z m u n k a. 1557-től kezdve több országgyűlés minden egésztelkes jobbágyot a végváraknál teljesítendő 6 napi ingyen munkára kötelezett.

A koronának jelentékeny jövedelmi forrásul szolgáltak a harminczadók, az ércz- és só-bányák, a magvaszakadt urak és nemesek javai, végre a megürült és elpusztult egyházi javadalmak birtokai.

I. Ferdinánd király, hogy a pénzügyi kezelésben rendet és szabályszerűséget hozzon be, 1531. július 2-án kelt rendelete által létrehozta a magyar udvari kamarát, melynek székhelye Pozsony volt. Első elnökévé Pempffinger Istvánt nevezte, és oldala mellé három kamarai tanácsost ne-

vezett. Utóbb rendszeren főpapok neveztettek elnökeivé. Határköréhez tartozott az adók behajtása, a korona-jövedelmek, birtokok és bányák kezelése, végre a korona jogigényeinek érvényesítése. Habár a kamara több tekintetben jótékony hatást gyakorolt a pénzügyekre, de számos panaszokra is szolgáltatott alkalmat, önkényes és erőszakos eljárása, úgyszintén azon befolyás által, mely a bécsi udvari kamarának hazánk ügyeire engedett. A bizalmatlanság a rendek részéről már az 1542-ik évi pozsonyi országgyűlésen nyilatkozik, mely egy urat és egy nemest küldött ki, hogy a kamara tanácsaival a megajánlott adót kezeljék. 1563-tól kezdve pedig minden országgyűlésen a sérelmek között a kamara elleni panaszokkal találkozunk.

A magyar rendek az 1528-iki országgyűlésen nyíltan kijelentették Ferdinándnak, hogy magok, külső segítség nélkül, nem képesek megvédeni hazájukat. És ezóta folytonosan sürgették a külső segítséget, melynek kieszközlése végett többszöri követségeket küldöttek V. Károly császárhoz és a német birodalmi rendekhez. Idegen hadak — miként fönnebb történeti elbeszélésünkben láttuk — gyakran jelentek meg hazánkban, harczolva a török ellen. De míg hazánkat megszabadítani nem voltak képesek, — féktelenségük, kicsapongásaik és parancsnokaik önkénye által közelégületlenséget idéztek elő.

A nemzeti erő és áldozatkészség csökkenése,

hozzájárulván az ország megosztlása, okozta, hogy a magyar hadsereg számra és szervezetre nézve sohasem felelt meg a helyzet igényeinek. A nemesség tejenkinti fölkelése, a főuri banderiumok kiállítása, mindig csekély eredményt mutatott föl; 1539-ben és több későbbi országgyűlésen a rendek készeknek nyilatkoztak személyesen fölkelni, de csak úgy, ha a király személyesen áll a sereg élére; miután pedig e föltétel nem teljesült, a fölkelés is elmaradt. A haza védelmének kötelessége ezután leginkább a jobbágy-osztályra nehezedett. Az országgyűlések esetről-esetre ajánlottak meg bizonyos számú lovasokat és gyalogokat. Így 1542-ben 20 telek után egy jól fegyverzett lovast a jobbágyok költségén; 1552-ben 100 telek után 10 lovast és 5 puskás gyalogot a földesurak költségén stb. A főpapok kötelezettsége 1545-ben akként állapítottatott meg, hogy tíz jobbágytelek után egy lovast, és 100 forint dézsmajövedelem után öt lovast állítsanak ki; 1552-ben 100 forint dézsmajövedelem után csak két lovas határoztatott; stb.

Azonban csakhamar általánossá lön a meggyőződés, hogy az ekként esetről-esetre megajánlott és kiállított, roszul fegyverzett, rendetlenül fizetett és gyakorlatlan katonasággal nem lehet célzt érni; s mindinkább érezhetővé lett az állandó hadsereg felállításának szüksége. Első kísérlet erre nézve 1555-ben történt, midőn 100 jobbágytelek után két lovas rendeltetett állandó hadiszolgálatra, mely szám már a következő évben 100 telek után három lovasra emeltetett. 1597-ben tíz telek után 3 lovas

és 3 gyalog rendeltetett; a költség felerészben a jobbágyságot, felerészben a földesurakat terhelvén.

Lényeges szolgálatot tettek a hazának egyes főurak, — mint a Zrinyiek, Nádasdy Ferencz, Pálffy Miklós stb., kik zsoldos hadakat tartva, s azokat kellően fölfegyverezve és fegyelemben tartván, a magyar vitézség hanyatló emlékét gyakran megújították.

A törvénykezés terén legnevezetesebb esemény volt a királyi főtörvényszéknek szervezése 1535-ben, midőn biráinak száma tizen-négyben állapított meg. Elnöke a nádor, illetőleg a királyi helytartó volt. Évenként kétszer és pedig mindig negyven napon át tartotta rendes üléseit, midőn az ország minden részeiből gyülekeztek Pozsonyba a perlekedők. Azonban e hely távolsága folytán, a Tiszavidék rendei ismételve kérelmezték az országgyűléseken, hogy a királyi főtörvényszék néhány kiküldött tagjai azon országrész valamelyik helyén megjelenvén, ott biráskodjanak. Ezen óhaj-tásnak eleget tett az 1553-ki országgyűlés intézkedése. Kassán, Lőcsén és Eperjesen tartattak ily törvényszékek.

Magán- és büntetőjogi részletes törvényeket nagy számmal találunk ezen kor törvénykönyveiben, melyek a jelentkező szükségleteket igyekeztek kielégíteni. E helyen csak a következőket emeljük ki. 1548-ban a jobbágyság szabad költözködési joga biztosított. Azonban egy ugyanazon év végén tartott

országgyűlés, a jobbágyok nagy engedetlenségére és lázongásaira hivatkozva, a költözködés jogát felfüggesztette, és csak a megyei törvényszék közbejöttével engedte meg a költözködést, azon esetben, ha a földesúr jobbágyait elnyomná. Az 1553-iki országgyűlés a jobbágyok munkanapjainak számát 52-ről 40-re szállította le. Végre 1556-ban ismét visszaálltattott a szabad költözködés.

A büntények szaporodása, melyet a zavarteljes és háborús idők megmagyaráznak, szigorú büntető-törvények alkotását követelte. A gyilkosok, fosztogatók, végvárok árulói, felségsértők mellett a káromkodók is magokra vonták a törvényhozás figyelmét. Az 1563-iki 42-ik törvénycikk megállapítja, hogy mivel néhány év óta borzasztó káromkodások jöttek szokásba Isten és a szentek ellen, a káromkodók először nyilvánosan vesszőztessenek, második esetben botoztassanak meg, harmadszor pedig mint gyilkosok büntetessenek.

A polgárháborúk és török hadjáratok, a féktelen főurak és idegen zsoldosok kicsapongásainak korában a személy- és vagyonbiztosság igen kétes állapotban volt; ennek következtében a földművelés, ipar és kereskedés sem nyerhetett nagyobb lendületet. Nyomor és szegénység uralkodott az ország legnagyobb részében. Az országgyűlések fölterjesztései élénk színekkel ecsetelik ezt. A rendek 1546-ban kiemelik, hogy a nép elrongyolott, s nincs mi-

ből tengesse napról-napra életét; 1554-ben azt mondják, hogy a jobbágyoknak alig maradt egyébök felmeztelen testöknél; 1559-ben pedig említik, hogy több helyen makkal táplálkoznak, egyéb élelmiszerek hiányában.

Az ipar a legkezdetlegesebb szükségletek fedezésére szorítkozott. A kiviteli kereskedésnek alig volt egyéb tárgya, mint marha és bor. A kereskedésnek egyik akadályául szolgált a silány ércpénz is, mely Magyarországon forgalomba hozatott; ugyanígy, hogy I. Ferdinánd 1535-ben kénytelen volt ausztriai örökös tartományaiban annak elfogadását eltiltani.

VIII.

Iskolák. Irodalom. Művészet. 1526—1604.

A mohácsi vészt követő gyászos időszakban, a politikai sülyedés és a török hódítás, a polgárháborúk és vallási küzdelmek borús napjait egyedüli fénysugárként azon élénk szellemi és művelődési mozgalom deríti föl, melynek hazánk színhelye vala. Mig minden téren hanyatlás szomorú jelei tűnnek fel, itt örvendetes emelkedésnek vagyunk tanúi.

A közélet összes tényezői: a papság, főurak és városok lelkes közreműködése dús gyümölcsöket terem.

Miként a kath. egyházra általán, úgy különösen a kath. iskolák állapotára is vérszeljes hatással volt a kath. püspökségek, káptalanok és kolostorok elpusztulása. Azonban Oláh Miklós esztergomi érsek új lendületet adott a kath. tanügynek. Nagyszombatban jeles főiskolát, szegény tanulók befogadására nevelőintézetet létesített és alapítója lön az első magyarországi papnöveldének. Az 1560-diki nagyszombati zsinaton határozattá emelte, hogy minden plébános iskolamestert tartson, a szegényebb községek egyesüljenek és közös költségen fogadjanak

tanítót; a plébánosoknak egyúttal kötelességökké tette, hogy a tanítókra gondosan felügyeljenek és azokat hivatalukban támogassák.

Ezen kor többi főpapjai résztvettek a lelkes érsek üdvös tevékenységében, és folytatták azt. Első helyen utódját a klasszikai műveltségű Verancsics Antalt kell kiemelnünk. Továbbá Ujlaky Ferenczet, Gregoriancz Pált, Liszthi Jánost, Draskovics Györgyöt, mind a négy győri püspök, kik kiváló érdemeket szereztek a tanügy körül. Ezekhez csatlakozik Mosóczy Zakariás nyitrai és Telegdy Miklós pécsi püspök. Az esztergomi káptalan tagjai között szintén számosan voltak, kiknek nevét kegyelettel kell említenünk; Zondi Pál nagyprépost 1557-ben Bolognában magyar és horvát ifjak részére növeldét alapít; Poklostóy Máté és Kutassy György a Bécsben tanuló magyar ifjak részére alapítványokat tesznek; Illicinics Péter, Monoszlóy András és Cserödy Márk a nagyszombati főiskola jeles tanárai voltak.

A katolikus tanügy felvirágoztatása országgyűléseinket is foglalkoztatta. Az 1548-diki VI. törvényczikk felhívja a főpapokat, hogy tehetségükhöz képest iskolákat alapítsanak; egyúttal új jövedelmi forrást nyit meg iskolai czélokra, midőn az elpusztult egyházi javadalmak birtokairól akként intézkedik, hogy a lelkészek segélyezése mellett fordítassanak iskolák alapítására és helyreállítására, tudós és jó erkölcsű tanítók ellátására, tehetséges tanulók segélyezésére. I. Ferdinánd király és utódjai, ezen törvény

alapján több egyházi javadalmat adományoztak iskolák fentartására, névszerint a jezsuitáknak, kik hazánkban az iskolaügy körül nagy érdemeket szereztek.

A protestantismus németországi alapítói, magok is jeles tanárok, nagy gondot fordítottak az iskolák emelésére. A magyarországi és erdélyi ifjak, kik azoknak iskoláiban hitelveiket elsajátították, magokkal hozták hazájokba a tanügy körüli meleg érdeklődést is, melyet híveikben, különösen főrangú követőikben szintén fölébresztettek és ápoltak. A magyarországi protestáns zsinatok gyakran és komolyan foglalkoznak az iskolák és tanítók érdekeivel. Számos protestáns főúr iskolákat alapított birtokain, jeles tanárokat hívott meg, tanulókat segélyezett; a legkiválóbbak: Drágfy Gáspár, Horváth-Stansich Ferencz, Nádasdy Tamás, Perényi Péter, Révai Ferencz és Mihály, Thurzó Elek. Ezekkel versenyeztek a fölvidéki városok.

A protestantismus magyar származású hírnökei mellett, azon nagyszámú külföldiek, kik a magyarországi iskolák tanszékein működtek, lényeges befolyást gyakoroltak az iskolák szervezésére és fölvirágoztatására.

Erdélyben, a János király és fiának uralkodása alatt I. Ferdinánddal folytatott háborúk, majd a kath. egyház üldöztetése, a kultúrai érdekek elhanyagolása, az iskolák elpusztulását vonta maga után.

Az 1557-diki országgyűlés fölhívta Izabellát, hogy az elpusztult egyházak jószágait iskolák felállí-

tására használja, és az elhagyott kolostorokban gymnásiumokat állítson föl. A következő* gyűlések is gyakran felkarolják az iskolák ügyét.

János-Zsigmond uralkodása alatt, ennek pártfogásával a protestánsok és unitáriusok több jeles iskolát alapítottak. Utódjai: Báthory István, Kristóf és Zsigmond a katolikus iskolákat részesítették pártfogásukban. Különösen a jezsuiták kolozsvári tanodája emelkedett nagy jelentőségre; azonban rövid fennállás után — a jezsuiták 1588-ban száműzetvén, — megszűnt létezni.

Az erdélyi szászok kultúrai tekintetben a magyar korona népei között kivételes állást foglaltak el. A felsőbb műveltséget és fejlettebb ipart melyet magokkal hoztak Németországból, új hazájokban nem csak megerősíteni, hanem emelni is tudták. Nagyobb számú és jobban szervezett iskolákkal bírtak, mint Magyarország egyéb nemzetei. A városok, melyek sűrűen vannak elhintve területükön, jeles középiskolákkal bírtak; a népiskolák is buzgó gondoskodás tárgyai valának.

A XVI. századbeli iskolák között megkülönböztetjük a népiskolákat, középiskolákat (gymnásiumok) és felsőbb iskolákat (akadémiák).

Valószínű, hogy már a XVI. század második felében minden kath. és protestáns iskola mellett népiskola is létezett. A rendes tantárgyak valának: a vallástan, az olvasás, írás és egyházi ének. Némely helységeekben a földesurak pártfogása, vagy a tanárok szorgalma a népiskolákat magasabb színvonalra emelték.

A középiskolákban a vallási eszme és a classicismus uralkodnak. A tanítás egyik legfőbb feladataul tekintik a latin és görög nyelv s irodalom alapos ismeretét. E két nyelven csínnal írni és beszélni, a remekírókat érteni és idézni, a magasabb műveltségnek lényeges kelléke volt. Midőn pedig a vallási reformáció tért foglal, és a vallás kérdései a szellemeket szokatlan élénkséggel kezdik foglalkoztatni, katolikusok és protestánsok egyaránt igyekeznek táborhelyekké alakítani iskoláikat, melyekben vallásuk védelmére bajnokokat nevelnek. Tantárgyak : a vallástan, latin és görög nyelvtan és remekírók, ékesszólástan, költészettan, számtan és mértan, a csillagászat elemei, földrajz, logika és ének. — Írásbeli és szóbeli gyakorlatok, vitatkozások egészítik ki a tanítást. A kath. és protestáns iskolákban a tanítás- és iskolai társalgás kizárólagos közege a latin nyelv ; szigorú büntetések vannak azokra szabva, kik más nyelven beszélnek. — Jelesebb katolikus középiskolák voltak : Budán, Egerben, Esztergomban, Győrött, Gyulafehérvárt, Kolozsvárt, Nagyszombatban, Nagyváradon, Pozsonyban, Zágrábban. Protestánsok : Bártfán, Beszterczében, Brassóban, Debreczenben, Eperjesen, Kassán, Kolozsvárt, Selmeczen, Sopronyban, Szebenben.

A külföldi egyetemek magaslatán álló, vagyis négy karral bíró főiskola a XVI. században nem létezett hazánkban. A budai főiskola, melyet Mátyás király alapított, elenyészett a mohácsi vész előtt. Ezt túlélte és 1543-ig állott fenn a pécsi főiskola, Nagy Lajosnak alkotása ; azonban a hittu-

dományi, és ügylátszik, az orvosi kart is nélkülözte, főszóly a jogtudományra volt helyezve. — Oláh Miklós 1558-ban a n a g y s z o m b a t i főegyházi iskolát akademiává fejlesztette, melynek tantárgyai között a latin és görög nyelv mellett a héber nyelv, és a kö-zépiskolák egyéb tantárgyai mellett a hittudomány és bölcsészet is előfordúl. A protestánsoknak ha-sonló fokon álló intézetei voltak D e b r e c e n b e n, S á r o s p a t a k o n és B r a s s ó b a n.

Magyarországi ifjak mindenkor nagy számmal keresték fel a k ü l f ö l d nevezetesebb tanintézetzeit. D e z e k s o h a o l y hatalmas vonzerőt nem gyakorol-tak, mint a X V I. században, midőn Németország, O-laszország és Svájc főiskolái gyűpontjai lőnek azon szellemi mozgalomnak, mely a művelt világot szokatlan hatalommal foglalkoztatta. Így történt hogy mindegyik nagyobb hírű intézet tanulói között számos magyar ifjút találunk. A katolikusok javára Bécsben, Bolognáhan, Rómában társodák alapítottak; többeket a főpapok is segélyeztek. A protestáns ifjak külföldi iskolázását a főurak és városok segítették elő. A katolikus ifjak leginkább B é c s, B o l o g - n a, G r á c z, K r a k ó, P á d u a, R ó m a; a protes-tánsok B á z e l, G e n f, H e i d e l b e r g, S t r a s s - b u r g, W i t t e n b e r g főiskoláit látogatták.

A külföldön tanuló magyar ifjak mindenütt tiszteletreméltó helyet vívtak ki magoknak; többet a század legnevezetesebb férfiai barátságukkal tisztelték meg; sokan mint tanárok működtek a külföldi iskolákban.

Az irodalomtörténet a mohácsi vésztől a bécsi békéig terjedő időszakot »az egyetemes emelkedés korának« nevezi. Legfontosabb jelensége kétségtelenül az, hogy az irodalom és tudomány közegévé a magyar nyelv válik, mely mindinkább háttérbe szorítja a latint, még a közéletben is.

A vallási eszme uralma az irodalomra is kiterjed. A hittudományi irodalom terén találkozunk a legnagyobb munkássággal. A kezdet dicsősége a katolikusoké. Szent Pál leveleinek magyar fordítása Komjáti Benedektől, mely Krakóban 1532-ben jelent meg, az első nyomtatott magyar munka. Négy évvel utóbb Pesti Gábor kath. pásztor Bécsben az evangéliumok fordítását; Erdősi, másként Sylvester János, 1541-ben, Újszigeten az Újtestamentum magyar fordítását adta ki. Protestáns részről Székely István 1548-ban a zsoltárokat, Heltai Gáspár (1551—62.) és Károli Gáspár (1589—90.) az egész szentírást adták ki magyar nyelven.

A sajátképi hittudományi irodalom vitázó munkák- és prédikációkra szorítkozik. Katolikus részről: Draskovics György bíbornok, Telegdy Miklós pécsi püspök, Monostóczy András pozsonyi prépost és Vásárhelyi Gergely jezsuita tűnnek ki; — Pázmány Péter már 1603-ban lép fel az irodalom terén; de tevékenységét csak a következő korszakban fejleszti ki. Protestáns részről: Ozorai Imre, Melius Péter, Dávid Ferencz, Bornemissza Péter,

Magyari István legnevezetesebbek. — A latin nyelven írók közül pedig : Stöckel Lénárd bártfai tanítót, H o n t e r J á n o s brassói lelkészt kell kiemelni.

A költészetnek leginkább azon ága talált művelőkre, mely regényes tárgyakat és régibb történeteket dolgozott föl; részben a nemzeti mondakörből és történelemből kölcsönözte azokat, részben pedig a többi európai népektől vette át. Sok ily műnek szerzőjét nem ismerjük.

Az ismertek közül legjelentékenyebb : T i n ó d i S e b e s t y é n, ki az egykorú események feldolgozásában nem ugyan költői alakítás, de lehető történetirői hűség és hazafiúi iránya által tűnik ki. Számos kisebb művei mellett, nagyobb rimes krónikája »Erdélyi Históriaja« az 1548—52 közötti történeteket és »Eger viadalja« kutfői beccsel is birnak. A bibliai tárgyak verses feldolgozói közül, B a t i z i A n d r á s t (1540) és D é z s i A n d r á s t (1549) említjük meg. Az aesopusi mese két jeles művelőt talált hazánkban : P e s t i G á b o r t (1536) és H e l t a i G á s p á r t (1566). Az egyházi énekköltés főleg a protestánsoknál nagy lendületes vett; a katolikusok régi énekeiket megtartották. A világi dalnak irodalmunkban megkezdője B a l a s s a B á l i n t, »kinek énekeit és dalait — mint Toldy Ferencz írja — képes költői nyelvtömöttség, s a vert sek dallamos lebegése bélyegzi. Különösen meghatók hazafiúi énekei, melyekben a haza hanyatló ügyét siratja, míg másokban a szép természet s a vitézi élet szeretete derült, tüzes röpdösést veszen.«

A drámai költészetnek ezen korból csekélyszámú termékeit birjuk; ezek részint történeti eseményeket vesznek fel tárggyul, részint erkölcsi irányú allegorikai darabok, részint tanodai drámák, melyeket ünnepi alkalmakkor tanulók adtak elő.

Latin és görög nyelven szerkesztett verses műveket nagy számban birunk magyaroktól, főleg külföldi iskolákban tanuló ifjaktól; ezek részint alkalmiak: üdvözlő versek, epigrammák, részint történeti, vagy vallási tárgyakat dolgoznak föl.

Történetírásunk a XVI. század második felében szólal meg magyar nyelven. Székely István gönczi református lelkész 1559-ben kiadott »Chrónica ez világnak jeles dolgairól« című munkájában a világtörténeti események közé beleszótta a magyar történeteket is. Heltai Gáspár pedig (1575) magyar krónikát írt, Bonfin műve nyomán, folytatva a mohácsi vészig. Mindkét munka nagy elterjedésnek örvendett. Többen koruk történetét krónikák vagy emlékiratok alakjában dolgozták fel, mint Verancsics Antal, Szamosközi István, Illésházy István stb. De ezeknek művei csak újabb időkben láttak napvilágot. Ugyanez áll Forgách Ferencz nagyváradi püspök és Baranyai Decsi János latin munkáiról. Zsámboki János kinyomatta 1581-ben Bonfin történeti munkáját, és maga is számos kisebb történeti dolgozatnak szerzője.

A törvénytudomány köréből néhány latin nyelven írt jogi értekezésen kívül csak a törvények

gyűjteményének Mossóczy Zakariás nyitrai püspök által eszközölt kiadását és Verböczy István hármaskönyvének Veres Balázs (1565), Heltai Gáspár (1571) és Laskai János által (1589) kiadott fordításait említhetjük meg.

A magyar nyelvészet megalapítása is századba esik. Első zsengeje Erdősi Jánosnak 1539-ben kiadott magyar-latin nyelvtana, mely a két nyelv főbb szabályait párhuzamosan adja elő.

Több szótár is jelent meg; az első Pesti Gábor hat nyelvű szótára 1538-ból. Az ókori remekírók lefordítására is történtek kísérletek.

A természeti tudományok közül csak a fűvészet talált önálló művelőkre. Melius Péter 1578-ban, Beythe András 1595-ben adta ki fűvészkönyvét.

Mióta Hess András könyvnyomdája megnyesztett, a magyar korona területén Honter János létesítette az első nyomdát 1533-ban Brassóban. Őt követte Nádasdy Tamás, ki újszigeti birtokán 1541-ben nyomdával birt. A XVI. század második felében több városban: Bátfán, Kolozsvárt, Pápán, Semptén s a t. léteztek könyvnyomdák.

A magyar művészet állásáról a mohácsi vészt követő időkben alig mondhatni valamit. Szomorú pangás állott be. Míg Európa déli és nyugati részeiben a renaissance-styl nagyszerű egyházi és polgári

épületei emelkedtek : hazánkban a régi nagy alkotások enyészetnek indultak, anélkül, hogy új, emlékszerű művek keletkeztek volna. A festészet és szobrászat sem talált oly művelőkre, kik nevüket megörökítették volna.

IX.

Bocskay István fölkelése, — a bécsi békekötés — és II-dik Mátyás uralkodása. 1604—1618.

A nemzeti szabadságok gyakori sérelme, az országban elhatalmasodott nyomor, a törökök folytonos terjeszkedése által előidézett elégtelenség nyolczvan éven át folytonosan növekedett ; tetőpontját akkor érte el, midőn Rudolf király az 1604-ik évi törvénykönyvhez önkényesen csatolt czikk által *) a vallási szenvedélyeket is felkeltötte. A régóta összehalmozott gyúanyag csak szikrára várakozott, hogy lángba borítsa az országot. Ez nem késett sokáig.

Miként gyakran történik, ez alkalommal is, nem tervszerű kezdeményezés, hanem személyes érdekek és jelentéktelen indokok adták az első lökést a nagy mozgalom megindulására.

Kisarmajai B o c s k a y I s t v á n előkelő erdélyi nemzetség sarja volt. Báthory Zsigmond uralkodása alatt jelentékeny politikai állást foglalt el. Egyik vezére volt az úgynevezett »német pártnak«.

*) Lásd fönnebb a VI. fejezetben.

mely Erdélyt Magyarországgal egyesíteni és az ausztriai ház uralma alá hozni igyekezett, azon reményben, hogy az egyesült két ország könnyebben fogja magát megszabadítani a töröktől és az idegen befolyástól. Több ízben megjelent, mint Báthory Zsigmond követe a királyi udvarnál, hol nagy tekintélyben állott. Midőn tehát Báthory Endre által száműzetett, Prágában szívélyes fogadtatásra talált, és a király bizalmas tanácsosaihoz tartozott. Erdély Rudolf hatalma alá jutván, Bocskay visszanyerte jószágait; de nem vett részt a tartomány kormányában, és Debreczen vidékén létező birtokain visszavonultan élt. Az idegen hadvezérek önkényes tetteinek és hatalmaskodásainak látása élénk fájdalommal töltötte el lelkét. Mint buzgó protestáns osztozott hitsorsosainak elégtelenségében, melyet a király által támogatott katolika egyház újabb emelkedése és fenyegető magatartása felköltött. Ekként az események hatalma a király buzgó hívét lassankint az ellenzék álláspontjára sodorta.

Nagy befolyással volt Bocskayra egy nagy tevékenységre hivatott ifjú erdélyi úr: Bethlen Gábor. Ez Székely Mózes híveihez tartozván, ennek halála után, a temesvári basához menekült; itt nemcsak biztos menhelyre talált, hanem többször felhívott, hogy török segélylyel tegyen kísérletet az erdélyi fejedelemség elfoglalására. Az eszélyes Bethlen Gábor nem engedte magát ezen csábító felhívások által elragadtatni, miután nem remélhette, hogy neki az erdélyi rendeket a maga részére vonni sikerülend. Bocskayt buzdította tehát, hogy vállalkozzék ő a feje-

delemség elfoglalására, s miután ennek megegyezését kieszközölte, mind a temesvári basát, mind az erdélyi menekülteket megnyerte tervének. Oly sikerrel működött, hogy már 1604. október második felében Lalla Mohammed nagyvezér, ki Achmed szultán kiskorúsága alatt a kormányt vezette, megküldötte Bocskaynak a fejedelemség diszjelveit.

Míg ezek a legnagyobb titokban előkészítettek, az erdélyi menekültek Temesvár környékén hadakat toboroztak. A lippai kapitányok, Rákóczy Lajos és gróf Dampierre Henrik, érsesülvén e mozgalmakról, bár azok horderejét nem ismerték, éjnek idején meglepték Bethlen csekély csapatát, azt szétszörták és poggyászát zsákmányul ejtették.

Bethlen irományai között Bocskay levelei is találtak, melyek összeköttetéseit és terveit feltárták. Ezek alapján gróf Belgiojoso, a felsőmagyarországi királyi hadak főparancsnoka maga elé idézte Bocskayt, s midőn ez nem jelent még, birtokainak és várainak elfoglalását rendelte el.

Bocskay látván most, hogy kiméltre nem számíthat, nem habozott többé nyiltan fellépni. Hadakat gyűjtött, és zsoldjába fogadta a vitéz hajdúkat. Az utóbbiak már október 15-én megütköztek egy negyedfélezer emberből álló német hadosztállyal, s azt megszalasztották. Ennek következtében Kassa megnyitotta Bocskaynak kapuit, s e példát követték a többi fölvidéki városok is. Az urak és nemesek tömegesen siettek zászlai alá, s szabadítóként üdvözölték. Ezen lelkes fogadtatás nemcsak megerősítette Bocskayt szándékaiban, hanem arra bírta őt,

hogy nagyobb czélt tűzzön ki magának : Magyarország felszabadítását, politikai és vallási szabadságának visszaállítását.

A király ügyének rövid időre kedvezőbb fordulatot adott Basta tábornok megjelenése, ki tizenöt-ezernyi sereggel, a fölmentett Esztergom alól, a fölkelés elnyomására sietett. November 14-én Osgyán-nál, és két héttel utóbb Edelénynél megverte Bocskay vitéz, de gyakorlatlan hadait. December elején Kassát szállotta meg ; de itt erős ellenállással találkozott, és midőn Bocskay közeledéséről értesült, felhagyott az ostrommal. Sőt látván, hogy a fölkelés fokkonkint nagyobb hatalomra emelkedik, hadait Pozsonyba vezette.

Felső-Magyarország nagy része már Bocskayt uralta és Erdély még nyugodt vala. A rendek, kiket hazájok iszonyú szenvedései lesújtottak, soká haboztak azt újabb veszedelemnek kitenni. De midőn a fölkelés győzedelmes terjedéséről értesültek, a magyarok és székelyek 1605. február 21-dikén Maros-Szeredán gyűlést tartottak, és Bocskayt Erdély fejedelmévé kiáltották ki.

Bocskay a telet hadainak szaporítása- és gyakorlására használta föl. Majd ápril 17-re Magyarország rendeit Szerecsre hívta meg, hogy velők a teendők iránt tanácskozzék. A gyűlés ápril 20-ik napján Bocskayt »Magyarország és Erdély fejedelmévé« választotta ; a katholika s a két protestáns vallás egyenjogúságát mondogta ki ; a háború folytatására közfelkelést rendelt és adót ajánlott meg ;

mindazokat, kik ellenszegülnek, hűteleneknek nyilvántotta.

A háború ezután nagy erővel folytattatott. A fölkelő hadak meghódoltatták az ország éjszaki részeit, és délen a Drávaig kalandoztak. Erdélyből is kiszorítottak a német haderő. Bocskay komoly ellenállással sehol sem találkozott.

A fölkelés ugyanis a kormányt teljesen készületlenül találta. A király tétlensége és elzárkozottsága már előbb is komoly bajok és zavarok forrásává lőn, most még súlyosbította azokat a búskomorság, mely lelkén erőt vett, s az aggályos bizalmatlanság, melylyel testvérei irányában is viseltetett. Lelki állapotát ezen időben öcsce, Mátyás főherczeg eként írja le : »Legtöbb idejét félelem-, rettegésben és oly gondolatok közt tölti, mintha őt megölni vagy a tróntól megfosztani szándékoznánk; tanácsosai, kamarásai és szolgái iránt bizalmatlan, többeket közülök gyanúból elűzött, hajigál és csapkod maga körül. Nyugodtan enni, alunni nem tud, magát megbűvöltnek tartja, s időnkint annyira erőt vesz rajta a csüggedés és remegés, hogy nyavalyatöréstől vagy más ilyesmitől kell tartani.«

Ily körülmények közt Mátyás főherczegnek, ki Bécsből a magyarországi ügyeket intézte, nehéz helyzete volt. Pénzzel, hadakkal nem rendelkezett, és Prágába küldött előterjesztései figyelembe nem vétetvén, sikeretlenek maradtak. Tétlenül kelle tehát szemlélnie, mint terjed a fölkelés, mint lesz Bocskay Erdélynek és Magyarországnak urává anélkül, hogy reménye lehetett volna fegyver hatalmával visz-

szaszerezni az elvesztettet. Természetszerűen azon meggyőződésre **kelle** jönnie, hogy a magyar koronát csak békealkudozások, **a nemzet** és vezérének kielégítése által mentheti meg. Azonban **Rudolfot** csak nehezen lehetett erről meggyőzni s arra bírni, **hogy** Mátyás főherceget a fölkelőkkel való tárgyalások vezetésével megbizza.

Bocskay ezalatt a török támogatás iránt is biztosításokat vett a portától. A szultán ünnepélyes okmányban (athname) kijelentette, hogy Magyarország és Erdély birtokát oly módon ruházza reá, a mint azt Szapolyay János bírta.

Bocskay ezután Pestre ment, hogy itt a nagyvezérrel személyesen találkozzék. Lalla Mohammed november 11-kén fényes sátorban fogadta őt. Lakoma után előadta a török szövetség előnyeit; kijelenté, hogy a szultán Magyarországot s Erdélyt tíz évre fölmenti az adófizetéstől, s azután is csak 10,000 aranyat kíván. Mire Bocskaynak drága kövekkel ékített kardot övedzett oldalára, királyi pálczát és vezéri zászlót adott kezébe, és fejére koronát tőn, melyet állítólag a görög császárok viseltek vala.

Bocskay ezen felavatási szertartás befejezése után sietett kinyilatkoztatni, hogy a koronát csak a barátság s nem a királyság jeléül kívánja elfogadni; mert Magyarországbán a törvényes király életében más a koronát nem viselheti.

Bocskaynak e nyilatkozata sejtetni engedte, hogy nem szándéka végleg szakítani a királylyal, s hogy azon esetre, ha személyes nagyravágyása és a nemzet igényei kielégíttetnek, nem fogja akadályoz-

ni a kibékülést. Nem csak előzményei és érzelmei vezérelték őt ezen irányban; szükségkép be kellett látnia, hogy könnyen kiküzdött vívmányai az állandóságnak, és a török barátság a biztosságnak jellemével egyáltalán nem bírnak.

A két ellenséges fél között a közvetítést Illésházy István vállalta magára, ki 1605. nyarán visszatért Lengyelországból, s Bocskayhoz csatlakozván, kincstárnokká és a dunamelléki tartományok főkapitányává neveztetett. Ez következetesen odaműködött mind a fejedelemnél, mind a fölkelő rendeknél, hogy a béke ügyét előmozdítsa. Hazájának érdekeivel saját magánérdeke is találkozott; miután Mátyás főherczegtől ígéretet vőn, hogy ha igyekezeteit siker koronázza, a kamara által lefoglalt birtokait visszanyeri.

Azonban még nehezebb volt Rudolf királyt, mint a fölkelő rendeket, a békekötés és az engedékenység szükségességéről meggyőzni. Ő ugyanis, — ügyének kétségbeesett állása daczára — nem mondott le azon reményről, hogy képes leend a fölkelést erőhatalommal megsemmisíteni; e végből a törökkel külön békét kötni, s így a fölkelőket főtámaszuktól megfosztani igyekezett. Azonban az Ali budai basával kezdett tárgyalások nem vezettek eredményre. Ezután hajlandóbb lett a békére.

Az alkudozások Bécsben, Mátyás főherczeg vezetése alatt folytak, s már 1606. február 9-dikén létrejött a király és a fölkelők biztosai között az egyesség, mely mind a két résznek megerősítés végett bemutatott. Azonban Bocskay és a magyar

rendek, kik Kassán gyűlést tartottak, nem voltak megelégedve a föltételekkel. Különösen két pont idézett elő nagy nehézségeket. Egyik a vallás ügye; ugyanis a fölkelők követelték, hogy a két protestáns felekezetnek ugyanazon jogok és szabadságok biztosítottassanak, melyekkel a kath. egyház bír. A véghelyek iránt pedig kívánták, hogy a király azokban csak magyar kapitányokat és őrségeket tarthasson.

A biztosok június 23-an ezen pontok tárgyában is egyetértésre jutottak. De most Rudolf tagadta meg azoknak megerősítését; ezt utóbb a törökök ellenséges készülleteiről érkező hírek hatása alatt augusztus 6-án megadta ugyan, de csak oly záradékkal, hogy »mindazon czikkek, melyek a vallást s az egyházi rendet illetik, s a többiek is oly értelemben vétessenek, hogy koronázási esküjével semmi módon ne ellenkezzenek.«

Viszont Bocskaynak és pártfeleinek is kifogásuk volt némely pontok szövegezése ellen; minélfogva biztosaik, — kiknek élén mindig Illésházy állott, — szeptember elején ismét Bécsbe küldették, hogy azoknak módosítását eszközöljék ki. Mátyás főherczeg tudván, hogy Rudolfot további engedményekre bírni nem leend képes, maga állított ki egy külön oklevelet, mely a fölmerült nehézséget közmegnyugvásra elhárította.

Ez szeptember 23-án történt. Ugyanazon nap a létrejött egyesség biztosítása végett a Bécsben egybegyűlt magyar urak és nemesek Rudolf többi országainak küldötteivel kicserélték a kölcsönös szövetségi okleveleit, melyekben jó szomszédságra, barát-

ságos viszonylatokra és a bécsi békekötés fentartására kötelezték magokat.

A bécsi békekötés lényeges pontjai a következők:

A király az ország rendeit vallásukban nem fogja háborgatni, és nem engedi, hogy mások által háborgattassanak; minélfogva azoknak vallásuk szabad gyakorlata biztosított; úgy azonban, hogy a kath. vallás semminemű rövidséget ne szenvedjen, a kath. papság és egyházai bántatlanok maradjanak, a lefolyt zavarteljes időkben mindkét részről elfoglalt egyházak kölcsönösen adassanak vissza.

A nádori méltóság a legközelebbi országgyűlésen betöltetik. A királyi korona — melyet Rudolf Prágába vitt — Pozsonyban fog őriztetni. A kincstárnok tisztére mindig magyarok, és pedig világi urak fognak neveztetni. A várkapitányságok és minden hivatalok magyarokra ruháztatnak; kivéve két végvárat a Duna mellett, melyeknek kapitányaivá a király németeket is nevezhet. A magánsérelmek orvoslásáról a közelebbi országgyűlés fog intézkedni.

Bocskay Erdélyt s a Báthory Zsigmond által birt magyarországi részeken kívül Ugocsa, Bereg és Szatmár megyéket, Tokajt a hozzátartozókkal örökösen fogja bírni. Ha fiörökös nélkül hal el, mindez visszaszáll a magyar koronára. Erdély rendei pedig, az ő halála után, szabadon választhatják fejedelmöket.

Ezen államszerződvény nemcsak annyiban volt nagyfontosságú, amennyiben a Bocskay fölkelése által veszélyeztetett királyi trónt újra megszilárdítá, ha-

nem azért is, mert először kísérle meg a dynasztia és a nemzet közötti, egy század óta fennálló ellentétek állandó megszüntetését; meg nem támadható biztositékot nyújtott a nemzet politikai és vallási szabadságának, és alapjául szolgált a XVII. század későbbi egyezkedéseinek.

B o c s k a y nem soká élte túl a béke létrejöttét. Ugyanazon év deczember 29-én Kassán meghalálozott. Környezetében azt hitték, hogy betegségét mérreg okozta, melyet cancellárja Kátay Mihály nyújtott volna neki. És ez áldozatjává lett a fölébredt gyanúnak. Bocskay halála után a hajdúk Kassa piacán darabokra vagdalták.

R u d o l f magyarországi uralkodása sem volt tartós; bár nem a halál vetett annak véget. Ugyanis magatartása, a bécsi békealkudozások alatt és azoknak szerencsés befejezése után nem volt alkalmas a nemzet bizalmát és rokonszenvét részére visszahódítani. A bécsi békekötés végrehajtását, a magyar országgyűlés összehívását folytonosan késleltette; sőt az 1607. tavaszán Regensburgban tartott birodalmi gyűlésen ellenséges szándékait világosan elárulta, midőn segílyt kért »a lázadó magyarok ellen.«

Mátyás főherczeg látván, hogy ily körülmények között a nagy áldozatokkal létesített békét, és a királyi trónt újabb veszélyek fenyegetik, merész lélekkel elhatározta: kényszeríteni bátyját, hogy koronáit tegye le, vagy legalább Magyarországot s az ausztriai tartományokat engedje át neki. Testvérei, kik Rudolf szerencsétlen kormányában dynasziájok érdekeire is komoly veszélyt láttak, készségesen karolták föl Má-

tyás tervét. A magyar urak örömmel ajánlották föl támogatásukat a főhercegnek, ki már előbb a török hadjáratok, s még inkább a bécsi alkudozások alatt megkedveltette magát.

Mátyás főherceg 1608. január 10-dikére Pozsonyba országgyűlést hívott össze, hová az ausztriai rendek is készültek teljhatalmú biztosokat küldeni. Azonban Rudolf tiltotta ezen országgyűlést, és Tilly tábornokot a magyar határszélekre küldötte, hogy ha szükséges, erőhatalommal lépjen föl. A királyi tilalom daczára, a magyar rendek nagy számban jöttek Pozsonyba. Azon ohajtás vezette őket, hogy valahára véget vessenek az ország szenvedéseinek, mit Mátyástól bizton reménylettek. Csak kevesen ragaszkodtak állhatatosan Rudolffhoz, kiknek élén Forgách Ferencz esztergomi érsek állott; ezekre, hűségesküjök mellett, főleg azon aggodalom volt befolyással, hogy a kath. egyház érdekei veszélyeztetve lesznek a protestánsok iránt engedelkeny Mátyás alatt. Mindazáltal nem voltak képesek meggátolni a nagy többséget, mely lelkesedéssel kiáltotta ki a főherceget »Magyarország örökös kormányzójává«, és jelentékeny pénzösszeget szavazott meg neki. Egyúttal a bécsi béke haladéktalan végrehajtása határozatul mondatott ki, és a szomszéd tartományokkal kötött szövetség megerősített.

Rudolf királyt a féltékenység és a hatalom birtokához való makacs ragaszkodás felrázta tétlenségéből. A pozsonyi végzéseket érvényteleneknek, s mindazokat, kik végrehajtásukhoz járulnak, felségsértőknek nyilvánította; Mátyás főherceget kor-

mányzói hivatalától megfosztotta, és fővesztés büntetése alatt eltiltotta őt a hadak gyűjtésétől. Ugyanakkor erélyes ellenállásra készült.

Mátyás főherczeg nem engedte magát többé visszatartatni, annál kevésbbé, mert Morvaország rendei is hozzá csatlakoztak. Május elején tizenhat ezernyi magyar, osztrák és morva csapatokból álló sereggel Csehországba tört. Rudolf, ki készülleteivel elkésett, és alig rendelkezett 1200 lovassal, alkudozások által kívánt időt nyerni. A főherczeg nem útastította vissza ajánlatait, de folytatta előnyomulását. Midőn Kollinig ért s csak két mérföld választotta el Prágától, Rudolf késznek nyilatkozott Magyarországot és Ausztriát átengedni, a cseh- és morvaországi rendeket pedig Prágába hívni össze, hogy országuk sorsáról határozzanak. Mátyás megnyugodott.

A gyűlés május 23-dikán nyitott meg. Lépes Bálint veszprémi püspök, mint a főherczeg által küldött biztosok vezére, előterjeszté, hogy miután Rudolf király »öreg, elgyengült, e mellett, kórságos kedélyű«, kívánatos, hogy vonuljon vissza nyugalmába s országait engedje át Mátyásnak, ki kész háromszázezer tallér évi jövedelmet biztosítani részére. A rendek azonban akként válaszoltak, hogy Rudolf kormányával meg vannak elégedve, és semmiféle változást nem ohajtanak. Ezen nyilatkozat és a cseh hadak gyülekezése Mátyást hajlandóbbá tették az egyezkedésre. Hosszas alkudozások után az egység akként jött létre, hogy Rudolf Magyarországot, Ausztriát és Morvaországot átengedte öcscsének, Csehországban pedig örökösül nyilvánította.

Mátyás főherczeg ekkor a magyar rendeket szent Mihály napjára Pozsonyba hívta meg. Ezek nagy számmal jöttek össze, és az október 22-kén bevonuló főherczeget oly lelkesedéssel fogadták, melyet I. Mátyás óta egy uralkodó sem tudott felköltetni. Mindazáltal most sem hiányoztak nehézségek. A főherczeg tartózkodott nyiltan elismerni a rendek királyválasztási jogát, előterjesztésében gondosan került a »választás« kifejezést, és arra hívta föl a rendeket, hogy őt »királyuknak ismerjék el és koronázzák meg.«

A rendek ellenben ezen időpontot tartották legalkalmasabbnak arra, hogy összes jogait, melyeket eddig kétségbe vonva, vagy megtámadva láttak, biztosítsák; a bécsi békekötés némely pontjainak előnyös magyarázatát és a nádori méltóság betöltését eszközöljék ki.

Három hétig húzódtak el az élénk vitatkozások. Végre a következőkben történt megállapodás: A nádori méltóság azonnal a királyválasztás után töltetik be, akként, hogy a király által kijelölendő két katolikus és két protestáns jelölt közül a rendek szabadon választhatnak; ezentúl pedig egy évnél tovább nem hagyatik üresedésben. A bécsi béke azon pontja, mely két végvárban német kapitány és német őrség tartását megengedte, módosítást szenvedett; kimondatott: hogy mindenütt magyar őrségek helyeztessenek el, kivéve Győrt, hol vegyes őrséget lehet tartani, de ez is a nádor felügyelete alatt álljon, és a király idegen zsoldosokat, az ország rendei megegyezése nélkül, ne hozhasson az ország-

ba. A vallásügyről szóló czikkből kihagyatott azon záradék: »a kath. vallás rövidsége nélkül«; egyúttal a vallás szabad gyakorlatának joga szélesebb kiterjedést nyert, miután megállapított, hogy nemcsak a főrendek, nemesek és városi polgárok, hanem a jobbágyok is szabadon gyakorolhatják az általuk befogadott vallást; és a két protestáns felekezet szabadon választhat magának elöljárókat és felügyelőket.

Ezen és egyéb kérdések megnyugtató elintézése után, Mátyás főherczeg november 16-án közfelkiáltással Magyarország királyává kiáltatott ki. Másnap I l l é s h á z y I s t v á n egyakarattal nádorrá választatott; az országekként háláját fejezte ki iránta, buzgó tevékenységeért, melyet a bécsi béke létrehozása körül kifejtett. Azonban csak rövid ideig viselte a fontos hivatalt; 1609. május 5-én elragadta a halál. Utódjává, még ugyanazon év őszén, T h u r z ó G y ö r g y választatott, ki a török ellen viselt háborúban hazafias áldozatkészsége és vitézsége által tüntette ki magát.

Mátyás uralkodásának első éveiben az ország üdülni kezdett a béke áldásos hatása alatt; a török megkímélte támadásaitól és a belmozgalmak emésztő lángja csillapodni kezdett.

Azonban csakhamar E r d é l y felől újabb veszélyek merültek fel. Itt Bocskay halála után R á k ó c z y Z s i g m o n d választatott fejedelemmé. De az öreg, beteges ember, vetélytársai: Homonnai Drugeth Bálint és Báthory Gábor által nyugtalanítva, néhány hónap múlva (1608. márczius-

ban) lemondott és magyarországi birtokaira vonúlt vissza. Utódjává Báthory Gábor választatott. Ezt mind a szultán, mind pedig Mátyás király elismerték. Azonban önkényes kormánya és zsarnoki tettei által az erdélyi rendek előtt gyűlöltté tette magát. Többen összeesküvést szerveztek ellene, kik midőn tervök fölfedeztetett, Magyarországra menekültek. Báthory kiadatásukat követelte, s midőn ezt Mátyás megtagadta, fenyegető állást foglalt el.

Az ellenségeskedések kitörését sikerült ugyan megakadályozni, egy 1610. nyarán létrejött újabb szerződés által, de a béke nem volt tartós. Báthory az említett év végén a háborgó szászok területére vezette hadait, s iszonyú kegyetlenséggel állott boszút; majd Oláhországba tört és Radul vajdát elűzte. Ez és a szászok a királyhoz fordultak panaszaikkal és azon kérésökkel, hogy a zsarnok fejedelemtől szabaddítsa meg őket. Mátyás hajlandó volt beavatkozni, annál inkább, mert udvarában régóta uralkodott azon óhaj, hogy az erdélyi fejedelemséget oly férfi foglalja el, ki a királynak föltétlen hive; Forgách Zsigmond az esztergomi érseknek öcsce, és Homonnai Drugeth György voltak a jelöltek. — Forgách Zsigmond 1611. nyarán húszezernyi sereg élén Erdélybe küldetett. Ez bevette Gyulafehérvárt, Kolozsvárt, és Szebent fogta ostrom alá. Azonban Báthorynak sikerült némi hadakat gyűjteni és török segínyt eszközölni; mire Forgách kényszerítve látta magát visszavonulni és fegyverszünetet kötni.

Azonban Báthoryt ez nem mentette meg. 1613-ban Bethlen Gábor, ugyanaz, kivel Bocskay föl

kelése alkalmával találkoztunk, állott az elégületlenek élére, s megnyerte magának a porta támogatását. Báthory ekkor a bécsi udvar pártfogásaért esedezett, és Mátyás királylyal szoros szövetségre lépett. De már késő volt. Bethlen október 23-án az erdélyi rendek által fejedelemmé választatott; és négy nappal utóbb a Nagyváradra menekült Báthory Gábor saját tisztszei által meggyilkoltatott.

Bethlen Gábor ellenfelének halála után, sietett követeket küldeni Bécsbe, kik által a király és elődje között fennállott egyesség megerősítését kérte. A fogadtatás, melyben itt részesült, nem volt kedvező. Azon állás, melyet a Bocskay-főikelés alkalmával elfoglalt, s azon körülmény, hogy buzgó protestáns volt, komoly aggodalmakat keltett. Homonnai Györgyöt, felső Magyarország egyik leghatalmasabb birtokosát, ohajtották Erdély fejedelmi székére emelni. Azonban ezen terv keresztülvitelét megghiúsította a töröknek magatartása. Ugyanis a szultán felszólította a királyt, hogy Bethlent ismerje el, és kijelentette, hogy Erdélyből egy talpalatnyi földet sem enged elszakasztatni.

Ezekután nem merülhetett föl kétség aziránt, hogy a Bethlen Gábor ellen intézendő támadás, török háborút fogna maga után vonni. A király ez okból meg akart győződni, vajjon a török háború esetében számíthat-e alattvalóinak hathatós közreműködésére. 1614. július végén a kormánya alatt álló országok és tartományok rendjeinek küldötteit Linzben maga köré gyűjtötte. Mindnyájan, különösen a magyarok, buzgón kérték a királyt, igyekezzék elhárí-

tani a török háború veszélyét és békés uton oldani meg a nehézségeket. Ezen nyilatkozatok nem maradtak hatástalanok. Mátyás elejtette a harcias terveket, és megújította Bethlennel az alkudozásokat. Nagyszombatban jöttek össze a két fél biztosai, és 1615. május 5-én létrejött az egyesség. Ennek alapján az erdélyi rendek fejedelmválasztási joga elismertetett; úgy azonban, hogy a fejedelmek az Erdélyhez kapcsolt magyarországi részeket el nem idegenítik, a bécsi békekötést megtartják, és Magyarországot minden ellenségeivel szemben, kivéve a törököt, védelmezni fogják.

Homonnai György ezen egyesség daczára sem mondott le Erdély elfoglalására czélzó szándékairól. Buzdítva az erdélyi kath. urak, és támogatva titokban a királyi udvar által, 1616. nyarán támadólag lépett fel. Míg Radul az elűzött moldvai vajda Moldvába betörést intézett, s itt a törökök ellen némi előnyöket vívott ki; Homonnai a hajdúkat zsoldjába fogadta, s ezeket Gombos András vezérlete alatt Erdélybe küldötte. Ez azonban Bethlen hadai által visszaüzetett. A fejedelem ekkor, 1616 végén, seregét Magyarországra vezette, és Debreczennél táborba szállott, a béke háborítóinak szigorú megbüntetését sürgetve. De miután a felsőmagyarországi megyék rendeitől megnyugtató biztosításokat nyert, 1617. január közepén visszatért Erdélybe.

A feszültség, mely ezen események következtében Bethlen Gábor és a királyi udvar között támadott, megszűnt, midőn a két fél biztosai 1617. július végén Nagyszombatban újabb egyességet kötöttek,

mely az 1615-iki szerződést megerősítette, azon hozzáadással, hogy jövőben a békeháborítók, mint honárulók fognak büntettetni.

A béke, mely ekként létrejött, sem őszinte, sem tartós nem volt. Mindazáltal Mátyás már nem élte meg annak erőszakos megzavarását.

Az 1618. év tavaszán Pozsonyban tartott országgyűlésen rábirta a magyar rendeket, hogy unokaöccsét Ferdinánd főherceget válaszszaak utódjává. *) És már a következő év márczius 20-án kimúlt.

*) Sem Mátyásnak, sem testvéreinek : az 1612-ben elhunyt Rudolf királynak, Miksa és Albert főhercegeknek nem volt figyermekök ; az utóbbiak hajlott koruknál fogva magok sem tartottak igényt a magyar trónra. Közmegegyezéssel Ferdinánd főherceget karolták fel, kinek atyja, Károly, stiriai főherceg, fia volt I. Ferdinánd magyar királynak.

X.

Magyarország a harmincz éves háború alatt. 1618—1648.

A protestantismus által felköltött vallási mozgalom kezdettől fogva nem szorítkozott csupán a templomra, iskolára és sajtóra. Európa északi és nyugati részeit véres vallási háborúknak színhelyévé tette; mivel a hit kérdései körül fölmerült ellentétekhez a személyes érdekek és hatalmi czélok tusája csatlakozott.

Hazánk sokáig meg volt kimélve a vallásfelekezetek fegyveres mérkőzésének súlyos csapásaitól. Az ellenkirályok háborúi s a török hadjáratok előmozdították ugyan a protestantismus elterjedését; de egyúttal visszatartották az uralkodókat, hogy annak erőhatalommal útját állják. Az első gyenge kísérletek ez irányban a XVII. század első éveiben történtek, de csakhamar bekövetkezett Bocskay fölkelése, melynek diadalai a bécsi békét szülték.

A magyarországi protestantismus ekkor hatalmának tetőpontján állott. A főuri családok tetemes részét s az ország lakosságának jelentékeny számát

a két protestáns felekezet kebelében találjuk. Számos és jeles iskolákkal bírtak. Az irodalom terén uralkodtak. A két protestáns nádor (Illésházy István és Thurzó György) által II. Mátyás udvaránál nagy befolyásra tettek szert. Végre Bethlen Gáborban, Erdély protestáns fejedelmében, hatalmas támaszt, szükség esetére félelmes szövetségest bírtak.

De épen akkor ragadja ki a katholicismust hanyatlásából, s megállítja a protestantismust győzelmes előhaladásában — egy lángszellemű szerzetes hatalmas karja. Ez P á z m á n y P é t e r. Régi nemes családból 1570. október 4-én Nagyváradon született. Szülői Kálvin felekezetéhez tartoztak, s fiokat is abban nevelték. De ez tizenhárom éves korában a jezsuiták híres kolozsvári tanodájába küldetvén, négy évvel utóbb tanárai megnyerték őt nemcsak egyházoknak, hanem rendjöknek is. Bécs, Krakkó és Róma intézeteiben nyerte kiképzését; gazdag ismeretekkel lángoló buzgalmat egyesített vallásának érdekeiért, melyet hazájában szolgálni életcélul tűzött ki magának. 1597-ben a gráczai egyetemen mint tanár kezdette meg nyilvános pályáját, s itt 1607-ig működött. Már előbb is többször megfordult hazájában, mely ezután mint missionariusnak állandó működési terül jelöltetett ki részére előjárói által.

Mint hitszónok és térítő csakhamar fényes eredményekkel dicsekedhetett, és nagy hirre emelkedett. Szónoklatainak meggyőző hatalma számokat vezetett vissza a kath. egyházba. Még szélesebb mértékben hatottak hitudományi munkái, melyeknek

hosszú sorozatát 1603-ban nyitotta meg. Ezek vita-
iratok, melyek a protestáns tanok ellen valának írá-
nyozva. A tartalom tudományos értéke, az okosko-
dás élessége mellett kiváló előnyül szolgál azoknak
az erőteljes magyarság, melyen irattak. Ezen mun-
kák élénk irodalmi mozgalmat idéztek elő, s vissza-
adták a kath. egyháznak hazánkban elhalványult
tekintélyét, fölbresztették a katolikusok önbizal-
mát és tevékenységét.

Pázmány neve már rég tisztelt vala az ország
katolikusai, és rettegett a p̄otestánsok előtt, midőn
Forgách Ferencz esztergomi érsek halála után, 1616-
ban II. Mátyás által az ország legelső egyházi mél-
tóságára emeltetett. Ekkor a hatalomhoz, melyet
ékesszóló ajkai és erőteljes tolla kivívtak, csatlako-
zott a tekintély, a melyet magas egyházi és politikai
állása, és az udvarnál rövid idő alatt szerzett befo-
lyása biztosítottak részére.

Mint a magyarországi kath. egyház főpapja
egyházának felvirágoztatását és a protestantismus
leküzdését tűzte ki életcéljául; s épen ezért az ausz-
triai ház magyarországi uralmának megszilárdításán
is fáradozott; mert csak ennek közreműködésével
remélhette céljának valósítását. Törekvéseinek
lelkes támogatójára, főleg II. Ferdinándban
talált, ki 1619-ben foglalta el a magyar trónt. Még
mielőtt a szent korona fejét diszíté, általánosan
tudva volt róla, hogy lelkében buzgó vallásosság ho-
nol, és hogy a boldogságos Szűz lorettói kegyhelyé-
nél fogadalmat tett: egyháza érdekeinek előmozdi-
tását tekinteni legfőbb uralkodói kötelességének;

aminthogy stíriai herczegségében is élénk, kiméletek nem ismérő tevékenységet fejtett ki a protestáns felekezet kiirtása körül.

A magyarországi protestáns rendek méltó aggodalommal néztek a jövőnek eléje; és miután Csehországban épen ekkormagasan lobogott a vallási küzdelmek lángja, előre lehetett látni, hogy az átcsap hazánkba is.

Csehország protestáns rendjeinek megnyugtására Rudolf király 1609-ben közrebocsátotta az úgynevezett »fölségi levelet« (Majestäts-Brief), melyben a prot. urak, lovagok és nemesek részére szabad vallásgyakorlatot biztosított. Mindazáltal ezen engedmény nem elégítette ki a cseheket, kik azt követelték, hogy a protestáns jobbágyok katholikus földesurak birtokain szintén emelnessenek templomokat és tarthassanak lelkészeket. Sőt 1617-ben két kath. főpap birtokán tényleg építettek prot. templomokat. Mátyás király elrendelte, hogy az egyik bezárassék, a másik pedig lerontassék. Ezen intézkedés nagy ingerültséget idézett elő. És a protestáns rendek, miután fölterjesztéseikre kedvezőtlen választ nyertek, kitűzték a lázadás zászlaját. Az ellenők küldött királyi hadakat megverték, és a szomszéd tartományok (Morvaország, Szilézia, Ausztria) csatlakozása által csakhamar hatalmas állást foglaltak el; II. Mátyás halála után pedig Ferdinándot el nem ismervén, a protestáns Frigyes pfalzi választófejedelemet választották királyukká.

A csehországi rendek a magyarokat is csatlakozásra hívták föl. Azonban az 1619. tavaszán tar-

tott pozsonyi országgyűlés visszautasította e felhívást. Sikeresebben fordultak Bethlen Gáborhoz, ki örömmel ragadta meg a kedvező alkalmat arra, hogy a magyarországi elégületlenek élére álljon.

Bethlen azon egyesség daczára, melyet két év előtt Mátyás királylyal kötött, meg volt győződve, hogy nem számíthat a bécsi udvar őszinte és állandó jóakarataira, s hogy az nem szívesen lát Erdély fejedelmi székén önálló és protestáns fejedelmet; természetes érdeke követelte tehát, hogy az ausztriai ház hatalmának gyengítésére közreműködjek, s magának Magyarországhban támaszt biztosítson. Azonban Bethlennek más céljai is voltak. Nagyratörő szellemének Erdély nem nyújtott megfelelő működési tért. Egyesíteni a két testvérhont, s egy hatalmas és független magyar államot létesíteni: ezen tervet karolta föl. S ennek valóítására soha kedvezőbb időpont nem létezett, mint 1619. nyarán, midőn, Magyarországot kivéve, II. Ferdinánd minden országai lázadásban állottak, s alattvalói bécsi várakában is fenyegették; anélkül, hogy a német birodalomból segílyt remélhetett volna. Bethlen el volt határozva kizsákmányolni ezen helyzetet.

Ellenséges szándékait ügyesen elpalástolta. Míg a porta támogatását kieszközölte, és élénk összeköttetésben állott a csehországi lázadókkal: 1619. július közepén II. Ferdinándnak a lázadás elnyomására segítségét ajánlotta föl. És néhány héttel utóbb, anélkül hogy a király okot szolgáltatott volna neki a támadásra, megindította hadait Magyarországhba. Itt ezalatt a vele egyetértésben álló elégületlen rendek

feigyvert ragadtak. Rákóczy György borsodi főispán erős csapat élén szeptember 3-án Kassa alá érkezett, és megadásra hívta föl a várost. A tanács, miután összes lakosai, névszerint a katolikusok részére bántatlanságot biztosított, megnyitotta a kapukat. Azonban ennek daczára a város egy véres tettetnek színhelyévé lön. Két jezsuita atya tartózkodott itt: Pongrácz István és Grodecz Menyhért, kik mint lelkészek és térítők a városban és vidékén sikerrel működtek; ezáltal magokra vonták a protestánsok gyűlöletét, kik most kielégíteni óhajtották boszúvágyukat. Rákóczy hajdúi szeptember 7-én hajnalban, miután több órán át kinozták őket, és eredmény nélkül igyekeztek hitők megtagadására bírni, kegyetlen halállal végezték ki. Dicső szenvedéseikben és halálukban társuk volt Kőrösi Márk esztergomi kanonok, ki ekkor esetleg Kassán tartózkodott. Ugyanakkor a hajdúk egy csapatja a közel Jászót dúlta föl; mely alkalommal az itt megtelepedett egri káptalan több tagja, gyilkoltattott meg.

Bethlen Gábor szeptember 10-én Debreczennél ütött tábort. Innen leveleket intézett az ország rendeihez, hogy támadását igazolja. Kijelentette, hogy sokaknak felszólítására, a nemzet alkotmányos és vallási szabadságainak visszaállítása végett ragadtott feigyvert; felhívta tehát a rendeket, hogy csatlakozzanak hozzá. A felsőmagyarországi protestáns nemesség sűrűen gyülekezett táborába, és szeptember 20-án a kassai gyűlésen vezérévé választotta.

Bethlen negyenezerre szaporodott seregével,

ellenállást sehol sem találva Nagyszombatig nyomult. Innen Rhédeyt 8000 emberrel a csehek segítségére küldötte, ő maga pedig Pozsonyt — az országnak akkori fővárosát — szállotta meg. Forgách Zsigmond nádor nem volt képes dacolni a hatalmas ellenséggel; miután ettől biztosítást nyert, hogy tanácsa nélkül semmit sem fog tenni, és a nádori hatóságot tiszteletben tartandja, átadta a várat és az itt őrizett szent koronát. Majd a fejedelem felhívására, Pozsonyba november 11-ére országgyűlést hirdetett. Azonban a nádor az egybegyűlt rendek körében csekély támogatásra talált; az elégületlenek nagy többségben voltak és keresztülvitték, hogy Bethlen Gábor (1620. január 8-án) »Magyarország teljes hatalmú fejedelmévé« választatott. Továbbá kimondották a katholikus, és a két protestáns egyház egyenjogúságát; de ennek daczára a jezsuitákat, úgyszintén a főpapok és főurak közül azokat, kik a kath. egyház legbúzógóbb hívei valának — közöttük Pázmány Péter érseket — az országból száműzték. A gyűlés adót szavazott meg Bethlennek, és a szomszéd tartományokkal véd- és dacszövetséget kötött.

II. Ferdinánd, ki a diadalmas fölkelés leküzdésére nem érezte magát képesnek, biztosokat küldött Pozsonyba, kik fényes ajánlatokat tettek Bethlennek, hogy őt visszalépésre és békére bírják. Ez azonban csak szeptember végéig tartó fegyverszünetet engedett, s a békekötéssel kapcsolatban álló kérdések elintézésére Beszterczebányán május 31-én megnyitandó országgyűlést hirdetett.

Ezen gyűlés fényes és rendkívül látogatott

vala. Az ország rendei nagy számban jelentek meg. A szultán, a lengyel király, a pfalzi Frigyes és a szövetséges országok követeket küldöttek. II. Ferdinánd királytól is biztosok érkeztek, kik hivatva voltak a békealkudozásokat vezetni. Ezek azonban csakhamar felbomlottak, miután a király nem akarta megengedni, hogy Bethlen Gábor a csehországi rendeket is belevonja az alkuba. És ekkor a gyűlés teljesen szakítani kívánván Ferdinánd királylyal, Bethlent »Magyarország királyává« kiáltotta ki. Ez elfogadta ugyan a választást, fölvette a királyi címet; de bár sokan sürgették, nem koronáztatta meg magát.

A gyűlés ugyanakkor a kath. egyházra is súlyos csapást mért. Kimondotta, hogy miután a protestánsoknak csak három superintendensök van, a katolikusoknak is csak három püspökük legyen: Egerben, Nyitrán és Győrött; ezeknek fizetésül kétezer forint rendeltetett. Az egyházi javak pedig a korona elidegeníthetlen tulajdonává nyilvánítottak.

A gyűlés feloszlása után megújult a háború. Bethlen már eddig is ura volt az ország legnagyobb részének. Most vezérei meghódították a Dunán túli országrészt, ő pedig Nyitrát vívta meg. Azonban a magyar fölkelés sorsa Csehországban dőlt el. Miksa bajor fejedelem és Bouquoi tábornok 1620. november 8-án Prága közelében, a fehér hegység tövében fényes diadalt nyertek a csehek fölött, melynek következménye volt, hogy Frigyes ellenkirály megfutott, a csehek, morvák és sziléziaiak meghódoltak Ferdinándnak.

Bethlent megdöbbsentették ezen események, mert most Ferdinánd egész erejével ellene fordúlhatott. A török segély sem érkezett meg, és a magyarok is megunták a hosszú háborút, mely tőlök nagy áldozatokat követelt. Örömmel fogadta tehát a francia udvar közvetítését, és 1621. elején Hamburgban megkezdődtek a béketárgyalások. Azonban kevés utóbb Bethlen biztos ígéretet vőn a török segély iránt, és felszólítást a portától, hogy ne lépjen békére. Ennek következtében oly súlyos föltételeket követelt, melyekről előre tudta, hogy nem fognak elfogadtatni.

Ferdinánd 1621. tavaszán nagy erővel indította meg Magyarországon a háborút. Bouquoi Pozsonyt szállotta és vívta meg. Pálffy István a nógrádmegyei várakat és a bányavárosokat szerezte vissza. Eszterházy Miklós a Dunán túli részekén vívott ki előnyöket. Ezen veszteségek Bethlen hívei körében általános csüggedést szültek. Azonban utóbb elfordult a szerencse Ferdinánd zászlaitól. Bouquoi sikertelenül ostromolta Érsekújvárt, s a vár fölmentésére küldött Horváth István kapitánynyal megütöközven, a harczban elesett; mire serege, a tábort hátrahagyva, szétfutott. Ugyanakkor Batthyányi Ferencz — Bethlen másik vezére — a Dunán túl szerencsésen hadakozott.

Azonban Bethlen nem bízott többé magyarországi uralmának állandóságában. Győzelmeit tehát arra óhajtotta felhasználni, hogy kedvező föltételek alatt békét kössön. És miután Ferdinánd is hajlandó volt áldozatokat hozni, hogy veszélyes ellenfelétől

megszabadúljon: a békealkudozások, melyek a morvaországi Nikolsburg városkában a két fél biztosai között megkezdettek, az 1621-ik év utolsó napján kedvező eredményre vezettek.

Bethlen Gábor kötelezte magát, hogy visszaadja az elfoglalt részeket, s a szent koronát, lemond a királyi czímről, és ezentúl nem fog az ország ügyeibe avatkozni. Viszont Ferdinánd Bethlennek a német birodalom hercegi címét, Oppeln és Ratibor sziléziai herczegségeket adományozza; átengedi neki Szathmár, Szabolcs, Ugocsa, Zemplén, Borsod, Abauj és Bereg megyéket, a munkácsi, ecsedi és tarczali uradalmakat. A magyarországi rendeknek amnestiát biztosított, és ígérte, hogy a bécsi békekötést, az ország törvényeit és jogait tiszteletben tartandja, végre a sérelmeket a legközelebbi országgyűlésen orvosolni fogja.

A nemzet készségesen tette le a fegyvert és meghódolt törvényes királyának. Midőn Bethlen 1622. elején az országból kivonúlt, itt minden a hadjárat előtti állapotba helyezettett vissza. A főpapok, élükön Pázmánynyal, elfoglalták újra székeiket, a jezsuiták kolostoraikat. A pozsonyi és besztercebányai törvények feledésbe mentek még a legbuzgóbb protestánsok körében is. Azonban a béke nem volt tartós.

Az európai politika újabb fordulata már 1623-ban Bethlent ismét a tettek terére szőlította.

II. Ferdinánd és szövetségeseinek hadai, a fehérhegyi győzelem és a csehek legyőzése után nem nyugodtak meg. Megszállották a pfalzi választófeje-

delem tartományát, és megverték a protestáns unió seregét. A németországi protestantismust végveszély fenyegette. Ekkor azonban az ausztriai ház hatalmi emelkedésére féltékeny francia udvar buzdításai újra fölélesztették a protestáns szövetségesek reményeit. Keresztély braunschweigi herceg és Mansfeld Ernést gróf — Anglia-, Franciaország és Hollandia által bőkezűen segélyezve — állottak élökre. Bethlent és a portát is felhívták, hogy a szövetséghez csatlakozzanak. Mindkét helyen czélt értek. A szultán húszezernyi segédhadat ajánlott Bethlen Gábornak, kinek a protestáns szövetségesek 40 ezer tallér havisegélyt biztosítottak.

Bethlen a nikolsburgi békekötés után sem ejtette el nagy terveit. Csak híveinek sürgetései és a körülmények kényszerűsége birták rá, hogy azokat elnapolja. Most ürügyet könnyen talált, hogy ellenséges föllépését igazolja. A nikolsburgi egyesség föltételeinek meg nem tartásával, Pázmánynak és Eszterháznak némely fenyegető nyilatkozataival indokolta a béke megszegését. De miként 1619-ben, úgy ez alkalommal is meg akarta lepni a királyt, és utolsó pillanatig titokban tartotta czélzatait. Még 1623. tavaszán békés hajlamait hangsúlyozta leveleiben, megegyezését adta, hogy a fölmerült nehézségek megszüntetése végett az ő biztosai és a királyéi augusztus 15-én Beszterczebányán találkozzanak, sőt ajánlatot tett a királylyal kötendő szoros szövetség iránt, melyet házassága egy osztrák főhercegnővel pecsételne meg. Azonban néhány héttel utóbb (augusztus végén) anélkül, hogy újabb okok merül-

tek volna föl, hadaival a király területére lépett, és rendkívüli gyorsasággal nyomult előre.

Támadása teljesen készületlenül találta a királyt. A kormányférfiak, bár soha sem bíztak benne, elámíttatni engedték magukat általa. Bethlen tehát, alig találva ellenállást, szeptember havában a felvidéket, a nógrádi erősségeket, a bányavárosokat, s Nagyszombatot is megszállotta. A király ekkor békeajánlatokat tett neki, melyeket nem utasított vissza. Ugyanis a császári hadaknak németországi diadalai megfosztották a segínytől, melyet szövetségesei részéről remélt; sőt tartania kellett attól, hogy Ferdinánd csakhamar képes lesz nagy haderőt indítani Magyarországba. Ehez járult, hogy a török hadak, melyek táborában voltak, a téli idény közeledtével türelmetlenül sürgették a hadjárat befejezését. Végre a magyar rendek körében sem részesült oly lelkes fogadtatásban, mint három év előtt.

Az alkudozások, melyek 1623. őszén Bécsben vették kezdetöket, csak 1624. május 8-an fejeztettek be. Bethlen újra lemondott a királyi címről, az általa elfoglalt magyarországi területről, sőt a két sziléziai herczegségről is, melyeket a nikolsburgi békekötés alkalmával nyert vala; a király kárpótlásul Ecsedet, Nagy- és Felsőbányát örök jogon átengedte Bethlennek. Ez a békealkudozások alatt és a béke megerősítése után is többször szőnyegre hozta házassági terveit. Hő vágya volt elnyerni Ferdinánd egyik leányának kezét. És nagyhorderejű ígéretekkel tett azon esetre, ha kérelme meghallgatatik. Felajánlotta szolgálatait a király minden ellen-

ségei ellen; késznek nyilatkozott, a király kívánsága szerint, háborút indítani a török ellen, vagy előnyös békét eszközölni ki; ajánlkozott, hogy hűségének biztosítása végett több várába német őrséget fogad, s kieszközli, hogy halála után Erdély a magyar koronára szálljon. Ezenfelül kijelentette, hogy teljes jóakaratot fog tanusítani a katolikusok iránt, collégiumokat enged, templomokat építtet; sőt kilátásba helyezte a maga áttérését is, megjegyezvén, »hogy már most is egyáltalán nem idegenkedik a kath. vallástól, és abból sok tetszik neki.«

Valószínű, hogy Bethlen ezen ajánlatai őszinték valának, és ha elfogadtatnak, forduló pontot képeztek volna politikájában. Eddig a Habsburgház gyengítésén fáradozott; Magyarországot kiragadni az ausztriai dynasztai kezeiből, Erdélylyel egyesítve kormánya alá helyezni: ez volt célja, melynek elérését már-már biztosnak tartotta. De két kísérlete után kiábrándult. Belátta, hogy a nehézségek nagyobbak lángelméje és szövetségesei hatalmánál. A protestáns államok szövetsége kevés hasznára volt; a török pártfogás népszerűtlenné tette; a jelszavak, melyek 1619-ben zászlóinak varázserőt kölcsönöztek, elvesztették hitelüket. A nemzet nagy része kész volt őt követni a nemzeti szabadságok biztosítására; de vonakodott ambíciójának szolgálni.

Ily körülmények között más útra kívánt lépni. Miután lemondott a reményről, hogy török segíellyel az ausztriai ház hatalmának romjain alapíthatja meg uralmát; most meg akarta kísérteni az ausztriai házzal szövetkezve érni el céljait. És lel-

két, melyet a köznapi érdekek nem voltak képesek kielégíteni, bizonyára hatalmasan ragadta meg azon gondolat, hogy nemzete és a keresztény civilisáció ügyének dicső szolgálatokat teend.

Azonban a Bethlen ígéreteiben annyiszor csalódott bécsi udvar nem bízott ajánlatainak őszinteségében, s azokat visszautasította. Bethlen ekkor a brandenburgi választófejedelem nővérét, Katalin hercegnőt kérte és nyerte nőül; miáltal még szorosabban csatoltatott a protestáns hatalmaknak, Ausztria ellenségeinek szövetségéhez. És ez válságos időben történt; ugyanis a harminczéves háborúnak 1626-ban új szaka kezdődik, midőn a dán király csatlakozása által a németországi protestantismus ismét félelmes hatalommá lőn. A szövetségesek egy időben több ponton készültek megindítani a háborút. Míg a dán király éjszaki Németországot árasztaná el seregével, Mansfeld grófnak és a weimari herczegnek Csehországon és Szilézián át Magyarországra kellett nyomulnia, s itt Bethlennel egyesülnie.

1626. augusztus közepe táján Bethlen, ismét arra hivatkozva, hogy a bécsi béke több pontja nem teljesítettett, megindította az ellenségeskedéseket. Horváth Istvánt egy erős hadosztály élén Mansfeld elé küldötte, ő maga pedig a Garam völgyébe vezette seregét, hol bevárni készült szövetségeseit. Azonban Tilly, a kath. szövetség hadvezére, augusztus 28-án Braunschweigban megverte a dán királyt; Mansfeld és a weimari herczeg pedig csak 8000 kimerült katonát vezettek Magyarországra, hol október 2-án egyesültek Bethlennel. Ugyanakkor Wallenstein

császári tábornagy, Eszterházy Miklós és Zrinyi György csapataival, közel negyvenezernyi sereg élén fenyegette az erdélyi fejedelmet. Ez tehát reményeit megghiúsítva látván, a békealkudozásokat, melyeket a hadjárat előtt kezdett, nagy buzgalommal karolta föl. És főleg Pázmány Péter közvetítése által, december 28-án létrejött a pozsonyi béke, mely lényegében a bécsi egyességnek megerősítése vala.

Bethlen ezután nem zavarta meg többé a békét. De nem tudott nyugodni. Élénk és sikeres tevékenysége, melyet Erdély szellemi és anyagi jólétének emelése körül kifejtett, nem vették igénybe egész tetterejét. Azon fáradozott, hogy a bécsi udvart a török ellen indítandó nagy háborúra bírja; miután pedig ez nem sikerült, némely elégtelen lengyel urak felhívására, a lengyel korona megszerzésére irányozta tevékenységét, és 1628-ban alkudozásokat kezdett a svéd királlyal, az orosz cszárral, a szultánnal, sőt a tatár khánnal is. Azonban tervét nem valósíthatta. Súlyos betegség kezdé emészteni életerejét, és 1629. november 15-én, 49 éves korában elragadta a halál. Benne Erdély leghatalmasabb uralkodója szállott sírba, ki által ezen kis ország az európai politika jelentékeny tényezőjévé emelkedett.

Bethlen rábirta az erdélyi rendeket, hogy nejét Brandenburgi Katalint utódjául fogadják el. Ezek, halála után tiszteletben tartották ugyan akarátát; de a fejedelemné már azáltal is, mert idegen volt, s annál inkább, midőn köztudomásra jutott, hogy férje végnapjaiban titkon a katholika vallásra tért, a prot. többség előtt népszerűtlenné lett. Rövid

idő múlva, az 1630. szeptemberben tartott kolozsvári országgyűlésen kényszerítve látta magát lemondani. Utódjává Bethlen István kiáltatott ki. De ez sem tarthatta magát sokáig. A rendek egy részének meghívására, Rákóczy György borsodi főispán, Bethlen Gábor kedvelt hadvezére, fegyveres csapat élén, Erdélybe jött, és 1630. december 1-én fejedelemmé választatott, Bethlen István pedig lemondott.

A bécsi udvarnál Brandenburi Katalin megbuktatását kedvetlenül fogadták. Rákóczy megválasztása pedig komoly aggodalmakat szült; attól tartottak, hogy az ausztriai ház ellenségeihez fog csatlakozni. Ez okból többen, leginkább Eszterházy Miklós — 1625 óta az ország nádora — sürgették, hogy a veszélyt meg kell előzni, és Rákóczyt a fejedelemségtől erőhatalommal megfosztani. Azonban Pázmány — ki ekkor az udvarnál irányadó befolyással bírt, — határozottan ellenezte a Rákóczy elleni háborút, mely azt kényszerítené, hogy bármily áron megszerezze a török támogatását, és csakugyan a németországi protestáns hatalmakkal szövetkezzék. És míg egy részről keresztülvitte, hogy Ferdinánd Rákóczyt elismerte, másrészt az utóbbit is visszatartotta az ellenséges föllépéstől még akkor is, midőn Gusztáv Adolf, a svédek hős királya, a németországi protestánsok segélyére jöven, súlyos csapásokat mért az ausztriai házra. Ezt és vele a németországi kath. egyházat csak azon körülmény mentette meg, hogy Rákóczy és a porta semleges maradt, s Magyarországon a béke nem lett megzavarva. Ez Pázmány érdeme. Később Pázmálynak és II. Fer-

dinándnak halála után *), III. Ferdinánd uralkodása alatt,**) Rákóczynak több oka volt panaszra a bécsi udvar magatartása ellen; és midőn a francia kormány felhívta, hogy az Ausztria elleni szövetséghez csatlakozzék, nem állott ellen a csábító ígéreteknek. Miután a francia és svéd hatalmak képviselői a porta megegyezését kieszközlők, 1643. ápril 26-án szerződésre lépett velők, és kötelezte magát, hogy a következő év elején megindítja a háborút.

1644. február 2-án indult meg. Két héttel utóbb Kállóról manifestumot bocsátott ki, melyben felsorolván a nemzet vallási és politikai sérelmeit, a rendeket szabadságuk visszaállítása érdekében fegyverre szólította. A felvidék meghódolt. Azonban a szövetségesei által megállapított tervet, mely szerint Morvaország határszélein Torstenson svéd hadvezérrel kellett egyesülnie, nem sikerült végrehajtani. A háború változó szerencsével folyt Magyarországon; míg Ferdinánd a portánál kivitte, hogy Rákóczyhoz határozott parancs bocsáttatott, melyben ez a háború befejezésére utasított. A fejedelem ekkor késznek nyilatkozott békét kötni. Az egyeség 1645. augusztus 8-án jött létre. Rákóczy elnyerte azon hét magyarországi megyét, melye-

*) Pázmány Péter — kinek irodalmi és egyházi tevékenységére még más helyen visszatérünk — meghalt 1637. márczius 19-én. II. Ferdinánd 1637. február 15-én.

**) II. Ferdinánd elsőszülött fia, ki már 1625-ben a sopronyi országgyűlésen Magyarország királyává választott és megkoronáztatott.

ket II. Ferdinánd a nikolsburgi békekötésben Bethlennek engedett át; tovább a tokaji, tarczali és régeczi uradalmakat.

A vallásügy tárgyában Linczben folytak az alkudozások, míg eziránt is szeptember 16-án megállapítottak a föltételek. Ezek értelmében az ágostai és helvét hitvallás követőinek (vagyis lutheránusok- és kálvinistáknak) szabad vallásgyakorlat biztosított Magyarországon egész területén, templomok, harangok és temetők használatával; kimondatott, hogy a protestáns lelkészeket nem szabad elűzni, az elűzöttek visszahelyezendőek; a felekezetek által egymástól elfoglalt templomok kérdése és más vallási sérelmek a közelebb tartandó országgyűlésen intéztetnek el; mindazok, kik Rákóczyhoz csatlakoztak, amnestiát nyertek.

Az országgyűlés a következő év (1646.) szeptember havában tartatott meg. A linczi békekötés oklevele törvénybe iktattatott. A templomok ügye is, hosszú és szenvedélyes tárgyalások után, akként intéztetett el, hogy a protestánsok részére 90 templom visszaadása határoztatott.

Ekként a harminczéves háború, melynek (1648.) a westfáliai béke vetett véget, Erdélynek hatalmi gyarapodását és Magyarországon a protestantizmusnak újabb megszilárdulását vonta maga után.

XI.

A török háborúk és Magyarország felszabadítása. 1604—1717.

Azon törekvések, melyek az ausztriai ház meggyengítésére voltak irányozva, mindenkor rokonszenves fogadtatásra találtak, legtöbbször tevékeny pártfogásban részesültek a török portánál.

Bocskay István és Bethlen Gábor támadásai-ban is jelentékeny része volt a töröknek. De midőn ezen erdélyi fejedelmek letették fegyveröket, a magyar királyoknak nem volt nehéz a felbomlott török békét is helyreállítani. Ekként a török-magyar békekötések egész sorozatával találkozunk a XVII. század első évtizedeiben. Megnyitja ezt a zsitvatoroki béke, mely Komárom közelében, a Zsitvatoroklatánál 1606. november 11-én, Bocskay közvetítése mellett, húsz évre kötött. A lényeges föltételek a következők: Rudolf király egyszer mindenkorra kétszázezer tallért küld a szultánnak, azután pedig évenként kölcsönösen fogják egymást ajándékokkal megtisztelni; mindkét fél békésen bírja azt, mi tényleg kezei között van; a kereskedők szabadon

közlekedhetnek ; ha egyenetlenségek támadnak : ezeket a két fél biztosai békés úton fogják kiegyenlíteni.

Midőn Bethlen Gábor Erdély fejedelmi székét elfoglalta, és a bécsi udvar irányában ellenséges állást foglalt el, ez atörök támogatásának biztosítása végett átengedte Lippát és Jenőt, némely kisebb erődökkel. A szultán ekkor csakugyan hadikészületeket tőn, és fenyegető nyilatkozatokat küldött Bécsbe. Itt azonban csakhamar érvényre emelkedett a békés irányzat, és miután Bethlennel a nagyszombati egyesség megkötetett, 1615. tavaszán a szultán által Bécsbe küldött követekkel folytatott béketárgyalások is gyors eredményre vezettek ; a zsitvatoroki béke megerősített, s a török hódoltság határai iránt támadott nehézségek is elintéztettek.

Bethlen Gábor második és harmadik támadása után, a megzavart török békét az 1625. tavaszán Esztergommegyében a kőhidgyarmati mezőn és 1627. nyarán a Komárommal szemben, Szőnyben folyt tárgyalások, a zsitvatoroki békekötés megerősítése alapján, helyreállították. A legfontosabb kérdés azonban V á c z ügye — melyet a törökök elfoglaltak — függőben hagyatott ; Vác a török kezeiben maradt. 1642-ben ismét Szőnyben, és 1649-ben Konstantinápolyban megújított és meghosszabbított a béke.

Ekként a XVII. század első felében a törökök magyarországi állásában lényeges változás nem történt. A magyar királyok, külháborúk és belső küzdelmek által vétetvén igénybe, nem voltak ugyan ké-

pesek a török iga lerázását megkísérteni; de másfelől a török államot is belzavarok zaklatták, a szultánok és a zsoldos csapatok katonai hatalma között folytonosan megújultak a véres összeütközések, a katonai szellem is hanyatlásnak indult, minélfogva a szultánok a magyarországi török uralom kiterjesztésére alig gondolhattak.

Erdélyben Bethlen Gábor fejedelemsége alatt a török fenhatóság árnyékhatalommá, ugyszólván pusztá czímmé változott. I. R á k ó c z y G y ö r g y is elég ügyességgel és szerencsével birt, hogy szívélyes viszonylatait a portával fentartsa, és az Erdélyhez csatolt hét magyar megye hódoltságának és adójának kérdései körül többször keletkezett sűrűlódások élet elvegye. 1648. október 11-én bekövetkezett halála után a rendek és a porta ellenmondás nélkül ismerték el fiát II. R á k ó c z y G y ö r g y ő t fejedelmül. Ennek eszélytelen ambíciója komoly veszélyeket hozott országára. Kezdetben kedvezett neki a szerencse. Oláh- és Moldvaország vajdáit hűbéreseivé tette. Míg azonban ezáltal felkölté a bécsi udvarnak és a portának féltékenységet, a kivívott siker őt elkábítá, s újabb, még nagyobb vállalatokra üzte. A lengyel korona elnyerésére törekedett. Erre kedvező alkalom kínálkozott, midőn X. Károly svéd király Kázmér lengyel királylyal háborúba keveredett (1655.). Bár Kázmér késznek nyilatkozott a fejedelem fiát örököséül fogadni, a lengyel rendek a Szepesség átengedését ígérték, a porta és a bécsi udvar Kázmérhez hajlottak, és a fejedelem tanácsosainak többsége is a lengyel barátság

fentartását javasolta : Rákóczy 1656. november 10-én a svéd királylyal véd- és dacszövetséget kötött. A következő év elején megindult hadaival, melyeknek száma, a moldva- és oláhországi csapatok csatlakozása után, megközelítette a negyvenezeret. Márczius 28-án Krakó alá érkezett, mely ekkor már a svédek kezében volt. Néhány nappal utóbb egyesült X. Károlylyal, s együtt vonultak Lithvániába.

Azonban csakhamar lényeges fordulat állott be a viszonyokban. A dánok megtámadták Svédországot, minélfogva X. Károly visszavezette seregét. Lengyel hadak az Erdélyhez csatolt magyar részekre törtek, s itt főleg a fejedelem uradalmait kegyetlenül pusztították. Végre Konstantinápolyból szigorú parancs érkezett Rákóczyhoz, hogy térjen vissza. Ő csakugyan visszavezette hadait. De míg éhséggel küzdve Erdély felé vonult, a tatár és lengyel hadak fenyegették. Ő maga álruhában, csekély kísérettel sietett Erdélybe. Seregének nagy része Moldvában, Kemény János vezérrel együtt, tatár fogságba esett. Még súlyosabb csapást mért Erdélyre a töröknek haragja, melyet Rákóczy magára vont.

Ezidőben Mohammed Köprili nagyvezér személyében, merész és erőteljes szellem, kormányozta a török birodalmat. Lecsendesítette a belzavarokat, újjá szervezte és jelentékenyen szaporította a török haderőt. 1657. szeptember havában a szultán rendelete meghagyta az erdélyi rendeknek, hogy »mást, Erdély országának hasznára alkalmazhatosat« választanak fejedelemmé. S miután ezek nem

engedelmeskedtek, a következő évben török hadak jelentek meg Erdélyben, és iszonyú pusztítást vittek itt végbe. Ekkor azután Rákóczy megfosztatott a fejedelemségtől, és helyébe Barcsay Ákos választott. Rákóczynak csakhamar sikerült tehetetlen vétélytársát kiszorítani. De midőn ennek a budai vezérbasa segélyére jött, s ezzel 1660. május 22-én Gyalu és Fenes között megütközött, serege megveretett, ő maga is több súlyos sebet kapott és két héttel utóbb meghalt.

A török hadak ekkor Nagyváradot vették ostrom alá. E város Erdély kulcsának volt tekinthető. Ez okból Bethlen Gábor és I. Rákóczy György költséget nem kiméltek, hogy elsőrendű erősséggé emeljék. Most, bár alig védelmezte 850 katona, negyven napon át állotta ki a százannyi ellenség ostromait. Végre az őrség, miután kétharmad része elesett, szabad elvonulást kötve ki magának, feladta a várat. Nagyvárad bevétele Szabolcs, Szatmár, Középszolnok és Kolozsmegyéket megnyitotta a török hódítás- és zsarolásnak.

Ezalatt a kimerült Erdély rendeiben volt annyi erő, hogy vonakodtak ellenállás nélkül venni magokra a török zsarnok igáját. Barcsayt nem ismerték el fejedelemül. Kemény Jánost, ki nem rég szabadult meg a tatár fogságból, választották meg; ez Barcsayt elfogatta és kivégeztette. Ekkor azonban a török hadak újra elárasztották Erdélyt. A rendek, hazájok iszonyú pusztulása által meghatva, meghajoltak a körülmények kényszerű hatalma előtt, és meghódoltak a török által fejedelemmé nevezett

Apaffy Mihálynak, Kemény János, ki makacsul ragaszkodott a hatalomhoz, fegyveres ellenállást kísérelt meg, s 1662. január 22-én csatát vívott Segesvár mellett Mehemed jenei basával. Rövid harcz után hadai szétfutottak, ő maga lováról leesvén, az utána száguldók által agyontiportatott.

Kemény János a török ellen a bécsi udvarnál keresett volt támaszt. Szövetségre lépett Leopold királylyal, és hűsége biztosítása végett két erősségbe német őrséget fogadott. Bár tényleges segélyben nem részesült, a porta békeszegést látott e szövetségben. És midőn 1662 elején Mohammed Köprili nagyvezér halála után, fia Ahmed lett utódjává, az alig 26 éves, harcz- és dicsőségvágy által lelkesített nagyvezér elhatározá, kizsákmányolni ezen alkalmat. A Konstantinápolyba küldött császári követnek, Renningernek, a béke meghosszabítására vonatkozó ajánlatait visszautasította, és nagymérvű hadi készüléket tett. 1663. nyáron másfél-száz-ezernyi sereget vezetett Magyarországba. Hadimunkálatainak első céljává Érsekújvár bevételét tűzte ki. Forgách Ádám, a fontos végvárnak vitéz főkapitánya, értesülvén e tervről, meg akarta előzni a támadást. Párkányánál megütközött, de a túlnyomó erő által elnyomtatott, és ötezernyi hada majdnem teljesen elveszett. Csak csekély kísérettel menekült vissza Érsekújvárba, melyet a nagyvezér augusztus 15-én körülzárolt. Forgách több rohamot szerencsésen visszavert. De midőn a falak rommá lövettek, és felmentő sereg nem érkezett, szeptember 25-én feladta a várat. Nyitra, Galgócz, Léva, Szécsény, Nógrád, Buják,

csékély ellenállását fejtették ki, és egymásután estek török kézbe. Ezalatt az ország nyugati részei sem voltak megkímélve; tatár csapatok pusztítva és égetve kalandozták be, sőt Morvába is átsaptak. Számtalan helységet dúltak föl, sok ezer foglyot hurczoltak rabságba. Csak október végén szüntek meg az ország szenvedései, midőn Ahmed seregeit visszavezette.

Ezalatt a király a német birodalomból sürgetett segílyt, és a magyar nemességet közfelkelésre hívta föl. De amaz késett, ez pedig csékély eredményt hozott létre. *Montecuccoli*, a királyi hadak fővezére, nem mert megütközni; Pozsony melletti táborából tétlenül nézte a várak elestét, az ország pusztulását. *Zrinyi Miklós*, a szigetvári hősnek méltó unokája, 3—4000-nyi csapatával a Dráva mellett, majd a Csallóközben is több rabló csapatot szétvert, és számos foglyot szabadított meg. De sürgetései daczára, *Montecuccolit* még arra sem tudta bírni, hogy a visszavonuló török sereg utóhadát támadják meg.

Ezen török hadjárat rémülettel töltötte el nemcsak hazánkat és az udvart, hanem Németországot is. Látván, hogy a török újra fölveszi hatvan év óta szünetelő hódítási politikáját, hajlandóbbakká lettek áldozatokra. Már az 1663-ik év vége felé érkezett *Hohenlohe* gróf vezérlete alatt a német birodalomból néhány ezer emberből álló segédhad. Ez és több magyar főúrnak dandára *Zrinyi Miklós* parancsnoksága alá helyezettett, ki ekként közel 25,000 harczossal rendelkezett. A hadjáratot 1664.

január havában nyitotta meg. Több kisebb erősség bevétele után Pécsét szállotta meg, de nagyobb ostromgépek hiánya következtében, sikertelenül. Majd a Szulejman által épített hidat rombolta szét erődítményeivel együtt, és Kanizsát vette ostrom alá. A várost néhány nap múlva hatalmába ejtette; de a várba visszavonult őrség ellenállott, míg a nagyvezér fölmentő seregének közeledése Zrinyit másfelé szőlította.

Ahmed, hogy boszút álljon Zrinyi Miklóson, május végnapjaiban 30,000-nyi sereggel és száz ágyúval, Zrinyi várát, Zerinvárat vette ostrom alá. Montecuccoli, kit Leopold ekkor ismét a sereg főparancsnokává nevezett, a Dráva és Mura összefolyásánál táborozott. Bár serege nagyobb számú volt, mint a töröké, a túlságosan óvatos fővezér, ki ezenfölül Zrinyi iránt személyes ellenszenvet és irigységet táplált, veszni engedte Zerinvárt, melyet a török megvívott és földig lerontott.

A leverő hatást, melyet a fővezér eljárása szült, némileg eloszlatták azon előnyök, melyeket Souches tábornok vívott ki. Ez visszaszerezte Nyitrát és Lévát, sőt Ali érsekujvári basával július 23-án a Garan partján megütközhvén, seregét megsemmisítette; hatezer török és maga a vezérlő basa a csatatéren maradt; a tábor a győzők zsákmányává lön.

Eközben a nagyvezér Kanizsa alá vonúlt, s innen Körmend felé vezette hadait, hogy ott a Rábán átkeljen. Július 26-án érkezett ide. Azonban ekkor útját állotta Montecuccoli, kihez Leopold bá-

deni herczeg német hadakkal, és Coligny 6000 francia vitézzel csatlakozott. A két tábort a Rába választotta el. Montecuccoli, bár habozott megütközni, a túlparton kísérté a Szent-Gotthárdig nyomuló nagyvezért. Ez végre maga készült támadni. Augusztus első napjának hajnalán gázlón átvezetvén seregének egy részét, megnyitotta az ütközetet. Két órán át mindkét részen egyenlő hévvel küzdöttek. Eleinte a törököknek látszott kedvezni a szerencse. A jancsárok oly erővel vetették magokat a német birodalmi hadakra, hogy ezek hátrálni kezdettek, zavart és csüggedést terjesztve az egész seregben. Azonban Montecuccoli kellő időben érkezett meg a veszélyes ponton, és a Rábáig visszautazta a támadókat. Komolyabb veszély fenyegette a keresztény haderőt, midőn azt a török lovasság, mely ezalatt szintén átgázolt a folyón, megkerülni készült. Délután három óra volt. Montecuccoli fölismerve a válságos helyzetet, egész seregét gyors támadásra vezette. »Halni, vagy győzni!» volt a keresztény vitézek jelszava. És egy órai véres viadal után kierőszakolták a győzelmet. Az ellenség egy része futásnak eredt, és a túlpartra igyekezett átjutni; azonban sokan elestek és a hullámokban találták sírjokat. A nagyvezér, ágyúinak egy részét hátrahagyván, sietve visszavonult serege romjaival; 16,000 embert vesztett e napon.

Montecuccoli másnap hála istenitiszteletet rendezett a csatatéren, melyen a fényes győzelem emlékét máig őrzi egy szerény kápolna. Azonban nem vette üzőbe a nagyvezért, s egyáltalán nem zsák-

mányolta ki a győzelmet, melynek hatása alatt lelkésült hadaival súlyos csapásokat mérhetett volna a csüggedő törökökre. A szent-gothárdi diadal teljeseñ gyümölcstelen maradt; sőt komoly bonyodalmaknak lön kutforrásává.

A nagyvezér ugyanis azonnal a csatavesztés után alkudozásokba bocsátkozott a táborában levő Renninger császári ügynökkel, kinek békeajánlatait néhány hónap előtt dölyfös elbizakodottsággal utasította vissza. Augusztus 10-én már aláírták az előleges egyességet, azon föltételek alatt, melyeket Renninger a hadjárat kezdetén terjesztett elő. Főbb pontjai a következők: Erdélyből mind a szultán, mind a magyar király kivezetik hadaikat. Az utóbbi elismeri fejedelemül Apaffyt, kinek halála után az erdélyi rendek szabadon választhatják meg utódját. Nagyváradot és Érsekujvárt megtartja a török. Az utóbbi vár helyett Leopold, a Vágvonál védelmére, más várat építhet. Székelyhida, egy Erdély szélein levő vár, melyet Leopold szállott vala meg, lerontatik, Zerinvár pedig nem fog többé fölépíttetni. Leopold, négy hónap alatt, kétszázezer forint értékű ajándékot küld a szultánnak, melyet ez viszonzni fog. Egyébkint érvényben maradnak a zsitvatoroki végzemények.

Leopold szeptember 27-én megerősítette a (v a s v á r i) békekötést. Ezen hír általános elkeseredést idézett elő Magyarországbán. A nemzet meghiusítva látta a szent-gothárdi győzelem által ébresztett reményeket. Nem volt alaptalan azon észrevétel, hogy, ha a török győzött volna, akkor sem köthet

vala előnyösebb békét, mely nemcsak megszilárdítja magyarországi uralmát, hanem Pozsony kapujáig terjeszté ki hatalmát. Nem kevésbbé volt jogosult az elégedetlenségnek egy más oka. A magyar törvények több ízben kimondották az elvet, hogy a török békealkudozások magyar biztosok közreműködésével vezetendők. Ez alkalommal a magyarok tudta és hozzájárulása nélkül kötött meg a béke.

Azon korban élénken foglalkoztatta az elméket e kérdés: mi indította Leopoldot arra, hogy a békét ily gyorsan, és annyira kedvezőtlen föltételek alatt kösse meg. Kétségtelen, hogy Montecuccolinak volt erre legnagyobb befolyása. Fölterjesztéseiben élénk színekkel ecsetelte, mily nyomorúlt állapotban van serege, mennyire megfogyott, mikép dúlnak soraiban a betegségek, mily élelmezési nehézségekkel kell küzdenie, s mennyire hiányosan van hadiszerekkel ellátva; minélfogva alig képes ezen sereggel a hadimunkálatokat folytatni. Továbbá a német tanácsosok is hangsúlyozták, hogy a német birodalomból nem számíthatni több segélyre; hogy az örökös tartományokra súlyosan nehezednek a háború terhei; hogy azon hátránynál, mely néhány erősség átengedéséből származik, sokkal nagyobb az előny, mely Magyarországra, Erdély felszabadításából, háramlik.

Végre lényeges befolyást gyakorolt a bécsi udvar elhatározásaira azon bizalmatlanság, mely a magyarok irányában uralkodott. A velencei köztársaság bécsi követének jelentéseiből tudjuk, hogy az udvarnál keveset bíztak a magyarok hűségében, s ott azon meggyőződés uralkodott, hogy a nemzetet csak a

török hódítástól való félelem csatolja az ausztriai házhoz.

Leopold, miként örömmel kötötte meg a békét, úgy minden áron föntartani óhajtotta. A magyarországi állapotok és a külviszonyok egyaránt követelték azt; különösen mióta XIV. Lajossal, Fransziország hatalmas királyával, válságos háborúba bonyolódott. Egyébkint a törökök sem kerestek alkalmat a béke felbontására; a candiai, s utóbb a lengyelországi háború teljesen igénybe vette erejüket és figyelmöket.

A lengyelországi háborúnak a portára névszerencsétlen vége volt. Mihály lengyel király hadvezére, a hőslélkü Szobieszky János, kit egyik hazai történetírónk méltán nevez »Lengyelország Hunyadijának«, midőn uralkodója már kész volt megalázó békét kötni, 1673. november 11-én, aránylag csekély sereggel, merész rohamot intézett a törökök megerősített kocsimi táborára ellen; húszezer török esett el a lengyel fegyverek alatt, a megfutamodottak közül pedig tíz ezeret a Dnieszter hullámai nyeltek el. Két évvel utóbb a szultán nagy sereget küldött Lengyelországba, hogy megbosszulja a vereséget. Szobieszky — kit ez alatt, Mihály király halála után, ennek utódjává választottak a lengyelek, — csekély, alig 15,000-nyi haddal indult ellene; és Lemberg közelében ismét fényes győzelmet aratott.

A törökök megkimélték ezóta Lengyelországot, és a félhold halványuló fényét Magyarországbán igyekeztek felujítani. XIV. Lajos folytonosan izgatta

a portát, hogy Leopold ellen háborút indítson. A magyarországi elégületlenek, s névszerint vezérek Tököly Imre*) szintén keresték a török szövetséget. Ez utóbbi 1682. tavaszán a budai vezérbasával egyességre lépett, olyképen, hogy évenként 40,000 arany adót fog a szultánnak fizetni; ez viszont elismeri őt Magyarország fejedelméül és védelméről biztosítja. És néhány hónappal utóbb kezdetét vette a török háború.

Ibrahim budai basa augusztus 1-én a felvidékre vezette seregeit. Ónodot megvívta, és augusztus 11-én a Kassátostromló Tökölynek segítségére ment; a város csakhamar megnyitotta kapuit, és a töröknek 30,000 tallért kényszerült fizetni. Innen a török sereg Fülel alá vonult, melyet Koháry István hősiesszen védelmezett; de két héti ellenállás után az őrség, kapitányának ellenzése daczára, alkuba bocsátkozott az ellenséggel, és feladta a várat.

Ezen eredmények felköltötték IV. Mohammed szultánban a reményt, hogy most, Tököly segélyével, valósítható lesz, mit a »nagy« Szulejmán eredmény nélkül kísérelt meg: a német birodalomba hatolni. 1683. elején nagymérvű előkészületek folytak a török birodalomban.

Leopold a fenyegető veszélyről értesülvén, szövetségre lépett Szobieszkzyvel, ki kötelezte magát, hogy ha a török Bécszet ostrom alá veszi, negyven-ezer fegyverest fog a császár segélyére vezetni. A

*) Tököly fölkeléséről a következő fejezetben szólunk.

német fejedelmek is bőkezűleg ajánlottak pénzt és hadakat. Eszterházy Pál nádor közfelkelést hirdetett a magyar nemességnek. »Eljött az ideje édes hazánk felszabadulásának a pogány járom alól« mondá felhívásában jóslatszerűn; valószínűleg alig remélve, hogy az oly gyorsan fog valósúlni.

A szultán 1683. márczius utolsó napján személyesen indult meg harmincfélszáz ezernyi seregével, melyet Nándorfehérvárig vezetett, hol Kara Musztafa nagyvezérre bízta a főparancsnokságot. És június közepén, midőn Eszék mellett táborozott, fogadta Tököly tisztelgő látogatását. A haditervet akként állapították meg, hogy a török sereg a Duna jobb partján fog egyenesen Bécs felé vonulni, míg Tököly a balparton halad előre.

Ezalatt Károly lotharingiai herczeg 32,000 emberrel Magyarországba küldetett, hol kísérletet tőn Esztergomot, majd Érsekújvárt megvívni; de a nagyvezér közeledéséről értesülvén, visszavonult, s a Csallóközben, utóbb pedig Bécs közelében ütött táborot, bevárandó a lengyel király megérkezését. Csak akkor lépett ki tétlenségéből, midőn Tököly Pozsonyt vette ostrom alá. Károly herczeg megtámadta őt és a Vágig nyomta vissza.

Kara Musztafa, sehol sem találkozván ellenállással, akadálytalanul haladott előre. Útközben csatlakozott hozzá a tatár khán, ki Erdélyen keresztül jött, és a budai basa. Veszprémet, Tatát, Pannónhalmát, Pápát megvívták. Mindenfelé iszonyú pusztítást vittek véghez. Július közepén érkeztek Bécs alá, honnan az udvar Linczbe menekült. S t a h-

remberg Rüdiger gróf, 12,000-nyi őrség élén, vezette a védelmet. Hét héten át hősiezen dacoltak az ellenség ostromával, és tizennyolcz rohamot vertek vissza. Éhség és ragályos nyavalyák pusztítottak a városban és az őrségben, mely négyezerre olvadt le. Végre szeptember első napjaiban megérkezett Szobieszky 26 ezer lengyel, Lajos bádeni örgróf 30 ezer német birodalmi harczossal; s miután lotharingiai Károlylyal egyesültek, a keresztény sereg 80,000 emberből állott.

Szobieszky, közakarattal fővezérré választatván, rögtön ütközetre kívánta vezetni a sereget, melynek soraiban a legjobb rend és élénk harczvágy uralkodott.

Azonban, hogy a háromszor számosabb ellenséggel szerencsésen meg lehessen mérkőzni, nem volt elégséges a lelkesedés; első sorban szükséges volt a hadvezéri ügyesség. Ezzel teljes mértékben bírt Szobieszky. Oly gyorsasággal, mely ama kor hadászatában páratlanul állott, vitte keresztül tervét. Seregét szeptember 10-kén két hadosztályban indította meg a tulli táborból. Másnap megszállotta a Bécs felett uralkodó »kopaszhegyet», mielőtt a török útját állhatta volna. Szeptember 12-ére volt kitűzve az ellenséges tábor megrohanása. De a törökök megelőzték. Első rohamukat a német hadak ellen intézték, s midőn visszaverettek, a nagyvezér roppant erővel a lengyelekre vetette magát. Több órán át, legnagyobb elkeseredéssel folyt a harcz; míg délután egy órakor a törökök, kik roppant veszteséget szenvedtek, visszanyomattak táborukba. Itt is makacsul védel-

mezték magokat, míg esti hét órakor kétségbeesve, felhagytak az ellenállással, és rendetlen futásban kerestek menekülést. Hatvanezeren estek el; egész táboruk, roppant kincseivel és 300 ágyúval a győzelem díja volt.

A győzelem főérdemét általán Szobieszkynak tulajdonították, kit vezértársai, a hadsereg és Bécs lakói, mint szabadítójukat, leirhatlan lelkesedés között kísérték a sokat szenvedett város ősi főegyházába, hol a vallásos szellemű király meghatottan adott hálát Istennek a szerencsés győzelemért.

És valóban szeptember tizenkettedike nagy nap volt nemcsak Bécs lakóira, hanem az egész kereszténységre, főleg hazánkra nézve. E naptól veszi kezdetét a török hatalom végleges hanyatlása, és hazánk teljes felszabadításának műve.

Ezalatt a nagyvezér seregének romjaival csak Győrnél állapodott meg rövid pihenés végett, Ibrahim budai basára hárítván a csatavesztésért a felelősséget, ezt megölette. Azonban ő sem került ki a szultán boszúját, ki halálos ítéletet mondott rája, mely Nándorfehérvárt hajtatott végre. A győzelmes hadvezérek pedig siettek kizsákmányolni előnyös helyzetöket. A lengyel király és a lotharingiai herczeg személyesen vezették hadaikat Magyarországba. Esztergom visszavételét tüzték ki első teendőül. Az új budai basát, ki Párkánynál útjokat állotta, megverték; mire október 21-én a hatezernyi őrség, szabad elvonulás föltétele alatt, feladta az

esztergomi várat. A hadjárat folytatását a beköszöntött zordon időjárás akadályozta.

A következő (1684.) évben Buda visszaszerzése volt a hadimunkálatok célja. Lotharingiai Károly június 18-án Visegrádot, néhány nappal utóbb Vácot és Pestet vette be. Július első napjaiban a Duna túlsó partjára vezette át seregét, és Szent-Endrénél ütött táborn. Musztafa aleppói basa, kit a szultán magyarországi hadainak főparancsnokává nevezett, megtámadta a keresztény haderőt, de vereséget szenvedett. Károly herczeg, miután a nádor által küldött tizezernyi magyar sereggel egyesült, július 13-án kezdette meg az ostromot. A vizivárost könnyen hatalmába ejtette; és tíz nappal utóbb újabb győzelmet aratott Musztafa fölött. Mindazáltal a vár őrsége elszánt védelmet fejtett ki, és több rohamot vert vissza. Károly herczeg október végén kénytelen volt felhagyni az ostrommal, és téli szállásokra vezette seregét.

A télen békeajánlatok érkeztek a portáról; de Bécsben visszautasítottak. A kivívott sikerek, a pápától és a német birodalomból újabban küldött jelentékeny segély, a legnagyobb reményekre jogosítottak fel. Mindazáltal 1685-ben a hadjáratnak más lényeges eredménye nem volt, mint az, hogy Károly herczeg Érsekujvárt augusztus 19-én, hosszú ostrom után, bevette.

Több és fontosabb siker koronázta 1686-ban Leopold hadainak tevékenységét. Ezek oly számra emelkedtek, mint soha ezelőtt; a külföldi segélycsapatokkal megközelítették a százezeret. Eu-

rópa minden részeiből gyülekeztek vitéz és előkelő férfiak, az ünnepelt fővezér táborába, hogy részt vegyenek a kereszténység szabadító harczában, és osztozkodjanak a dicső borostyánokon. Angolok és francziák, spanyolok és olaszok lelkesülten ajánlották föl fegyveröket.

Június elején Károly herczeg 45 ezer, és Miksa bajor fejedelem 25 ezer vitézt vezetett a párkányi táborból Buda ostromára. Abdurrahman vezérbasa és 15,000-nyi őrsége el volt határozva utolsó csepp vérig védeni e fontos helyet. Június 24-én intézte Károly herczeg az első rohamot, mely az alsó vár bevételét eredményezte; az őrség a felső várba szorult. Ennek falait 60 nagyobb ágyú tüze rombolta; míg egy Gonzales Antal nevű spanyol tüzér és egy Gábor nevű ferenczi szerzetes tüzes golyókat szórtak a vár belsejébe. Július 22-én sikerült egy lőporraktárt légbe röptíteniök, mi iszonyú rombolást vitt véghez, másfélezer törököt ölt meg és nagy rést nyitott az egyik bástyán.

Ezalatt Szulejmán nagyvezér, — Kara Musztafa utódja — ki a vár fölmentésére küldetett, augusztus 12-én megérkezett. Az ütközetet kerülte, s csak azon fáradozott, hogy segílyt küldhessen a szorongatott és megfogyott őrségnek. Első kísérlete, augusztus 14-én, meghíúsítottatott, s a 6000-nyi hadosztály nagy veszteséggel visszaveretett. Hat nappal utóbb kétezer jancsár ismételte a kísérletet; de csak 300 tudta magát keresztül vágni, a többi elesett. Ezóta a nagyvezér tétlen tanúja volt az ostromnak, és a vár elesésének.

Szeptember 2-ára volt kitűzve az általános roham. Délután négy óra tájban a bajor és bádeni fejedelmek hadai kezdették meg. Csakhamar követte ezeket Károly herczeg. Az őrség a kétségbeesés elszántságával harczolt. Lemondva minden reményről, csak azért küzdöttek, hogy lehető drágán áldozzák föl magokat és a várat, melyet »a török birodalom kulcsának és a proféta előházának« neveztek.

Bár a német hadak hősie önfeláldozással rohantak a falakra, magyaroknak volt föntartva a dicsőség: először hatolni be a magyar királyok székvárosába. *P e t n e h á z y D á v i d* és 800 hajdúja voltak az első; a vár azon részén nyomultak be, melyet ma uri-utcának neveznek. Példájok által föllekesítve, csakhamar elárasztották a királyi hadak az egész várat. Abdurrahman és tisztei mindannyian elestek; az őrségnek is csak csekély része lett fogolylá.

Száznegyvenöt év múlva ismét a magyar királyt uralta Magyarország fővárosa. Ezen esemény határtalan lelkesedést idézett elő országszerte. Biztos zálogát látták benne annak, hogy az ország rövid idő múlva teljesen megszabadul a török igától.

A nagyvezér ezalatt sietve fölszedte táborát, és Nándorfehérvárra vezette seregét. A Károly herczeg által üldözésére küldött hadak nem voltak képesek utolérni. De Simontornya, Siklós, Kaposvár és Szeged még ezen év tartama alatt szereztettek vissza.

A következő év (1687.) július közepén Károly herczeg, bádeni Lajos és Miksa bajor fejedelem a

Dráván túl egyesültek. Ötvenezer vitézzel Eszék ostromára indultak. Ennek sánczai mögött Szulejmán nagyvezér 60,000-nyi haddal táborozott. Miután nyílt csatára bírni nem tudták, erős védelmi állásában pedig megtámadni nagy veszélylyel járt, a császári vezérek cselt kíséreltek meg. Szinlelt sietőséggel fölszedték táborukat és átkeltek a Dráván. A nagyvezér ekkor utánok nyomult, és augusztus 12-én Mohács közelében utolérte őket. A fővezér ügyes csataterve, és a hadsereg vitézsége ismét a keresztény zászlóknak szerezte meg a győzelmet. És a török ugyanazon téren, melyen 161 év előtt a nemzetre oly súlyos csapást mért, most véres veszteséget szenvedett. Nyolczezer török földte a csatatért; még több veszett el futás közben a Mohácsot környező mocsárookban, majd a Dráva hullámaiban, midőn a menekülő sereg tömege alatt az eszéki híd leszakadt. Az ellenség táborában közel ötmillió értékű zsákmány került a győzők kezébe.

A futó had rettegést és kétségbeesést terjesztett mindenfelé. Ennek következtében Eszék, Valpó, Vukovár, Pozsega, sőt az erős Pétervárad is, és vele az egész Szerémség, csekély erőfeszítéssel, és nagy áldozat nélkül, szereztetett vissza. Ugyanakkor egy hadosztály Eger ostromával volt elfoglalva; ennek őrsége sokáig daczolt ugyan az ostrom és éhség zaklatásaival, de az év végén kényszerítve látta magát feladni a várat. Még nagyobb eredményeket lehetett volna kivívni, és valószínűleg már most teljesen kiűzni a törököt Magyarország területéről, ha a vezérek között támadott meghasonlás a keresztény

seregek együttes és öszhangzó hadiműködését nem akasztja meg.

Ekként még sok éven át kelle folyni a háborúnak, míg az ország felszabadítása befejezve lön. A törökök ugyanis nem akarták belátni, hogy a viszonyok változása szükségszerűen maga után vonja magyarországi uralmuk enyészetét; a szenvedett veszteségeket esetleges okoknak tulajdonították, és a hanyatlást feltartóztathatni hitték. A nép és a hadsereg felháborodása lázongásokban nyilvánult. IV. Mohammed szultán akként igyekezett azokat lecsendesíteni, hogy Szulejmán nagyvezért kivégeztette. Azonban ez nem elégítette ki a hadsereget; az ingerültség a szultán személye ellen irányult, ki a felázadt janicsárok által börtönbe vettetett, és testvére II. Szulejmán kiáltatott ki szultánná. Azonban ez sem volt képes a keresztény fegyvereket diadalmas útvonalon megállítani.

Az 1688-iki évi kora tavaszán a császári vezérek által megindított hadimunkálatok első sikere az ősi koronázási város visszaszerzése vala. Batthyányi Ádám, egy magyar hadosztálylyal, még a megelőző évben táborolta körül Székesfehérvárt, hogy őrségét éhség által bírja a város feladására. És czélt ért; május 19-én, az 1500 emberből álló őrség, szabad elvonulást kötvén ki magának, megnyitotta a kapukat. Nagyobb horderejű és nehezebb vállalat volt az, melyet maguknak a császári hadak diadalkoszorús vezérei kítűztek: Nándorfehérvár (Belgrád) bevétele; mert ha ez sikerül, a szerb, oláh és bosnya népek felszabadítását bizton lehetett remélni.

Ez alkalommal Miksa bajor fejedelemre bízott a fővezéri tisztt. Mintegy harminczötezer emberrel szállotta meg augusztus 9-én Nándorfehérvárt, és az előleges ostrommunkálatok befejezése után, szeptember 6-án személyesen vezette hadait az első általános rohamra. Két órai véres küzdelemben az őrséget a város elhagyására kényszerítették, és a fellegvárba szorították. Ibrahim basa belátván helyzetének tarthatlanságát, még az nap alkudozásba bocsátkozott a bajor herczeggel, és a várat feladta. Ennek hírére a törökök Szendrő és Galambóc váraiból is kivonultak, mielőtt a keresztény hadak azok ostromára megindultak.

Ezalatt bádeni Lajos a Száva partjain több erősséget foglalt el, és szeptember 7-én Derbentnél háromezer lovasával megverte a bosniai basa 16,000-nyi hadát, melyből ötezer ember, a basával együtt, elesett. Veterani tábornok pedig Oláhországba nyomult, és rábirta ezen tartomány vajdáját, hogy Leopold fenhatóságát ismerje el.

A szultán ekkor követeket küldött Bécsbe, és békét kért. De miután az alkudozások nem vezettek eredményre, 1689-ben a háború folytatott. A császári hadak élén bádeni Lajos állott. Július végső napjaiban 22,000 harczedzett emberrel indult ki Nándorfehérvárról. Midőn a Morava folyó jobb partján Nissza felé haladt, Redzseb nagyvezér 40,000 emberrel útját állotta. Lajos herczeg augusztus 30-án megütközött vele és megverte. Ezen győzelmet szeptember 24-én Nissza mellett egy még fényesebb követte, mely tízezer töröknek életébe került, és a vá-

rost megnyitotta a győzők előtt. Lajos innen a Duna mellékére vonúlt, Viddint, s több más erősséget, halmába ejtette, mire hadait Havasalföldön téli szállásokra helyezte el. Szerbországban Piccolomini gróf folytatta a hadjáratot és a Balkán hegyláncz hosszában minden nevezetesebb helyet elfoglalt, sőt a Balkánon túl terjesztette ki foglalásait. A derék vezért november 9-én elragadta a halál.

Míg a császári fegyverek ily fényes eredményeket vívtak ki, a török birodalmat más oldalról is nagy veszélyek fenyegették. Szobieszky lengyel király Moldvában, Oroszország az azowi tengernél terjeszkedett. Nem volt tehát alaptalan a remény, hogy a három hatalom erőfeszítései Európából a töröknek teljes kiűzetését fogják eszközölni. Azonban több körülmény találkozása megmentette a török birodalmat.

XIV. Lajos francia király újra hadat üzent Leopoldnak, s ezt kényszerítette, hogy haderejének tetemes részét a nyugati harctérre küldje. Továbbá a császári vezérek több hibát követtek el, minélfogva a Bosnyákországban és Szerbiában kivívt eredmények elvesztek. 1690-ben Köprili Musztafa, az új nagyvezér támadólag lépett fel. Augusztus havában a ruméliai basát Viddin ostromára küldötte, ő maga pedig 80 ezer emberrel Nisszát vette ostrom alá. Mindkét vár elesett; mert noha bádeni Lajos megérkezett felmentésökre, de oly csekély haderővel rendelkezett, hogy nem látta tanácsosnak az ellenséggel megütközni. A nagyvezér ezután Galambóczt, Szendrőt, Orsovát, sőt Lippát is megvívta; október 1-én pedig hatvanezer emberrel Nándorfehérvárt szállotta

meg. Az ostromló ágyúk nagy rombolást idéztek elő; de a vár elestét még inkább siettette az árulás. Október 8-án négy löporraktár egymásután felgyújtatván, légberöppült, iszonyú pusztítást okozva; a falak több helyen összeomlottak, romjaik alá temetve az őrség egy részét. Az életben maradtak, a rémület hatása alatt, a Dunára igyekeztek menekülni. Ekkor a törökök ellenállás nélkül nyomúlhattak a várba, melynek ötezernyi őrségéből alig menekült meg 600 ember.

A nagyvezér ezután diadalmenetben tért vissza Konstantinápolyba, hol azonnal nagymérvű készülétek indítottak meg a hadjárat folytatására. Azonban Leopold kormányja sem volt tétlen. És midőn 1691. június második felében a nagyvezér százezeret meghaladó sereg élén Drinápolyból kiindult, bádeni Lajos mintegy ötvenezer emberrel Péterváradnál foglalt állást. Augusztus 18-án Szalánkeménnél döntő ütközetet vívtak. Lajos örgróf azt írta erről Leopoldnak, hogy e század minden csatáinál hevesebb és véresebb vala. A török sereg megsemmisített. Tizenkétezeren estek el, közöttük volt a nagyvezér és számos basa; a többi rendetlen futásban menekült; az egész tábor, 150 ágyúval és a nagyvezér gazdag pénztárával, zsákmánynya lett. A császári hadsereg vesztesége aránylag csekély volt; csak háromezer halottat gyászolt. Bádeni Lajos ezután Nagyváradot vette ostrom alá, s a városnak néhány hét alatt urává lőn; azonban a másfélezer nyi őrség a várban elszánt ellenállást fejtett ki. Midőn a tél az ostrommunkálatok folytatását akadályozta, az örgróf téli szállásokra vezette seregét, csak egy kisebb had-

osztályt hagyott hátra, szoros zárlat fentartása végett. A tavasz nyíltával (1692.) Heiszler tábornok vette át az ostrom vezetését; június 5-én az őrség feladta a várat.

Egyébkint ez év nagyobb haditettekben szegény vala. Bádeni Lajos, ki 40,000 emberrel Pétervárad közelében táborozott, a seregében dülő ragályos betegségek miatt, tétlenségre volt kárhozható. A tél kezdetén elhagyta a tábornok és hazánkat, hová többé nem tért vissza. A Rajna partjain XIV. Lajos ellen hadakozó császári sereg főparancsnokává nevezetett; az elhunyt Károly lotharingiai herczeg utódjává. Mindketten fényes érdemeket szereztek hazánk körül, s megérdemlik, hogy kegyelettel őrizze emlékezetüket a történelem.

Bádeni Lajos helyét Magyarországon Croy herczeg, utóbb pedig Fridrik Ágost szász választófejedelem foglalta el. 1693. tavaszán kísérlet tétetett Nándorfehérvár megvívására; azonban siker nélkül. Egyébként ezen és a következő évben is a harci téren nem történtek nagyobb jelentőségű események. 1695-ben pedig Veterani tábornok túlnyomó török haderő által megtámadtatván, súlyos vereséget szenvedett; hatezernyi seregének fele és maga is vitéz küzdelemben elesett. A győzelmes török had ezután Karansebest és Lugost vívta meg.

1696-ban a szultán személyesen jött Magyarországra; Szulejmán utódjai közül ő volt az első, ki itt megjelent. A császári hadak által fenyegetett Temesvár fölmentésére sietett. A Béga és Temes között elterülő mocsáros síkságon, augusztus 26-án

megütközött a szász választófejedelemmel; ezt jelentékeny veszteséggel kényszerítette ugyan visszavonulni, de ő sem tartá magát győztesnek, mert a következő éjjel Nándorfehérvárra húzódott vissza.

Végre négy év mulasztásait, 1697-ben fényes tettek által kipótolta az új fővezér, ki hivatta volt hazánk felszabadításának dicső művét befejezni. Ez Eugen savójai herczeg vala. Már 1683-ban, mint alig húsz éves ifjú, lépett császári hadiszolgálatba; részt vett a Bécs alatt vívott nagy csatában, a következő években Olaszországban hadakozott. Személyes vitézséggel rendkívüli hadvezéri tehetséget párosított, melyet, midőn az olaszországi császári sereg fővezérlete reábizatott, fényes győzelmek által tüntetett ki. Seregében szigorú fegyelmet tartott, és képes volt katonáiban személye iránt föltétlen bizalmat és meleg ragaszkodást, az ügy iránt, melyért küzdöttek, önfeláldozó lelkesedést ébresztetni. Midőn tehát a török ellen működő seregek főparancsnoksága bízott reá, ez hazánkban általános helyesléssel találkozott.

Július vége felé (1697.) érkezett a péterváradi táborba. Több héten át nagy tevékenységet fejtett ki a sereg szaporításában és szervezésében. Midőn hírt vőn, hogy a török szultán augusztus 19-én Pancsovánál a Dunán átkelt, hogy a Tiszántúli részekre vezesse seregét, Eugen őt megelőzendő, Szeged felé vonúlt. Azonban útközben értesült, hogy a török sereg Titelt vívja. Eugen visszafordult, s miután Tített már ellenséges kézben találta, a török pedig a Tisza jobb partján nyomult előre, utána indult. Szep-

tember 14-én Zenta közelében épen akkor érte utól, midőn a sereg egy része a túlparton volt már, és a szultán a másik részszel is átkelni készült. Ekkor Eugén támadásra vezette hadait. A törökök, meglepetve a nem várt támadás által, ellenállás helyett, a hidra tolakodtak, vagy a Dunába vetették magokat, hogy úszva jussanak el a túlpartra. A zavar közepette a császári hadak iszonyú méészárlást vittek véghez a törökökben, kik közül mintegy húsz-ezeren estek el. Közel tízezeren a Duna hullámaiban találták sirjokat, mert a híd a tolongó tömeg súlya alatt leszakadt. A szultán megmenekült, de a nagyvezér a halottak között volt. A túlparton levő török hadosztályok, látva ezen veszedelmet, sietve elvonultak, kilenczezer poggyászos szekeret, tömérdek kincscsel hagyva hátra.

Azonban, miként Montecuccoli szent-gotthárdi győzelmét, úgy Eugennek zentai diadalát is békekötés követte, melyet a bécsi udvarnál hön ohajtottak, miután a tizenhat évi háború által követelt áldozatok a népeket kimerítették, és nyugati Európa nagy háború küszöbén állott, melyet a figyermekkel nem bíró II. Károly spanyol király halála esetére, a spanyol birodalom örökösödési ügye volt felidézendő. Midőn tehát Angolország konstantinápolyi követe a közbenjárást elvállalta, a porta békeajánlatai Bécsben előzékeny fogadtatásban részesültek. A császár és a szultán biztosai, úgyszintén az angol és hollandi követek, 1698. október végén Karloviczon kezdték meg az alkudozásokat, melyekben magyarok ismét nem vettek részt.

A békekötés 1699. január 26-án jött létre, huszonöt év tartamára. Mindaz, mit Leopold hadai Magyarországon elfoglaltak, birtokában maradt. A török lemondott ezenkívül Erdély irányában fenhatósági igényeiről. De Temesvárt és vidékét megtartotta. A török birodalom keresztény lakóinak szabad vallásgyakorlat biztosított.

Azonban a béke nem tartott huszonöt évig.

1715. tavaszán török követ jelent meg Bécsben, kinek feladata volt az udvart arra bírni, hogy azon háborúban, melyet a porta — néhány török hajó lefoglalásának ürügye alatt — a velencei köztársaság ellen indítani készült, semleges maradjon. Ez időben Eugén herczeg vezette a kormányt. Ez kitérőleg válaszolt, a viszály békés kiegyenlítésére felajánlván a császári udvar közbenjárását.

Azonban II. Ahmed szultán nem volt hajlandó elfogadni e közbenjárást, miután a fenforgó viszály által nyújtott alkalmat örömmel karolta föl a Velence birtokában levő görögországi terület visszafoglalására. A háborút tényleg megindította, seregeit Moreába küldötte, s ennek nagy részét rövid idő alatt elfoglalta. A velencei köztársaság ekkor a bécsi udvar segélyeért folyamodott. Eugén herczeg joggal tartott attól, hogy ha a török Velenczét legyőzi, ismét veszélyessé válhatik Magyarországra nézve. Egyuttal készségesen ragadta meg az alkalmat, hogy a törököt Magyarországból teljesen kiszorítsa. 1716. ápril 13-án a császár szövetségre lépett Velenczével. A háború csakhamar kitört.

Ali nagyvezér július végén kétszázzezernyi had-

sereggel Karlovicz mellett ütött táborn. Azonban e gyors támadás nem találta készületlenül Eugént; s ez képes volt haladék nélkül hetvenezer jól felszerelt és gyakorlott harczost vezetni a török ellen; személyesen állott a sereg élére, környezve több nagynevű hadvezér által. Pálffy János tábornagy, a lovasság parancsnoka, ütközött meg legelőször az ellenséggel. Augusztus 2-án, negyedfélezernyi vitézzel; a törökök hadiállásának kikémlésére küldetett; midőn Pétervárad közelébe ért, húszezernyi török sereg támadta meg. Bár ily túlnyomó számmal szemben a vereség valószínűnek látszott, nem akart gyávan menekülni; öt órai véres küzdelem után, aránylag csekély veszteséggel, jó rendben vezette vissza dandárát. Másnap az egész sereg Pétervárad alá vonult, s készüléket tőn ostromára. Azonban Eugén nem engedett erre időt. Augusztus 4-én csatára vezette hadait. Az általa mesterileg készített csatatervet alvezérei pontosan vitték keresztül, és katonái vitézségökkel sikeressé tették. Különösen Pálffy Jánosnak nagyrésze vala a kivívott győzelemben, ki lovasaival a jancsárokat kényszerítette hátrálásra. A nagyvezér, ki egy közel fekvő magaslatról szemlélte és intézte az ütközetet, a futamodó jancsárok közé rohant, s őket újra csatába vezette; de ő maga is csakhamar halva bukkott le lováról és serege teljes felbomlásnak indult.

Eugén sietett értékesíteni a győzelmet. Pálffy-t Temesvár alá küldötte, majd augusztus végén egész hadát ezen vár ostromára vezette. A feladat nem volt könnyű. Temesvár a legjelentékenyebb várak

közé tartozott, terjedelmes erődítvényein kívül, a Béga által vízzel megtöltött széles árkai és a környező mocsárok nehezítették megközelítését. És ekkor 18,000 fegyveres, ágyúkkal, élelmi szerekkel ellátva, védelmezte. Az előleges ostrommunkálatok befejeztetvén, Eugén szeptember 17-én kezdette ágyúival a falakat töretni. Hat nappal utóbb egy 25,000-nyi felmentő sereget vert meg. Október 1-én rendelte el az első rohamot, mely oly hévvel és sikerrel ment végbe, hogy az őrség a belvárosba szorítottatott vissza. A török parancsnok még tizenkét napig daczolt az ostromlók tüzével; mire alkudozásba bocsátkozott. Október 16-án az őrség és a török lakosság kivonult; Temesvár a magyar királyt uralta.

Ezután több kisebb erősséget önként hagytak el a törökök. Pancsovát és Újpalánkát csekély ellenállás után szintén feladta az őrség.

A telet, és a következő év (1717.) tavaszi hónapjait Eugén tevékenyen használta föl; a sereget szaporította, hajóhadat szervezett a Dunán, jelentékeny élelmi- és hadi készleteket halmozott össze. Célja Nándorfehérvár ostroma volt. Seregében, melylyel június közepén a vár alatt tábort ütött, azon hadvezéreken kívül, kiknek közreműködésével korábbi diadalmaikat kivívták, több fejedelmi család sarjai környezék, kik a hadak nagy mesterének iskolájában kívánták magokat kiképezni.

Az előleges ostromkészületek egy hónapot vettek igénybe. Július második felében vette kezdetét az ágyúzás, és oly erélylyel folyt, hogy néhány nap

múlva nagy rések tátongtak a falakon, s a várban egész utcák romba dőltek. Ekkor azonban Chalil nagyvezér roppant sereggel érkezett megmentésére, és lövetni kezdette Eugen táborát. Ezt nagy veszély fenyegette, főleg azon esetben, ha a nagyvezérnek sikerül magát összeköttetésbe helyezni a nándorfehérvári parancsnokkal, és ketten egyidőben intéznek támadást. A nagyvezérnek valóban ez volt terve. Hogy pedig küldöttje a magyar táboron keresztül eljuthasson a várba, egy Vékony Tamás nevű magyar menekültet választott. Ez elvállalta a megbízást, de a levelet Pálffy Jánosnak vitte.

Eugen megelőző a támadást. Augusztus 16-ik napjának hajnalán ágyúi a leghevesebb tüzelést kezdték a vár ellen, mintha rohamra készülne. Ez alatt azonban seregének zömét a török tábor ellen vezette. Bár nem sikerült az ellenséget teljesen meglegnie, és erős ellenállásra talált, mégis reggel 9 órakor a törökök már minden ponton le voltak győzve, és rendetlen futásnak eredtek; halottaiknak száma meghaladta a húszezeret, a császári had vesztesége alig tett 5000 embert.

A vár őrsége csak az ütközet befejezése után nyert arról ésegyüttalannak válságos lefolyásáról tudósítást. Ez oly megrendítő hatást gyakorolt, hogy a várparancsnoka már másnap hirnököt küldött Eugén herczeghez, késznek nyilatkozván feladni a várat. A föltételek iránt könnyen létrejött az egyesség. Eugén megengedte, hogy az őrség és lakosság minden vagyonával együtt kivonúlhasson; a hadiszereket és hajókat

hátrahagyva. A kivonulás augusztus 22-dikén történt meg.

E kettős csapás mélyen leütötte a törököket. A békepárt felülkerekedett a portán, s megbuktatta Chalil nagyvezért. Utódja Ibrahim pasa buzgón fáradozott a béke létrehozásán. Passzaroviczot, — jelentéktelen szerb városkát — tüzték ki a császár, Velence és a szultán biztosainak találkozás helyül; Anglia és Hollandia, mint közbenjáró hatalmak, ismét küldöttek követeket. Június 5-én történt az első értekezlet. A tényleges birtokállapot elismérése egyhangúlag elfogadtatott a békekötés alapjául. De komoly nehézségeket okozott a császári követek azon követelése, hogy a porta szolgáltatassa ki a magyar menekülteket, kik török területen vendégszerető fogadtatásra találtak. A török biztosok előterjesztették e követelést uralkodójuknak. A szultán, hivatkozva a Korán parancsára, kijelentette, hogy kész inkább fővárosát elveszteni, mint magát a vendégszeretet törvényének megsértése által meggyaláztatni.

A bécsi udvar ezután lemondott a követelésről, és gróf Virmont tábornokot, a cs. biztosok elnökét, utasította, hogy a tárgyalásokat siettesse; mire július 21-én létrejött az egyesség.

A két birodalom közötti határok akként állapítottak meg, hogy Oláhország öt kerülete, Szerb- és Bosnyákország éjszaki része a császárnak engedtetett át. A béke 25 évre kötöttetett meg.

Eugén hadjáratainak és a passzaroviczi békekötésnek vívmányai nem voltak állandók.

Midőn 1737-ben Károly császár, mint Oroszor-

szág szövetségese, a portával háborúba bonyolódott, oláh-, szerb- és bosnyákországi birtokait Nándorfehérvárral együtt elvesztette. Azonban hazánk területe a passzaroviczi békekötés óta végkép megszabadult a török uralomtól, melynek visszaállítására a porta soha sem tett többé kísérletet. És ezzel vége szakadt a török-magyar háborúknak, melyek negyedfélszázadon át foglalkoztatták nemzetünket, megakadályozták belső megerősödését, anyagi emelkedését és kultúrai haladását. Azonban másfelől alkalmat szolgáltatott arra, hogy föltartóztatva a török hatatom tovább terjedését, majd lényegesen közreműködve megalázásában, nyugati Európa országainak és a keresztény civilizációnak megmentőjévé lőn.

XII.

Zrínyi Péter összeesküvése és Tököly Imre fölkelése. 1670—1690.

III. Ferdinánd utódjának *) I. Leopold királynak uralkodása alatt (1657—1705.) erőbben lépett föl, mint bármikor, azon irányzat, mely Magyarország állami önállása és alkotmányos intézményei iránt ellenséges érzületet táplált, s ezeket az uralkodóház hatalmi állására nézve károsoknak tekintvén, megsemmisíteni igyekezett.

Lobkovitz Venczel sagáni herceg, ki az udvarnál legnagyobb befolyással bírt, nem titkolta, hogy politikájának czélja : Magyarországból az uralkodóház többi országaival és tartományaival egyenlő kormányzati és igazgatási rendszert honosítani meg.

Ennek következménye vala, hogy a magyar nemzetnél ismét nagy mérvben terjedt az elégtelenség,

*) Az 1647-diki országgyűlés III. Ferdinánd hasonnevű fiát királylyá kiáltotta ki, de az még atyja életében, 1654. évi július 9-én himlőben elhalt. Ennek következtében a magyar rendek az 1655-diki országgyűlésen a királynak másodszülött fiát, ki papi pályára volt szánva, választották meg utódjává.

s még oly körökbe is elhatott, hol a királyi házhoz való tántoríthatlan ragaszkodás képezte a legfőbb politikai elvet.

W e s s e l é n y i F e r e n c z nádor, L i p p a y G y ö r g y esztergomi érsek, Zrinyi Miklós főkapitány, hazafiúi aggodalommal néztek eléje a bekövetkezendő eseményeknek.

A vasvári békekötés (1664), mely a szent-gothárdi diadalt követte, hátrányos föltételei által, és mivel a magyarok közreműködése nélkül jött létre, még fokozta az elégtelenséget. Azon körülmény, hogy a király a magyar urakat Bécsbe hívta meg, eljárásának igazolása végett, nem nyugtatta meg őket. Az uralkodó közhangulatot élénken jellemzik Lippay érseknek ez időben írt bizalmas levelei. »El vagyok tökéelve — írja többi között — hogy nem megyek föl Bécsbe a tanácskozmányra; mert ha már is gyanú és panasz van ott ellenem, mi lesz még, ha érzelmeimet a többi tanácsosok előtt kijelentem? Hizelegni nem tudok, s nem akarok; hazudni hitem ellen, helyeselni, a mit kárhoztatok, azt nem tehetem... Mit műveljek oda fenn egy magam? Csak a miniszterek gyűlölségét és méltatlanságait kényteleníttetném eltűnni.«

Általános volt azon felfogás, hogy a kormány azért sietett annyira megkötni a békét, mert bizalmatlansággal viseltetik a magyarok iránt, s hogy ezeket megfoszssa a segínytől, melyet a török részéről remélhetnének. Megerősíteni látszott e nézetet az, hogy a királyt nem lehetett országgyűlés összehívására bírni, hogy a német hadat nem csak nem

vezették ki Magyarországból, hanem még folytonosan szaporították, míg a magyar csapatokat részben elbocsátották. A német hadak fegyelmetlensége, zsarolásai és egyéb kihágásai mindinkább tűrhetlené lőn.

Ily körülmények között többen a magyar urak közül, attól tartván, hogy vagy az udvar részéről fog elhatározó csapás intéztetni a magyar alkotmányra, vagy az elkeseredett nép fog fegyvert ragadni elnyomói ellen: többször titokban tanácskoztak aziránt, mit kelljen tenniök a fenyegető veszélyek elhárítására? Kezdetben törvényszerű alkotmányos óvszerek alkalmazását hangsúlyozták mindnyájan. Később azonban (1666.) fölmerült azon nézet, hogy török és francia pártfogással fegyveres fölkelést kell megkísérteni. Apafy Mihály erdélyi fejedelem buzgón támogatta e tervet. A portára követ, XIV. Lajoshoz emlékirat küldetett; azonban mindkét helyen hideg fogadtatással találkoztak.

Lippay primás 1666 elején, Wesselényi nádor a következő évben meghalt. Épen e két férfiú volt a fegyveres föllépés leghatározottabb ellensége. Az elégtületlenek körében ekkor túlsúlyra vergődött a másik irány. Zrínyi Péter, — az 1664-ki télen vadászat alkalmával vadkan által megölt Miklósnak öccse — Nádasdy országbíró és Frangepán Ferencz lettek az elégtületlenek vezéreibé. A tiszta hazafiui szándékot csakhamar háttérbe szorította az önző nagyravágyás. Nádasdy a nádori méltóságra áhítozott. Zrínyi vejének, Rákóczi Ferencz-

nek *) az erdélyi fejedelemséget akarta megszerezni. Ehez járult, hogy Nádasdy és Zrínyi egymás között is egyenetlenkedtek; sőt az előbbi 1669. végén elárulta Bécsben az összeesküvést, részeseit és célzatait; de az udvar habozott határozottan föllépni.

Ezalatt Zrínyi Péter udvarmesterét, Bukováczy Ferenczet a portára küldötte, azon ajánlat-tal, hogy ha a szultán a fölkelőknek 30,000 harczost küld segítségül, és Erdélyt vejének biztosítja, a magyar- és horvátországi rendek elismerik fenhatóságát és évi adót fognak fizetni. A nagyvezér elutasító válaszzal bocsátotta el a küldötteket; de a bosniai és kanizsai basák, kikkel Zrínyi szintén alkudozást kezdett, kilátásba helyezték támogatásukat. Erre támaszkodva, 1670. márczius elején Frangepánnal és Tattenbach stíriai kapitánnyal egyetértve, Horvátországban, — hol tetemes birtokai és számos párthívei voltak — kitűzte a lázadás zászlaját. — Csakhamar mintegy nyolczezer fegyveressel rendelkezett. Ugyanakkor Rákóczy Ferencz Magyarország felső részeiben gyűjtötte maga körébe az elégedetleneket. Miután Ónodot megívta, Tokajt és Szendrőt vette ostrom alá.

Midőn a fölkelés kiterjedésének híre Bécsbe érkezett, itt Spánka u tábornokot bízták meg annak elfojtásával és a vezérek elfogatásával. Zrínyi és Frangepán — kikben a török segély elmaradása

*) Ez II. Rákóczi György fejedelemnek fia volt, ki nélkül vette Zrínyi Miklós leányát, a lelkes Ilonát.

a csüggedés érzetét költötte föl, a csáktornyai várba zárkóztak; azonban már kevéssel utóbb, április 13-án néhány hű emberök kíséretében, távoztak s Bécs felé vették útjokat, hogy önkéntes megjelenésök által kegyelmet biztosítsanak magoknak. Tattenbach már előbb elfogatott. A fölvidéki fölkelők letették a fegyvert, többen Erdélybe vonáltak, Rákóczy Ferencz pedig Munkácsra anyjához Báthory Zsófiához menekült, ki kegyelmet szerzett fia részére, négyszáz ezer forintot fizetve le, és váraiba német őrseget fogadva.

Ekként a fölkelés nagy erőfeszítés nélkül nyomatott el. Csak Murány várának hőselekü úrnője, S z é c h y M á r i a, Wesselényi nádor özvegye, dacolt a királyi haraggal. Károly lotharingiai herczeg sokáig sikertelenül vívta az erős várat; végre kegyelem ígérete által, és megnyervén Mária titkárárt Lessenyei Nagy Ferenczet, rábirta Máriát, hogy az ellenállást megszüntetvén, adja fel Murányvárát. Az összeesküvés számos irományait találták itt, melyek Nádasdy Ferenczet is súlyosan terhelték. Szeptember 3-án egy lovas csapat küldetett pottendorfi kastélyába, hol elfogatott és Bécsbe vitetett; míg Zrínyi és Frangepán a németujhelyi vár egyik szöglettornyában helyeztettek őrizet alá.

Leopold nem hallgatta meg magyar tanácsosait, kik azt javasolták, hogy az ország törvényei értelmében, magyar törvényszék elé állíttassa a foglyokat. Az osztrák kormányshoz a haditanács tagjaiból rendkívüli törvényszéket állított össze, melynek elnökévé H o c h e r osztrák cancellárt nevezte. Osztrák

közzvádó volt hivatva a keresetet megindítani, oszt-rák ügyvédek a vádlottak védelmére lenni.

Nádasdy Ferencz kegyelmet kért. Zrinyi fér-fiasan viselte magát, magyar törvényszék elé köve-telte magát állíttatni, és tiltakozott a magyar jogok és törvények megszegése ellen. Siker nélkül. A tör-vényszék mind a három vádlottat, mint felségsértő-ket és lázadókat, kézcsonkításra, fő- és jószágvesztésre ítélte. A király, kit német tanácsosai meggyőztek, hogy csak ezek kivégeztetése által biztosíthatja ma-gának Magyarország békés birtokát, megerősítette az ítéletet ; csak a jobb kar előleges csonkítását en-gedte el.

Az ítélet 1671. ápril 30-kán hajtatott végre. Nádasdy Bécsben, a városház egyik teremében, a fá-súltság nyugalmaival adta fejét a hóhér bárdja alá.

Zrinyi Péter, Németujhelyen, a vallásban ke-resett erősítést. A kivégeztetést megelőző éjt imád-ságban töltötte, meggyónt és megáldozott. Reggeli 9 órakor feszülettel kezében, két kapuczinus szerze-tes között, büszkén emelt fővel ment le a vár udva-rára. Míg a városi jegyző az ítéletet olvasta, imába merült. Merész léptekkel ment föl ezután a verpadra. Letérdelt és halkán mondá : »Uram ! kezeidbe aján-lom lelkemet !« A hóhérnak csak harmadik csapá-sára vált el feje a testtől. Utána Frangepán ugyan-azon helyen szintén a hit vigasztalása által emelt lélekkel szenvedte a halált. Mindketten a németuj-helyi temetőben, egyházi szertartás nélkül, közös sírban helyeztettek örök nyugalomra.

Frangepánnal sírba szállott fényes családja,

mely öt századon át hazánkban előkelő állást foglalt el. Zrinyi Péter egy fiút, Jánost, hagyott maga után, ki családi nevétől és birtokaitól megfosztatott. Utóbb visszanyerte ezeket és amazt is, és Leopold király buzgó híve vala; de végre magára vonta a hűtlenség gyanúját, börtönbe vettetett, és húsz évi fogság után, tébolyodva halt meg.

Az összeesküvés vezéreinek vére nem oltotta ki a bécsi kormányférfiak boszúvágyát. A közreműlet pillanatát felhasználták arra, hogy az egész nemzetre mérjenek csapást. A király újabb zavarok meggátlásának ürügye alatt még számosabb idegen katonaságot küldött az országba. »Császári teljhatalmára« hivatkozva, új adózási szabályzatot állapított meg, mely szerint a súlyos és sokféle adók, készpénzben és terményekben, nemesek és nem-nemesek által különbség nélkül, voltak fizetendők.

Ezen önkényes és törvénytelen intézkedés, melyhez hasonlót az országban még soha sem kísérlettek meg, határtalan elkeseredést és ingerültséget szült. Azonban nyíltan kevesen merészeltek felszólalni. Széchenyi György kalocsai érsek, hazafias fájdalommal tolmácsává lőn a király előtt a közhangulatnak. »Mély alázattal könyörgök felségednek, — írja 1671. ápril 12-én kelt fölterjesztésében — méltóztassék adóparancsait felfüggeszteni. . . Az emberek föl fognak jajdúlni ezen pusztaságra jutott országban, kezeiket éghez emelendik és számtalan árvák és özvegyek zokogása boszút fog kérni a gyászos panaszok szerzőire. A magyar nemzet némi érdemeket szerzett az ausztriai

ház körül. Tudva van, mennyi vért ontott érdekben. Ma is égetik, ölik a magyart, míg a szomszéd nemzetek az ellenség elől biztosságban élvezik a békét; mert a magyar nemzet első sorban küzdve a barbárok ellen, oltalmazza őket. . . Nyelvem fennakad, kezem reszket, szemeim könybe lábadnak, midőn e tárgyról írok. Látom, hogy ezen adókból a bajoknak egész serege fog e nemzedékre háramlani.»

Szelepcsényi György esztergomi érsek szintén fölhasználta befolyását az udvarnál, hogy a rendelet visszavonását esközlje ki. Lobkowitz megíhúsította törekvéseiket. Az adókat kérlelhetlen szigorral, s a hol kellett, erőszakkal hajtották be.

A politikai bajokhoz vallási sérelmek is csatlakoztak. Az udvar tapasztalván, hogy a fegyveres támadások leginkább a protestánsok köréből nyerik vezéreiket és részeseiket, a kath. egyháznak térítői tevékenységét nem csak erkölcsi természetű eszközökkel — mint eddig, — hanem erőhatalommal is támogatta. Így történt, hogy a bécsi és linczi békekötésekben a protestánsok részére biztosított vallási szabadság többféleképen megsértetett; számos helyeken elvétettek templomaik, iskoláik, és elűzettek lelkészeik.

Az ekként, főleg a protestáns rendek között, politikai és vallási okokból származó elégtelenséget felhasználták azon magyar urak, kik mint az 1670-ik évi fölkelés részesei az udvar boszúja elől Erdélybe menekültek, s Teleki Mihály kővári kapitány által, kinek a nádori méltóságot ígérték, Apafy fejedelemnek, a hajdúknak és a nagyváradi basának

segélyét kieszközlék. Petróczy István, Kende Gábor, Szuhay Mátyás és Szepesy Pál, 1672. nyarán, mintegy 800 lovassal Magyarországra törtek, hol rövid idő alatt az elégedetlenek csatlakozása közel tizenötezerre szaporította haderejüket. Több előnyt vívtak ki, és Spankau is Kassába zárkózott előlük. De merész támadásuk Szatmár ellen gyalázatteljesen megghiúsult; Teleki Mihály lovassága az első ágyúlövésre szétfutott, a gyalogság nagy része leöletett. Petróczy és Szuhay szeptember 13-án megverték ugyan Spankaut az enyiczkei ütközetben; azonban győzelmök elbizakodottá tette őket; apró csapatokra oszolva, kegyetlenül pusztítottak és raboltak. Ezalatt Kobb német hadai és Eszterházy Pál magyar csapatai egyesültek; a hajdúkat és a fölkelők egy részét, kegyelmet igérvé, megnyerték, a többit szétszórták. A vezérek ekkor Erdélybe, vagy a nagyváradi basához menekültek. Apafy már korábban követeket küldött Bécsbe, kinyilatkoztatni, hogy a támadás tudta és közreműködése nélkül történt.

Ezen könnyelműen tervezett és szerencsétlenül keresztülvitt vállalat gyászos következményeket vonta hazára, Lobkowitznak és társainak most könnyen sikerült Leopold királyt meggyőzni, hogy Magyarország szünet nélküli zavaroknak leend színhelye, ha csak meg nem fosztja alkotmányos intézményeitől, és oly kormányzatot nem honosít meg, milyen Csehországban létezik, mely mióta a fehérhegy melletti csata után (1620) politikai jogait elvesztette, teljesen nyugodt. Javaslatuk oda terjedt, hogy a király mindennek előtt a nádori méltóságot szüntesse meg, német kor-

kormányzót rendeljen, ki az oldala mellé helyezendő tanács közreműködésével, intézze az ország ügyeit. Szelepcsényi György érseknek — ki egyszersmind a királyi helytartói méltóságot viselte — erőteljes fölterjesztései, melyekben a királyt koronázási esküjére és a veszélyes következményekre figyelmeztette, hatástalanok maradtak.

1673. február 27-én Ampringen János Gáspár a német lovagrend nagymestere, Magyarország teljeshatalmú kormányzójává neveztetett, s négy magyar, négy német tanácsos rendeltetett melléje. Ez egy zordon, önző lelkű katona volt, ki hazánkat meghódított tartománynak tekintette. Az ország jogaira és törvényeire nem volt tekintettel; a súlyos adókat kérlelhetlenül hajtatta be; a gyanúsakat, törvényes eljárás nélkül elfogatta; a katonaság féktelenségét nem korlátozta.

Ezalatt az elégületlenek, a »kuruczok« a felvidéken gyakran feltűntek, és a katonákat, kiket hatalmukba ejtettek, kegyetlen halállal szokták kivégezni; mit ezek, a »labanczok« nem csak rajtok, hanem a velök rokonszenvező békés lakosokon is sokszorosan visszatoroltak. Ennek következménye pedig az ország pusztulása és határtalan nyomor meghonosulása vala.

Leobkowitz herczeg, ki leginkább gyakorolt Leopold királyra vésteljes hatást, 1674. őszén megbukott, és az udvarból száműzetett. A magyar hazafiak élénk reményeket csatoltak ezen eseményhez, s azt a bécsi udvar politikájában lényeges fordulat előjelül tekintették. Azonban csak a személyben, s nem

együttal a kormány irányzatában és szellemében is történt a változás.

Hocher János főcancellár, egy freiburgi tanár fia, ki ügyvédből emelkedett az állam legmagasabb hivatalaira, tudományosan képzett, de a korlátlan uralmat hajlamból és meggyőződésből kedvelő államférfiú, állott az ügyek élére. Az idegen kapitányok nem hivattak vissza az országból. Kobb, Spankau és Strasoldó folytatták erőszakos tetteiket. Különösen Kobb felülmulta elődeit és társait kegyetlensége által. Többeket, kik a bujdosókhoz szítottak, vagy akár csak azon gyanúban állottak, hogy azokkal összeköttetésben vannak, kínos halállal végeztetett ki.

Igy a forrongás sem szűnt meg. Bár Teleki Mihály, a bujdosók vezére, a portánál és XIV. Lajosnál sikertelenül sürgetett segélyt, több betörést intézett; 1675. és a következő évben az éjszakkéleti részekben és a Tisza vidékén szünet nélkül folyt a pusztító háború. 1677-ben némi külségély, mely Francia- és Lengyelországból érkezett, fokozta a fölkelők erejét és bátorságát. Boham marquis 2000 lengyel, s mintegy 4000 magyar és erdélyi vitézzel október elején Szatmár megyében megverte az ellene küldött császári hadat, mely másfél ezer halottat hagyott a csatatéren. Bohamhoz utóbb Wesselényi Pál tizezer emberrel csatlakozott. Kobb nem mert velők megütközni; Barkóczy és Colalto tábornokokat bizta meg, hogy a fölkelőket előhaladásukban feltartóztassák, de ezek Bösörménynél megverettek; mire Wesselényi Nagybányát bevette.

Ezen veszteségek hatása alatt, a bécsi udvarnál fölmerült az óhajítás: békés eszközökkel vetni véget a zavaroknak. A magyar főpapok és urak, kiknek a király tanácsát kikérte, azon voltak, hogy megerősítsék őt békülékeny hajlamaiban. Különösen G u b a s ó c z y J á n o s váczai püspök szólott hatályosan az ország törvényeinek és szabadságainak visszaállítása mellett. Figyelmeztette a királyt, hogy az önkény mindig ellenzékét, a szigor forrongást idéz elő; különösen a magyar nemzetnél, mely egyébkint szelíd és törvényes módon könnyen vezethető. Idézi Seneca mondását, mely szerint a fejedelmek koronájának legszebb ékessége: a polgárok boldogsága; és a fejedelmek legdicsebb erénye: a türelem és kegyelem. Végre kiemeli, hogy a lázadást csak azon eszközökkel lehet megszüntetni, melyek ellentétben állanak azokkal, mik azt előidézték.

A király 1678. tavaszán Hochert Pozsonyba küldötte, hogy a hű magyar urakkal értekezletet tartson. Itt egyhangúlag azt javasolták: vezesse ki a király a német hadsereget, törölje el a törvénytelen adókat, állítsa vissza az alkotmányos kormányzatot, hívja be az országgyűlést, és engedje betölteni a nádori méltóságot. Hoher ezek hallatára szenvedélyes szavakban adott kifejezést neheztelésének, és pártütőknek, lázadóknak nevezte a magyarokat. E méltatlan kifakadás nagy elkeseredést szült a jelenlevők között; P á l f f y T a m á s cancellár és nyitrai püspök erőteljes szavakban tolmácsolta azt. »Talán — kérdezé — nem szabad szólani a hazai jogokról azoknak, kik alattvalói és nem rabszolgái a

királynak? Bűn-e az, ha szabadságaikat, melyek Hócher és társai által, jog és igazság ellenére, megsértettek, helyreállíttatni kívánják? Vagy föl se jajdúlnak, midőn az idegenek önkénye által elnyomatnak? Majd elragadtatva heve által, a miniszter személyét is szidalmakkal illette.

A gyűlés feloszlott. A kibékítési kísérlet megíúsult.

Ezalatt 1678 nyarán a fölkelés vezérletét Teleki Mihály helyett, ki arra mind a kellő képességeket, mind a népszerűséget nélkülözte, egy alig húsz éves, de kitűnő tulajdonai által már is nagy tekintélyvel bíró ifjú vette át: gróf Tököly Imre. Atyja István, egyike a felvidék leggazdagabb főurainak, előkelő részt vett az 1670-iki összeesküvésben; ő megmenekült ugyan, de javait a kamara lefoglalta. Imre gróf korán csatlakozott a bujdosókhoz, s megnyerte azok tiszteletét és rokonszenvét. Midőn a fölkelés élére állott, lelkes felhívásokat bocsátott ki a nemzethez, azt csatlakozásra szólítván föl, hogy nemzeti szabadságait vívja vissza. Ezek nem maradtak hatás nélkül. Rövid idő múlva közel húszezer ember állott zászlai alatt. Több várat ostrommal megívott; Wrba és Leslie császári tábornok egyesült hadait megverte. Ekkor maga a bányavárosokat foglalta el, hol jelentékeny pénzüsszeg jött birtokába; az egri kanonokból kuruczvezérré lett Józsa Istvánt pedig Ausztria és Morvaország dúlására küldötte.

A háború a következő években változó szerencsével folyt. 1680 tavaszán Tököly elfoglalta Kés-

márkot és Lőcsét. Még fontosabb előny volt rá nézve az, hogy kieszközölte a porta segélyét, mely kilátásba helyezte, hogy a jövő évben jelentékeny sereget fog rendelkezésére állítani.

A bécsi udvar ily körülmények között, midőn XIV. Lajos is újabb támadással fenyegette, ismét felkarolta a kibékülés eszméjét. Tököly ettől szintén nem volt idegen, és fegyverszünetet kötött, melynek tartama alatt, Leopold, teljesítvén a magyarok régi óhaját, 1681 ápril 28-ára Sopronyba országgyűlést hirdetett, mely hivatva volt a nemzet régi bajait orvosolni és a békét visszaállítani. Tököly is meghivatott, de nem jelent meg.

A király május 25-én személyesen nyitotta meg a gyűlést. A bizalmat, melyet előterjesztései költöttek, megerősíté azáltal, hogy a rendeket a nádori méltóság betöltésére hívta fel. Ezek ismét hűségöknek kétségtelen bizonyítékát nyújtották, midőn június 13-án a király egyik legbuzgóbb hívét, gróf Eszterházy Pált választották meg nádorrá, kinek egyik legelső ténylege volt, felhívni a fölkelőket, hogy az országgyűlésre küldjenek követeket. Ezek azonban a küldött hitlevéllel nem voltak megelégedve, és kifogást tettek azellen, hogy a nádorválasztás nélkülök történt meg; vonakodtak tehát megjelenni, és kijelentették, hogy nem ők, hanem a sopronyi rendek akadályai az egyességnek.

Még inkább megzavarta a tanácskozmányok békés folyamát a vallás ügye, mely 8 hónapon át foglalkoztatta a gyűlést. Hosszas vitatkozások után, a király november 9-iki leiratában megerősítette a

bécsi békekötés első cikkét, a vallási béke megzavarására büntetést szabott, kijelentette, hogy jövőben templomfoglalásoknak nem lesz helye, mindegyik vallásfelekezet megtartván azon templomokat és egyházi jövedelmeket, melyeket 1670 óta birt; egyuttal néhány részletes határozatokat hozott azon vitás kérdések iránt, melyek a templomok körül a k. városokban és a vármegyékben fölmerültek.

De a protestánsokat ezen engedmények nem elégítették ki. És miután ezek, felirataik daczára, változatlanul igttattattak a törvénykönyvbe: a protáns rendek óvást emeltek. És így az országgyűlés 1681. december 30-án szétoszlott, anélkül, hogy célját elérte, s akár a politikai, akár a vallási békét helyreállította volna.

A következő évben (1682.) a háború lángja még erősebben lobogott föl. Tököly szoros szövetségre lépett a szultánnal. Ibrahim, budai basától segélyt nyervén, ostrom alá vette Kassát. Az őrség vitéz ellenállást fejtett ki; de a lakosság lefegyverzte azt, és augusztus 13-án megnyitotta a város kapuit. Szeptember közepén Fülel is a fölkelők kezeibe került. Itt Ibrahim basa ünnepélyesen átadta Tökölynek a szultán oklevelét, mely őt Magyarország királyának elismeri. De Tököly, bár háláját fejezte ki a szultán kegyelmeért, nem használta soha a királyi címet, s megelégedett az ország kormányzójának és fejedelmének czimével. Az év végén Magyarország, néhány erősség kivételével, a Vág-vonalig Tökölynek hódolt. Ez 1683. január 13-ára Kassára országgyűlést hirdetett. A király meg-

engedte híveinek, hogy ott megjelenjenek, sőt biztost is küldött, kinek feladata volt, Tökölyt a török szövetségtől elvonni. Ez nem sikerült ugyan; de Tököly sem ért célzt. A rendek hidegen fogadták a török szövetség tárgyában tett előterjesztéseit, és sokan eltávoztak Kassáról. Csak a tiszavidéki nemesek maradtak, s ezek jóváhagyták a török szövetséget azon föltétel alatt, hogy a nemzet jogai és szabadságai tiszteletben tartassanak, és Tököly halála után is a nemzet szabadon választhassa fejedelmét.

Ekkor Konstantinápolyban már el volt határozva a Leopold ellen indítandó háború. Midőn a nagyvezér serege élén Eszékre érkezett, Tököly megjelent táborában, s együtt állapították meg a hadjárat tervét. Eszerint a török sereg egyenesen Bécs ellen indult; Tököly is a Duna balpartján oda vezette hadait, azonban a császári vezérek Pozsony alól elűzték és a Vágig viisszaszorították.

A török hadjárat szerencsétlen kimenetelét ismerjük.*) Ez Tököly ügyére is lényeges hatást gyakorolt.

A Dunán túli országrész és Horvátország visszatért a király hűségére. Tököly pedig a lengyel király közbenjárását kérte ki a béke létrehozására. Maga részére a tizenhárom éjszakkeleti megyét kívánta, fejedelmi czimmel; a sérelmek orvoslására pedig országgyűlés összehívását ohajtotta, hol a fölkelők is megjelenének.

A lengyel király, őszinte részvéttel viseltetvén

*) Lásd fönnebb 207. lapon.

a szerencsétlen ország hosszas szenvedései iránt, és érdeke is követelvén, hogy a magyar nemzetet a török szövetségtől elvonja, Tököly kívánatainak elfogadását melegen ajánlotta a király figyelmébe. Ez kézségét fejezte ki a békés kiegyenlítésre. A jószágelkobzások és elfogatások beszüntetését rendelte el; 1684. január 12-ikén pedig bocsánatot biztosított mindazoknak, kik a Károly lotharingiai herceg elnöklete alatt kinevezett bizottság előtt a hódolati esküt leteszik. Ez nem maradt eredmény nélkül. Tizenhét megye, tizenkét királyi város és számos urak követték e felhívást.

Azonban a király határozottan vonakodott Tökölyvel közvetlenül alkudozásba bocsátkozni, és föltétlen megbódolását kívánta. Tököly erre nem volt reábirható, minélfogva ismét ellenséges állást kezdett foglalni. Gyűlést hirdetett Eperjesre, és kegyetlen boszúállással fenyegette azokat, kik tőle elpártolnak. Csakhamar véres tényekkel kölcsönözött nyomatékot nyilatkozatának. Barkóczy Ferencz és Homonnai Kristóf jószágait feldúlta, sőt az utóbbi, midőn kezeibe került, kivégeztette. Ezen kegyetlen föllépése egyáltalán nem volt alkalmas arra, hogy a személye és az általa felkarolt ügy iránt a bizalmat újra fölébreszsze. 1685. tavaszán még képes volt ugyan Schultz császári tábornokot Ungvár alól visszaverni, azonban itt kedvezett neki utóljára a szerencse. Egymást érték ezután súlyos veszteségei. A császári tábornokok ostrom alá vették várait. Eperjes, Kassa, Sárospatak, Ungvár megnyitották kapuiikat. Az egész fölvidéken egyedül Munkács tartotta

magát, melyet Tököly hőslélkű neje Zrínyi Ilona védelmezett.

Ezalatt Apafy Mihály erdélyi fejedelem, a magyar fölkelés hatalmas támasza, ismételve lépéseket tőn Bécsben, hogy a királylyal kibéküljön és velle szövetségre lépjen. Miután többször visszautasított, végre 1686-ban czélt ért, és június 28-án létrejött az egyesség, melynek értelmében Leopold védelmet biztosított Erdélynek a török ellen; Apafy Mihály és utódjává megválasztott hasonnevű fia Erdélyt háboríttatlanul birják; az utóbbinak halála után az erdélyi rendek szabadon választják fejedelmöket; Erdély a védelemért évi 25 ezer aranyat fizet a királynak; fegyverrel és eleséggel segíti a királyi hadakat, Kolozsvár- és Dévába királyi őrséget fogad be.

Tököly ezalatt, elhagyatva a szerencse és hívei által, a töröknek hűtlenségét is kényszerült tapasztalni. 1685. október elején Nagyváradra ment, hogy az ottani basától segílyt eszközöljön ki. Itt, a nagyvezér parancsára elfogatott, s annak nándor-fehérvári táborába hurczoltatott. A nagyvezér ugyanis béketárgyalásokat kezdett a bécsi udvarral, s Tököly elfogatásában békehajlamai őszinteségének bizonyítványát akarta nyújtani. De Tököly fogsága nem tartott sokáig. Ibrahim megbukott, utódja Szulejmán pedig a harczias politikát karolván föl, visszaadta szabadságát és pártfogásáról biztosította.

Tököly ennek következtében 1686-ban felhívást intézett a magyar nemzethez, hogy fegyvert ragadjon és zászlója alá gyülekezzen. De szava hatástalanul hangzott el. És az 1686-ik évi háború.

alatt tétlenül maradt. Buda felszabadítása után ismét veszély fenyegette, amennyiben Szulejmán nagyvezér készen nyilatkozott, őt, ha a király békét köt, kiszolgáltatni. De a béke nem jött létre.

1690-ben Köprili Musztafa nagyvezér ismét a cselekvés terére hívta Tökölyt. Sereget adott rendelkezésére, hogy Erdélybe nyomuljon, és a Leopolddal szövetséget kötve Apafyt elűzze. De mielőtt a hadjáratot megindította, a fejedelem ápril 15-én kimúlt. Tököly, kit a szultán ekkor erdélyi fejedelemmé nevezett, augusztus havában megjelent Erdélyben, s miután Heiszlert és Telekit megverte, az erdélyi hadak egy része hozzá csatlakozott. Az erdélyi rendek, kiknek Szebenbe országgyűlést hirdetett, fejedelmökül elismerték. Azonban csakhamar megjelent Veterani császári tábornok és Lajos badeni örgróf jelentékeny haderővel, kik október végén Tökölyt Oláhországba üzték. Az év utolsó napjaiban megkísérlett ugyan egy betörést, de Veterani által megveretett.

Erdély állami életében ekkor nagyfontosságú fordulat állt be. Leopold nem erősítette meg a tizenöt éves ifjabb Apafy Mihályt, ki az erdélyi rendek körében sem örvendett nagy népszerűségnek (1690.). Október 16-án kiadott oklevelében biztosítván az erdélyi három nemzet *) és a négy bevett vallás **) jogait és szabadságait, Erdélyt közvetlenül a maga uralma alá helyezte. Egyúttal szabályozta a törvényhozási és kormányzási intézményeket, melyek leg-

*) Magyar, székely és szász.

**) Katholikus, református, evangélikus, unitárius.

újabb időkig fennállottak. A tartománynak élén a főkormányzó áll, kit a rendek országgyűléseiken szabadon választanak, tekintet nélkül a vallásra, és csak megerősítés végett terjesztenek a király elé. A kormányzó köteles állandóan az országban tartózkodni; mellé tizenkét tagból álló belső tanács rendeltetett, melynek tagjait szintén a rendek választják, és pedig akként, hogy a bevett négy vallásfelekezet mindegyike három tanácsossal legyen képviselve. A királyi udvar mellett külön erdélyi udvari kancellária állíttatott fel. Erdély adója béke idején 50 ezer tallérban, háború idején 300 ezer rajnai forintban állapíttatott meg.

Erdély ekként elvesztette ugyan másfél századon át birt állami önállóságát, de ismét másfél századon át a testvérhazától elkülönözött törvényhozással és kormányzattal birt.

A következő évek (1691—1697.) török hadjáratai alkalmával, Tököly többször tett kísérletet Erdély visszaszerzésére; de a szerencse végképen bucsút vett tőle. A karloviczi békealkudozásokban is sikertelenül igyekezett a török biztosokat érdekeinek felkarolására bírni. Az egyesség egyik föltétele megállapította, hogy ő és társai, kik a király hűségére vissza nem tértek, török alattvalóknak tekintendők; azonban, nehogy a békét megháborítsák, távol Magyarország határszéleitől fognak lakhelyeket nyerni. És Tököly ezután Konstantinápolyba ment, hol a szultán bőkezű vendégszeretettel fogadta. Neje Zrinyi Ilona, ki több évi ellenállás után 1688. január 18-án Munkács várát feladni kényszerülvén, Bécsbe vite

tetett, de 1692-ben az elfogott Heissler tábornokért kicseréltetett — kísérte őt, és megosztotta vele a hontalanság keserűségeit. A török fővárosból utóbb Kis-Ázsiában, a nikomediai öböl mellett egy »Virágmezőnek« nevezett mezei birtokra helyeztettek át. Zrinyi Ilona 1703. február 16-án, Tököly pedig 1705. szeptember 13-án múlt ki. Az előbbinek tetemei a konstantinápolyi jezsuita-templomban, az utóbbié a nikomédiai örmény sírkertben nyerték végső nyughelyöket.

Tököly, a török hatalom hanyatlása óta, megszünt veszélyes lenni a királyra nézve. Mindazáltal, bár pártja már 1684-ben felbomlásnak indult, és legnagyobb része meghódolt Leopoldnak: a nemzet szenvedései nem szüntek meg. Ezek leginkább Caraffa nevével vannak gyászos kapcsolatban. Gróf Caraffa Antal, előkelő nápolyi nemzetség sarja, mint kamarás jött a bécsi udvarhoz. Utóbb a katonai pályán kísérlette meg szerencsáját. De bár nem tudta magát a hadi téren kitüntetni, az udvar kegye 1686-ban az éjszakkéleti magyarországi megyék hadiparancsnokává tette. Határtalan nagyravágyás és a magyarok elleni gyűlölet vezették ezen állásában.

Az elégtelenség, mely a meg nem szünő katonai önkény és zsarolások által táplálva, ismételve nyilatkozott, alkalmat és ürügyet szolgáltatott neki, kegyetlen üldözés megindítására, melynek véres tényei iszonynyal töltenek el. Az 1686-ik év végén, midőn nyomába jött, hogy Tököly még össze-

köttetésben áll néhány magyar urral, oly jelentést küldött a királynak, hogy messzeágazó összeesküvést fedezett föl, melyet csak a császári fegyverek szerencséje tartott vissza a kitöréstől; az összeesküdtek — írja — a király személye ellen törnek, minden országait alapjaiból felforgatni, a kereszténységet kiirtani czélozzák; sietni kell tehát a bűnösök megbüntetésével; mert eddig a királyok kegyelmessége okozta, hogy a nemzet szüntelen lázadásokat támaszt; ideje, hogy ezek teljesen és örökre megszűnjenek.

Leopold király környezete készséggel fogadta ezen tudósításokat, és meggyőzte az uralkodót, hogy azok hitelt érdemelnek. Caraffa rendeletet vett, hogy rendkívüli törvényszéket állítson föl; mindazáltal utasított, hogy a régibb fölkelésekben való részvételért senkit se háborgasson, a nyomozásokat pedig a magyar törvények értelmében intézze.

Azonban Caraffa túltette magát e megszorításokon. 1687. februárban megalakította a rendkívüli törvényszéket, mely az ő elnöklete alatt tizenkét tagból állott, oly férfiakból, kikről előre tudta, hogy vak eszközei leendnek. A törvényszék Eperjesen birta székhelyét, és haladék nélkül megkezdette működését.

Két elfogott markotányosné kétes jellemű valomásai alapján, azon ürügy alatt, hogy Tökölyvel egy újabb fölkelés szervezésén fáradoznak, számos elfogatásokat rendelt el. A börtönök néhány nap alatt megteltek tekintélyes hazafiakkal. A vádlottakat kintpadra vonatta; s az ekként kicsikart vallomások alapján a törvényszék kimondotta a halálos

ítéletet. Márczius 3-án történtek az első kivégzések. Caraffa, az eperjesi piacon, saját ablakai előtt, állíttatta föl a vérpadot, melyen negyvenen végeztettek ki. A következő hetekben még többen szenvedtek halált.

A nádor, mihelyt ezen kegyetlen és törvénytelen eljárásról értesült, rögtön Bécsbe sietett. Az ő hűsége felül állott minden kétségén. Előterjesztései még nagyobb súlyt nyertek a bádeni örgróf támogatása által. Leopold meghallgatta őket. A rendkívüli törvényszéket eltörölte, és Caraffa ellen vizsgálatot rendelt; de ennek hatalmas pártfogói büntetlenséget biztosítottak számára.

A nemzet megnyugtató végett, Leopold 1687. október 18-ra Pozsonyba országgyűlést hirdetett. Itt fölhívta a rendeket, hogy elsőszülött fiát, József főherceget királylyá koronázzák. Együttal kívánta, hogy a királyi hitlevélbe foglalt 1222-ik évi arany-bulla azon czikke, mely a nemzetnek a fegyveres ellenállás jogát engedi, töröltessék el; továbbá mondjon le a nemzet szabad királyválasztási jogáról és fogadja el az ausztriai ház örökösödését.

Mind a főrendeknél, mind az alsó táblánál, csak gyenge ellenzéssel találkoztak a királyi kívánatok. És a rendek egyhangúlag kijelentették, hogy készek a király elsőszülött fiát örökös királyukká koronázni; úgy mindazáltal, hogy Leopold király egyenes férfiágának kihaltával a nemzet választási szabadsága ismét érvénybe lépjen. Hasonlag megnyugodtak az arany-bulla érintett cikkének eltörlésében, föltéve, hogy a magyar nemesek ezentúl is

csak törvényes megidézés után állíttatnak törvény-szék elé, s hűtlenség esetében is a rendes hazai törvények szerint fognak ítéltetni. Az örökösödést illetőleg, a király kérésére, utólag még azon engedményt is tették, hogy azt az ausztriai ház Spanyolországban uralkodó ágának férfisarjaira is kiterjesztették. Mire deczember 9-én József királylyá koronáztatott.

Ekként a király hő óhaja teljesült. A dynasztia elérte a czélt, melyre másfél századon át következetesen törekedett. Azonban ezen fontos vívmány nem fegyverezte le azon irányzat képviselőit, mely hazánk alkotmányos önállásával ellenségesen állott szemben.

Leopold király 1688 július 29-én gróf Kollonics Leopold bíbornok és győri püspök elnökelete alatt német urakból álló bizottságot küldött ki, melynek feladata volt tervet és javaslatot készíteni Magyarország igazgatásának gyökeres átalakítására. A munkálat, mely a bizottság tanácskozásainak eredménye vala, azon vezérelvből indult ki, hogy Magyarország igazgatását lehetőleg egyenlővé tegye azzal, mely az ausztriai örökös tartományokban állott fenn. A javaslatot életbeléptetni haboztak ugyan; de nem ejtették el. Kollonics esztergomi érsekké neveztetett, főleg avégből, hogy azt előmozdítsa. És a magyar főpapok és urak 1696-ban Bécsbe hivattak, hogy a király szándékait megértsék, míg a félelem a többieknek ajkait elzárta.

Széchenyi Pál kalocsai érsek bátor nyíltsággal fejtette ki a király előtt a tervezett újítások

törvénytelenységét, és figyelmeztette a vészteljes következményekre, melyeket azok életbeléptetése maga után vonna. A király meghallgatta ugyan a lelkes főpap intő szavait, és a terv megbukott. De ennek daczára a törvénytelen kormánytettek hosszú sorozata ébren tartotta folytonosan a nemzet elégtelenségét. Önkényesen adókat vetettek ki, s azok fizetésére az alsóbb nemességet is kényszerítették. Több magyarországi megyét, a török kiűzése után, nem csatoltak vissza az országhoz, hanem külön igazgatás alá helyeztek. A Kis-Kúnságot 500,000 forintért elzálogosították a német lovagrendnek.

Számos panaszokra adott okot az úgynevezett dijszerzeményi bizottság is (comissio neoaquistica), melynek feladata volt a töröktől visszafoglalt területeken a magánjóságok birtokosainak igényeit és jogcizimeit megvizsgálni.

XIII.

II. Rákóczi Ferencz fölkelése. 1701—1711.

A nemzeti visszahatás fegyveres nyilatkozatainak sorozata, melyet Bocskay István nyitott meg, II. Rákóczi Ferencz zárja be, ki nemcsak politikai tevékenysége, hanem személyének rokonszenves tulajdonai és életpályájának részvétet keltő fordulatai által is, az újabb hazai történelem legfigyelemreméltóbb alakjai közé tartozik.

Atyja I. Rákóczi Ferencz volt, — II. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek fia, — erdélyi választott fejedelem, sárosi gróf és örökös főispán. Ez épen azon válságos időben (1666.), midőn a magyar főurak Wesselényi nádor elnöklete alatt az ország szabadságainak megmentéséről titkos értekezleteket tartottak, — vette nőül gróf Zrínyi Péternek Ilona nevű leányát, egy nagyszellemű, lángoló hazaszeretet által lelkesített bájos ifjú hölgyet. E két legtekintélyesebb magyar nemzetség sarjai valának szülői II. Ferencznek. Ez 1676. márczius 27-én született, s már három hónappal

utóbb elvesztette atyját, ki harminczegy éves korában szállott sírba. Ő és négy évvel idősebb nővére Julianna özvegy anyjok gondos vezetése alatt neveltetettek. Ilona 1682-ben második házasságra lépett Tököly Imrével, s élénk részt vett férjének fölkelésében; még akkor is, midőn ettől a szerencse elpártolt, munkácsi várba zárkozva, két évnél tovább (1685—87) daczolt a császári tábornokok ostromaival. Csak a végszükség bírta rá, hogy 1688. elején, amnesztiát, magának és gyermekeinek családi birtokaik visszaadását biztosítva, a várat feladja. Ekkor Bécs jelöltetett ki lakhelyéül. Gyermekei elvéttettek tőle, s Kollonics Leopold bíbornok neveztetett gyámjokká. Julianna egy apáczazárdába küldetett, s néhány évvel utóbb Aspremont-Reckenheim grófnak lett neijévé.

Rákóczi Ferencz nevelése, a jezsuitákra bízott, kiknek csehországi zárdáiban több évet töltött. Tanárainak sikerült lelkébe meleg vallásos szellemet önteni, mely sirjáig kísérte, és később száműzetésének szenvedéseit enyhítette; de Kollonics hő óhaját, hogy papi pályára lépjen, erős határozottsággal utasította vissza. Tanulmányainak befejeztével, 1693-ban nagykorúvá nyilváníttatott, s átvette ősi javainak kezelését. Egy évig Olaszországban utazott. 1696-ban a Rajna vidékén hadakozó császári seregbe lépett. Ez alkalommal nőül vette Károly hessen-rheinfelsi herczeg leányát Karolina-Amáliát; mire elhagyta a tábornok és neijével magyarországi birtokaira utazott. Csendes visszavonultságban élt to-

kaji, pataki, ónodi váraiban; gazdasági gondok és vadászat foglalták el idejét.

Hazájának szomorú állapota, s azon tapasztalás, mint gazdálkodnak az idegen hadak zsarnoki önkénnyel, mint maradnak a nemzet sérelmei orvosolatlanul, a nemzet jogosult kívánatai meghallgatás nélkül: élénk elégtétlenséget költöttek benne, melyet a vele érintkező urak ápoltak és élesztettek. Kivált gróf *Bercsényi Miklós* ungi főispán gyakorolt rá nagy befolyást. Ez meggyőzni igyekezett őt arról, hogy fényes neve, dús vagyona és családjának hagyományai által hivatva van élére állani az eltiprott nemzetnek és azt a szabadtárs harczába vezetni. Azonban anyai nagyatyjának, *Zrínyi Péter*-nek véres emléke, és mostoha-atyjának *Tököly Imre*-nek sorsa, visszariasztották azon merész eszmék felkarolásától. Sőt, hogy elhárítsa magától a bécsi udvar gyanakodását, 1697-ben Bécsbe tette át lakását, és ajánlatot tett magyarországi javainak Ausztriában fekvő hasonértékű birtokkal való felcserélése iránt. Német ruhát öltött, magyarul beszélni nem akart, és teljesen távol tartotta magát a magyarországi eseményektől.

Azonban ennek daczára sem volt képes magáról bizalmat költeni, és minden alkalommal feltűnően elhanyagoltatott. Valószínűleg ez volt oka, hogy három év múlva (1700) visszatért Magyarországra, és Eperjes közelében sárosi kastélyában telepedett meg.

Már bécsi tartózkodása alatt Rákóczival érintkezésbe helyezte magát *XIV. Lajos*, francia ki-

rály, és bécsi követe által támogatását ajánlotta neki, ha az erdélyi fejedelemséget megszerezni óhajtaná. Most pedig a francia király konstantinápolyi követétől vett tudósítást, hogy ha a nemzet szabadságainak visszaállítására fegyvert ragadna, uralkodója kész öt pénzzel és hadakkal segíteni. Természetes, hogy ezen ajánlkozásokat nem a hazánk iránti jóakarat vagy részvét sugalmazta, hanem egyedül a francia politika érdeke, mely az ausztriai ház gyengítésével azonos vala. És most, midőn Európa a spanyol örökösödési háború küszöbén állott*), a hatalmas francia király nem mulasztotta el nagy céljaira a kis eszközöket is felhasználni.

Rákóczi nem utasította vissza ezen ajánlatokat. Levelet intézett XIV. Lajoshoz, s átadását egy Longueval nevű francia származásu császári tisztre bízta, ki sárosi birtokán gyakran meglátogatta és bizalmát megnyerte. Ez azonban árulóvá lett, s Rákóczi levelét átadta a bécsi minisztereknek. Itt oda utasítottatott, hogy a levelet vigye Párisba, s a választ ismét a császári kormánynak mutassa be. Longueval az 1701-ik év elején visszatért Párisból és meghozta XIV. Lajosnak s a külügyministernek leveleit, melyekben a tett ígéretek ismételtetnek, de Rákóczi felhivatik, hogy tervének részleteit és a vele szövetkezett urak névsorát közölje.

A bécsi udvar nem elégedett meg ezen lelep-

*) II. Károly spanyol király halálát napról-napra várták, kinek gyermeke nem lévén, örökségére az ausztriai és a francia uralkodóházak tartottak igényt.

lezéssel. Longuevalnak Sárosba kellett menni és átadni a leveleket. Rákóczi nem sejtván az ármányt, újabb levelet adott át Longuevalnak, és szóval közölte vele párthíveinek neveit. Midőn a francia kapitány Bécsbe visszaérkezett, Solari tábornok Eperjesre küldetett, hogy Rákóczit elfogja. Egy nappal előbb értesítést vett nővérétől a fenyegető veszély felől; azonban neje betegen feküdt s nem akarta ezt elhagyni. Ápril 28-án elfogatott s Németújhelyre vitetett, azon börtönbe, melynek harmincz év előtt nagyatyja volt lakója. Ugyanakkor több magyar úr is őrizet alá helyeztetett; de Bercsényinek sikerült Lengyelországba menekülni.

Rákóczit hat héten át hagyták börtönében, kínos kétségek között a sors iránt, mely reá várakozott. Végre megjelent nála Buccellini gróf ausztriai cancellár, hogy kérdőre vonja; Longueval is személyesített vele. A törvényszék, mely hivatva volt fölötte itelni, német bírákból alakíttatott. Rákóczi erőteljesen tiltakozott az ellen. »Vallásosabbnak ismerem ő Felségét — mondá — mintsem hihetném, hogy meg akarja szegni Magyarország törvényeit, melyekre esküt tőn. Én pedig készebb vagyok életemet feláldozni, mint elfogadni az idegen törvényszéket«. Midőn pedig ennek daczára a német ügyész által szerkesztett vádleveltet börtönébe hozták, kijelentette: »Akár magammal együtt rohad el e papiros börtönömben, én nem nyúlok hozzá.« Ily előzmények után nem lehetett kételkedni, hogy el van veszve. Szerencséjére hitvesének ügyessége csakhamar megnyitotta neki börtönét. Ez a jezsuiták által támo-

gatva, megnyerte Lehman Gottfried kapitányt, ki a fogoly őrizetére rendelt dragonyos osztály parancsnoka volt s november 7-én a közvitéz egyenruhájába öltöztetett Rákóczinak alkalmat nyújtott, hogy az erősségből a városba juthasson, hol reá egyik apródja várakozott. Lóra ülve Rákóczi, többféle veszélyek és kalandok között, Lengyelországba menekült, hol a francia követ neki, miként már előbb Bercsényinek is, egy lengyel főúr házánál biztos menedéket és királyától évdíjt eszközölt ki.

Rákóczit azon eljárás, melyet a bécsi udvar részéről tapasztalt, és azon meggyőződés, hogy annak kiengesztelésére nem lehet többé reménysege, még inkább megszilárdítá elhatározásában: hogy fegyveresen lépjen föl. Midőn tehát a spanyol örökösödési háború csakugyan kitört, 1703. élején kijelentette XIV. Lajosnak: ha kieszközli a lengyel uraknál, hogy 4000 lovast és ugyanannyi gyalogot helyezzenek rendelkezésére, ő pedig pénzt, fegyvert és ügyes tiszteket küld, kész Magyarországra nyomulni, melyet az eléggületlen rendek segélyével könnyen hatalmába ejtvén, ki fogja vinni, hogy Miksa Emmanuel bajor fejedelem, XIV. Lajos szövetségese, választassék magyar királylá.

És miután Magyarországból, hol a súlyos adók és az idegen parancsnokok zsarnoksága több helyen komoly forrongást idézett elő, buzdító felhívásokat vőn, és értesült arról, hogy őt 1703. ápril 30-án a kinevezett bíróság, mint felségsértő lázadót fő- és jószágvesztésre ítélte: be sem várta a francia segély tényleges megérkezését. Leveleket és zászlókat kül-

dött az országba, fölhíván a népet, hogy ragadjon fegyvert szabadságának kivívására. A nép tömegesen gyűlt a zászlók alá. Marmaros, Ugocsa és Szatmármegyékben több ezerre ment számuk. Mivel azonban vezérek nem volt, ki a rendet és fegyelmet soraikban fentartotta volna, rabolni és fosztogatni kezdettek. Károlyi Sándor szatmári főispán június 7-én rájuk ütött és szétszórta őket.

Rákóczi már útban volt, midőn ezen eseményről értesült. Június második felében lépett magyarországi területre. Megjelenésének híre nagy hatást szült. Az ungi és beregi nép lelkesedéssel fogadta; néhány nap alatt 3000 gyalog és 500 lovas környezte. Június 27-én Munkács alá érkezett; de innen a német hadak által visszaűzetett.

Ezalatt Bercsényi a francia királytól megérkezett segélypénzen lengyel zsoldosokat toborzott és Rákóczi hadait nyolczezerre szaporította. Ez ekkor július közepén Szabolcsba nyomult, hol 3—4000 lovas csatlakozott hozzá. Kállót megvívta s itt négy ágyú és néhány mázsa lőpor jött birtokába. Még fontosabb eredmény volt a hajdúvárosok harczias népének csatlakozása, melynek példáját Mármarosmege nemessége is követte.

A bécsi udvarnál kicsinyelték Rákóczi támadásának fontosságát; és októberig semmiféle intézkedést nem tettek annak elnyomására. Itt egyébként teljesen el voltak foglalva a spanyol örökösödési háború által, mely igénybe vette az összes pénz- és hadierőt. Így történt, hogy Rákóczi nem talált komoly ellenállásra s a fölkelés az ország nagy részében, kü-

lönösen a felvidéken és Tisza mellékén, uralomra emelkedett. Nagy nyereség volt erre nézve, hogy Károlyi Sándor szatmári főispán, a legtekintélyesebb urak egyike, miután Bécsben sikeretlenül sürgette a nemzeti sérelmek orvoslását és a fölkelők elleni erélyes intézkedéseket, Rákóczihoz csatlakozott, s általa tábornokká neveztetett. Vele jött sógora Andrassy György is. Még ezen (1703.) évben Szarka Zsigmond a Muraközt, a Dráva melléki országrészszel; Sándor László Veszprémet és Székesfehérvárt nyerte meg a fölkelés ügyének.

Eugen savoyai herczeg, ily körülmények között, egész befolyását felhasználta, hogy Leopoldot, kormányának ballépései iránt fölvilágosítván, a fölkelők kibékítésére készítse. A király követte tanácsát, és Széchenyi Pált a köztiszteletben álló kalocsai érseket kérte föl a közbenjárásra. Ez késznek nyilatkozott eljárni a fontos megbízásban, de előbb nyíltan feltárta a királynak a fölkelés okait, melyeknek megszüntetése nélkül a béke visszaállítását nem lehet remélni.

Széchenyi 1704. január végső napjaiban Lébény-szent-Miklóson találkozott Bercsényi Miklóssal és Károlyi Sándorral. Ezek a magok és Rákóczi nevében kijelentették, hogy mindaddig nem bocsátkozhatnak alkudozásokba, míg a király nem nyújt kezességet arra nézve, hogy a létesítendő egyesség lelki ismeretesen meg fog tartatni; elegendő kezességet pedig csak a külhatalmak jótállásában látnak. Az érsek késznek nyilatkozott ezen kívánságot a királynak tudomására hozni; de nem mulasztotta el más-

résről a két főurat, majd levélben Rákóczit is a béke felkarolására buzdítani. Figyelmeztette a francia pártfogás megbízhatlanságára és a pusztulásra, melyet a háború az országban előidéz. Azonban a fejedelem bizalmatlansággal fogadta e fölhívást. Válaszában kiemeli, hogy az igazságos fegyvernek csak jó béke létrehozása lehet célja, de erre, a múltak tapasztalásai után, alig van kilátás. Széchenyi márczius második felében Gyöngyösön Rákóczival személyesen is találkozott. Ez ismételte a külfejedelmek által nyújtandó kezességre vonatkozó kívánatát. Miután pedig az udvar ennek teljesítésére nem volt rábirható, a kísérlet meghiúsult.

Ezalatt a bécsi haditanács nagy erővel kezdette meg a magyarországi hadjáratot. Heiszter, Rabutin, Herberstein tábornokok, és Pálffy János horvátországi bán támadólag léptek föl. Pálffy és Rabutin már márczius 10-én a Mura partjain szétszórták a fölkelők egy hadosztályát, és megszállották a Muraközt. Kévéssel utóbb Károlyi Sándor Kismartonnál, Eszterházy Antal pedig Csikvárnál szintén vereséget szenvedtek. Azonban másfelől Bercsényi Miklós a Vág vidékén, Forgách Simon pedig a Dunán túl jelentékeny előnyöket vívtak ki. És az erdélyi rendek július 6-án tartott gyulafehérvári gyűlésökben Rákóczit erdélyi fejedelemmé kiáltották ki.

Széchenyi Pál ennek daczára sem hagyott föltörekvéseivel. Május közepén ismét találkozott Rákóczival, siker nélkül. De a külesemények csakhamar hajlandóbbá tették az engedékenységre. Az általa megkezdett háborúnak egyedüli alapja, miként utóbb

emlékirataiban bevallja, azon remény vala, hogy a bajor fejedelemmel egyesülhet, és a francia királytól nagyobb mérvű segélyben fog részesülni.

Reményei meghiúsultak. A bajor fejedelem több vereséget szenvedett; XIV. Lajos pedig nem teljesítette ígéreteit. Ehez járult, hogy seregének egy része, miután zsoldot nem kapott, felbomlott, és a nemesség is megúnta a hosszú háborút.

Rákóczi 1704. augusztus 17-én meghagyta Károlynak, hogy a Dunán túli hadimunkákat függeszsze föl, és Széchenyit Gyöngyösre hívta meg, hogy vele fegyverszünet létrehozása tárgyában értekezzenek.

Október közepén Selmecezen találkoztak a két fél biztosai. Széchenyi és Bercsényi voltak fejeik. Megjelentek a közbenjáró hatalmak követei is: Anglia részéről lord Stepney, Hollandia részéről Hamel-Bruyninx. Azonban a tárgyalások nem vezettek eredményre.

A királyi biztosok súlyos föltételeit Rákóczi biztosai visszautasították. A háború megújult.

November 16-án Érsekújvár a fölkelők kezeibe került. De karácson napján Rákóczi Nagyszombat mellett Heiszttertől vereséget szenvedett.

Az 1705-ik évi táborozás terve Rákóczi táborában akként állapítottatott meg: hogy Károlyi Sándor Ausztriába intéz betörést, Bercsényi és Eszterházy Antal a Vágvonalat fogja őrizni, szemmel tartva a Nagyszombatban táborozó Heiszttert, végre Bottyán János tábornok a Dunán túl fog működni. Forgách Simon Erdélybe küldetett Rabutin ellen. E terv nagy részben valósult. Károlynak sikerült ugyan Bécsig

hatolni, de utóbb Kilitinél megveretett, mire a Tiszán túlra vonult. Szerencsésebb volt Bercsényi, ki Heisztert Nagyszombatból és a közeli városokból kiűzte. Bottyán és Forgách Simon szintén több előnyt vívtak ki.

Az ország éjszakkeleti részeiben a királyi fegyvereket sok csapás érte; minélfogva itt már csak Nagyváradot bírta a király.

Rákóczi ezalatt Egerben tartózkodott, honnan a hadimunkálatokat intézte, és az elfoglalt országrészek kormányát vezette. Desalleurs marquis, mint XIV. Lajos követe volt udvaránál, hol Széchenyi Pál ismét megjelent; de az egymás után érkező győzelmi hírek között a fejedelmet nem találhatta fogékonyak a béke helyreállításáért fáradozó igyekezetei felkarolására.

Ezalatt egy fontos esemény történt a harczitéren kívül. Leopold király 1705. május 5-én meghalálozott. Utódja I. József király (1705—1711) férfi kora virágában volt, midőn atyjának koronái reá szállottak. Nyilteszű, önálló jellemű férfinak ismerte őt környezete. Atyja életében nem birt ugyan befolyással a kormány ügyeire; de többször hallották, hogy roszalását fejezte ki azon miniszterek felett, kik a magyar alkotmány megsemmisítésére törekedtek, és a törvénysértő kormányzásuk által támasztott fölkelést kérlelhetlen erőszakkal kívánták elnyomni. Midőn most a hatalom birtokába jutott, hű maradt jogtisztelő nézeteihez. Kollonics bibornokot mellőzte, és leginkább Eugén herceg tanácsait vette igénybe.

A magyar ügyek vezetését kivette Harrach mi-

niszter kezeiből, és a mérsékelt szellemű Salm herczegre ruházta. Heiszter tábornok helyett, kit a magyarok zsarnoki önkénye miatt mindenekfölött gyűlöltek, Herbevillet nevezte a magyarországi hadak főparancsnokává.

Még világosabban tüntette ki politikai irányát azon nyílt levél, melyet megbizásából a nádor május 18-án az ország rendeihez intézett. Kijelenti, hogy miután a királynak atyja életében a kormányban nem volt része, a történetekért nem terheli a felelősség; ő el van határozva, lelkiismeretesen megtartani koronázási esküjét, hitlevelét és az ország törvényeit; viszont reméli, hogy a rendek is sietni fognak letenni a hűségesküket. A nádor ezen nyilatkozat kapcsán felhívta a fölkelőket, ragadják meg ezen kedvező alkalmat, és tegyék lehetővé, hogy a béke helyreállítsék, és a sokat szenvedett ország bajai állandón orvosoltassanak.

A király trónralépte, első tényei és nyilatkozatai élénk reményeket keltettek az ország rendei között. De Rákóczi nem osztozott azokban. Nem vonta ugyan kétségbe az új uralkodó őszinteségét és szándékainak tisztaságát; de nem hitte, hogy képes legyen a mélyen meggyökerezett irányt, mely hazánk alkotmányára nézve ellenséges állást foglal el, teljesen megsemmisíteni; nem remélte, hogy a két lényeges föltétel, melytől a békekötést függővé tette: »Erdély függetlensége és a külhatalmak kezessége« elfogadtassék. Végre még mindig bizott abban, hogy XIV. Lajos segélyével kivívhatja és biztosíthatja Magyarország függetlenségét.

Mindazáltal nem akart akként feltűnni, mintha a kibékülésnek ő maga, s talán személyes érdekből, volna akadály. Szeptember első napjára az ország rendeit Nógrádmegye Szécsény mezővárosába hívta össze, hogy ott a béke ügyében határozzanak. Az urak és nemesek nagy számban gyűltek egybe. Rákóczi, Széchenyi érsek kíséretében jött.

A gyűlést Telekessy egri püspök — a fölkeléshez csatlakozott egyetlen főpap — által tartott ünnepélyes mise előzte meg. Ezután Rákóczi nyitotta meg a tanácskozásokat. Számot adott két évi működéséről, melynek eredménye az, hogy a felszabadult nemzet most önmaga rendelkezhetik sorsáról; hallgassák meg tehát a király által előterjesztett föltételeket, és határozzanak; ő előre elfogadja határozataikat, és úgy kívánja magát tekinteni, mint a főrendek bármelyikét; minélfogva lemond minden hatalomról, melylyel felruházták. Beszédét végezvén, távozott.

Azonban a gyűlés nem kezdette meg mindjárt a fontos ügy tárgyalását. A protestáns rendek sérelmeiket hozták szőnyegre, miáltal szenvedélyes vitákat idéztek elő. A legnagyobb zavar uralkodott. Beresényi más irányt adott a gyűlésnek. Indítványt tett, hogy a rendek lépjenek egymással szoros szövetségre, válasszszanak főnököt, és esküvel kötelezzék magokat, hogy egymástól el nem szakadnak, míg ősi szabadságaik helyreállítva és biztosítva nem lesznek. Az indítvány közhelyesléssel fogadtatott. Rákóczi is jóváhagyta, oly hozzáadással, hogy a választandó főnök ne fejedelmi hatalommal, hanem csak tisztviselői minőséggel birjon, és tanácsosok rendeltessenek oldala

mellé. A gyűlés abban állapodott meg, hogy a szövetség főnökének czime »vezérlő fejedelem« legyen, és 24 tanácsos választassék. Mire Rákóczi Ferencz egyhangúlag »vezérlő fejedelemmé« kiáltatott ki, a szövetségi oklevél szövege megállapíttatván, a jelenlevő rendek által aláíratott. Rákóczi pedig az egri püspök kezeibe letette az esküt.

Mindez annak jele volt, hogy a rendek nem hajlandók a békeségre. És midőn híre érkezett, hogy Herbeville császári tábornok hadait Erdélybe készül vezetni, ezt annak jelül tekintették, hogy az udvar felhagyott kibékülési szándékával. A békeügy tehát nem jött tárgyalás alá. És Széchenyinek nagy nehezen sikerült Rákóczit rábírni, hogy a Nagyszombatban október 27-én megnyitandó békealkudozásokra, Bercsényi elnöksége alatt, biztosokat rendeljen.

Ezen alkudozások a kitűzött napon csakugyan megkezdettek. Azonban mindjárt kezdetben nagy nehézséget támasztottak az ausztriai ház örökösödési jogának, és az ellenállási czikk eltörlésének érvényességére vonatkozó, Rákóczi biztosai által felhozott, kérdések. Ezek ugyanis nyilatkozatot kívántak a királytól aziránt, hogy az örökös királyság megállapításából az ország alkotmányos szabadságai ellen nem fog következtetést vonni. A király nem késett kiállítani a nyilatkozatot, mire fegyverszünet kötöttetett. A szövetkezett magyar rendek tanácsa ezután 23 pontban foglalta össze kívánataikat. A legfontosabbak a következők : Erdély független fejedelemmel bírjon, kit a rendek szabadon választhassanak; az 1687-ik évi pozsonyi

országgyűlés törvényczikkei töröltessenek el; az országos főméltóságok birtokosai mondjanak le, s e méltóságokat a király a jövő országgyűlésen újra töltsé be; a békekötés megtartásáért Anglia, Hollandia, Velencze, Svéd-, Porosz- és Lengyelország vállaljanak kezességet. Azonban a királyi biztosok a kiemelt kívánatok közül egyiknek teljesítését sem helyezték kilátásba. Az alkudozások tehát ismét eredmény nélkül bomlottak föl.

Ezalatt, a fegyverszünet megkötését megelőzőleg, Herbeville Erdélybe nyomult, s (1705) november 10-én Zsibónál elhatározó győzelmet vívott ki Rákóczi fölött, ki személyesen vezette hadait. Ennek következménye vala, hogy Erdély a fölkelőkre nézve elveszett, és ezek soraiban nagy lehangoltság és csüggedés emelkedett uralomra.

Azonban ezen veszteségekért kárpótlást nyújtottak a Dunán túl kivívott eredmények. Itt Pálffy János és Heiszter nagyszámú sereg élén foglaltak állást. A várak jól meg voltak erősítve és őrséggel ellátva.

Azonban Bottyán János, ki vakmerőségét és vitézségét számos csatákban kitüntette, örömmel vállalkozott a nehéz feladatra. November 4-én szállította át 8000 emberét Paks táján a Duna túlpartjára.

Még az nap bátor rohammal Földvárt bevette. Néhány nappal utóbb Simontornya, Palota, Tata, Pápa falairól is a fölkelők zászlói lobogtak. A dunántúli nemesség nagy része Bottyánhoz csatlakozott.

Ez december közepétáján az eddigieknél még

stílyosabb csapást mért a királyiakra. Míg Pálffy Jánost Szombathelyen körülzárolta, lovasságával a Szt.-Gotthárd táján táborozó Heiszter ellen indult, ezt meg-lepte és Stíriába üzte. Kevéssel utóbb Pálffynak sikerült keresztülvágni magát a fölkelők sorain, de csak azért, hogy Ausztriába vonuljon. Ekként Bottyán néhány hét alatt a királyi hadakat teljesen kiszorította a Dunántúli országrészről, sőt csapatait egyfelől Bécs külvárosaiig, másfelől Slavóniában kalandoztatta.

Szerencsés hadiműködéseiben a békealkudozások alatt szünet állott be. Azonban 1706. nyarán a Zala megyébe nyomult Pálffy Jánost innen Stíriába üzte, majd maga Ausztriába tört s itt nagy pusztítást vitt véghez.

Ugyanakkor Rákóczi Esztergomot ostromolta, és kényszerítette Guckländer tábornokot, hogy szeptember 24-én e fontos helyet feladja.

Ezalatt Rákóczi viszonyai a franczia udvarhoz még mindig határozatlanok valának. XIV. Lajos jelentékeny pénzüsszeggel segélyezte, és Lengyelországban a jaroszlawi uradalmat kétszázezer frankon ajándéku! vásárolta meg részére; de a fejedelem ismételt sürgetései daczára sem kötötte meg vele a véd- és dacszövetséget. Vetésy László, egy szatmármegyei nemes, ki 1705. óta Rákóczinak párisi követe volt, nem birta a franczia kormányférfiakat ennek szükségességéről meggyőzni. Ezek többször hangsúlyozták, hogy míg Rákóczi tényleg be nem helyezkedik Erdély birtokába, s míg a magyarok József királytól végkép el nem szakadnak, velők, mint más uralkodó alattvalóival, nem léphetnek szövetségre.

Ezen eljárás gyanút ébresztett Rákóczi fejedelemben a francia udvar politikájának őszintesége iránt. Egyenúban megerősítette őt Vetésy. »Vigyázzon magára, — írta ez egy alkalommal — hogy ezen szírének éneke ne vigye őt a maga és az ország veszedelmére; a francziák már sokakat vittek jégre, s barátságuk olyan, mint a nádból készült bot, melyre, ha támaszkodunk, nemcsak eltörik, de darabja kezünket is megsebesíti.«

Mindazáltal Rákóczi teljesíteni akarta a francziák által kívánt föltételeket. 1707. ápril első napjaiban megjelent Erdélyben, — melyet gróf Pekry Lőrincz, néhány erősség kivételével részére újra meghódított, — s a marosvásárhelyi gyűlésen ünnepélyesen fogadta a rendek hódolatát. Ugyanakkor azon kérdés eldöntésére, vajjon József király és az ausztriai háznak a magyar tróntól való megfosztása kimondassék-e? május első napjára Ónodba összehívta az ország rendeit.

Az árvizek miatt a gyűlés nem a borsodmegyei Ónodon, hanem annak közelében, a zemplémmegyei Köröm nevű fensíkon tartatott meg, hol sátrak vonattak föl, melyeknek egyike gyűlésteremül szolgált. A fejedelem május 23-án, fényes öltözetű és nagyszámú kísérettel, vonult be. A rendek lelkesedéssel fogadták. A gyűlés május 31-én nyitvatott meg. A nagyszombati békealkura küldött biztosok jelentésének meghallgatása után, a rendek két millió forintnyi segílyt ajánlottak meg a fejedelemnek hadi czélokra.

A június 6-iki ülés véres ténnyel végződött-

A fejedelem panaszosan adta elő, hogy többen az ország rendei közül el akarnak szakadni a szécsényi szövetségtől, s hivatkozott Túróczmegyének körlevelére, melyben a többi megyék felhivatnak, hogy igyekezzenek véget vetni az ország bajainak, melyek »nagyrészből némely előkelő fölkelők önhaszonleséséből hárarnak a nemzetre.« A fejedelem felszólítja a jelenlevő tūróczmegyei követeket, hogy a megye eljárását igazolják. Rakovszky Menyhért, az egyik követ, kifejtette, hogy az átvonuló hadak zsarolásai és a nép nyomora készítették a megyét, hogy a béke érdekében felszólaljon. Tompa zúgás kísérte, heves fölkiáltások szakították meg beszédét. A fejedelem maga válaszolt neki. Miután megjegyezte, hogy a kiemelt bajok közösen érik az egész országot, s a háborúnak elmaradhatlan következményei, kijelentette, hogy az önhaszonlesésről szóló pontban saját személye ellen lát támadást, és elégtételt kér. Szavait hallgatás követte, melyet a fejedelem úgy értelmezett, hogy a rendek helyeselik Túróczmegye vádját. Ingerülten folytatta előadását. »Ezt érdemlettem tőled — így kiálta föl, — szolgálataimért? oh haza! Életemet, véretem, hitvesemet, gyermekeimet, mindenemet feláldoztam, dicső elődeim példája szerint, hajdan virágzó szabadságodért; és most ily hálát kell aratnom?! Istenem! te látod szívem tisztaságát, tudod, hogy nem a magam hasznát keresem: Boritson inkább a sír, mintsem hogy e gyanúsítást tűrjem.« Mire lemondott fejedelmi tisztéről és távozni készült.

Leirhatlan felháborodás keletkezett most a

jelenlevők közt. A fejedelem szavai némelyeket könyekre indítottak, másokban heves szenvedélyeket költöttek. »Haljanak meg az árulók!« kiáltának többen. A szót azonnal tett követte. Bercsényi kardot rántott és megsebesítette Rakovszkyt; száz kard vágott reá, s néhány percz alatt halva terült el. Követtársa, Okolicsányi Kristóf, bár több sebből vérezve, kimenekült a teremből; de elfogatott, és három nap múlva lefejeztetett. A szerencsétlenek sirja fölött széttépték megyéjük zászlóját, melyről végeztetett, hogy feldaraboltatván, a többi szomszéd megyék között fog szétosztani. Ezen véres tény megnyugtatta Rákóczit a rendek ragaszkodása iránt.

A június 14-iki ülésen felolvastatott XIV. Lajos levele, melyben kijelenti, hogy csak úgy léphet a magyarokkal szövetségre, ha formszerűen elszakadnak az ausztriai háztól. Bercsényi felszólalására a jelenlevő rendek egyhangúlag határozattá emelték, hogy József királyt nem tekintik többé uralkodójuknak, és a trón betöltése iránt a jövő országgyűlésen fognak határozni. A francia követ azt javasolta ekkor, hogy Erdélyt és a tizenhárom éjszakkeleti megyét Rákóczi bírja, magyar királyné pedig a bajor választófejedelem választassék. Rákóczi és a rendek helyeselték e tervet; és amaz megbízott, hogy magát a bajor fejedelemmel érintkezésbe helyezze.

A gyűlés ezután szétoszlott; s vele eltűnt a béke helyreállításának reménye is. A háború fokozott elkeseredéssel ujjult meg.

A király részéről Rabutin ismét támadólag lépett föl Erdélyben; Stahremberg Guidó a Vág-vidékére nyomult, Ocskaynak a fehérhegység tövében táborozó hadát megverte, de utóbb ettől maga is vereséget szenvedett. Pálffy János a Dunán túra. küldetett, de bár Stahremberg is hozzá csatlakozott, nem volt képes magát a vitéz Bottyán János ellen föntartani, ki szeptember végén Németujhelyig nyomult, a következő hónapban a Soprony oltalmára rendelt Nádasdy és Ebergényi hadait megverte, december elején pedig az általa Ausztria pusztítására küldött Bezerédy Bádenig terjesztette ki kalandozását, és egy alkalommal az e tájon vadászó József királyt is majdnem foglyává ejtette.

József király a fölkelés nagy hatalmával szemben, utasítva látta magát meghallgatni magyar tanácsosainak kéréseit, és 1708. február 29-ére Pozsonyba országgyűlést hirdetett, hogy itt a nemzet sérelmeit orvosolván, a rendeket a fölkeléstől elvonja. A nádor Rákoczit is meghívta, ez azonban maga is vonakodott megjelenni, híveit is eltiltotta a megjelenéstől. Így történt, hogy az országgyűlésre csak tizenöt megye küldött követeket, s a rendek, miután sérelmeiket fölterjesztették, ezekre pedig hiába várták a királyi választ, eredmény nélkül osztak szét.

Rákóczi ezalatt a télen nagymérvű hadikészületek mellett élénk diplomatiiai tevékenységet fejtett ki. Azon tervvel foglalkozott, hogy tavasz nyíltával Sziléziába fog törni, itt a bajor választófejedelemmel egyesülendő, ezt a magyar trón elfoglalására vezetendő.

Azonban a francia udvar, mely előbb örömmel karolta föl a bajor trónjelöltség eszméjét, azt utóbb elejtette. A bajor fejedelem, kit Vetésy 1708. május havában Rákóczi megbízásából fölkeresett, őszintén kijelentette, hogy a magyar trón elfoglalását alig remélheti, miután francia segély nélkül nem jöhetne Magyarországra, arra pedig nincs kilátása; azt tanácsolta tehát Rákóczinak, ne számítson többé ő reá. Vetésy ezután még egy kísérletet tön Párisban, de itt igen hidegen fogadták. »Isten szerelmére — írja ekkor Rákóczinak, — ne hagyja magát fenséged még tovább csalatni ezen udvar által, mely soha sem ad egyebet — szép szónál.« Tényleges segély helyett újabb politikai fondorlatokkal kívánt szolgálatjára lenni a magyar fölkelés ügyének. Hogy a porosz királyt az ausztriai szövetségtől elvonja, egyik fiának a magyar koronát ajánlotta föl. Rákóczi e tervtől sem idegenkedett, mert külsegélyre nyújtott kilátást. Ismét visszatért tehát tervéhez: Sziléziába nyomulni, hol most a porosz jelelthöz óhajtott csatlakozni.

Rákóczi titokban tartotta a diplomatiái eseményeket és saját szándékait. Tisztei és katonái nem ismervén az okot, miért késlelkedik oly soká szép serege megindításával: zúgolódni kezdettek, és árlásról beszéltek. Végre július végén megindult. Azonban ama szándékától, hogy kerülni fogja a császári hadakkal való megütközést, — eltérítették őt tábornokai; és pedig szerencsétlen eredménnyel. Pekry, kit a Szakolcza mellett táborozó Viard tábornok ellen küldött, megveretett. Még nagyobb ve-

reséget szenvedett ő maga augusztus 3-án Trencsén mellett, hol Heiszter és Pálffy János egyesült seregével megütközött; 3000 embere esett el, és a gyalogság nagy része szétfutott. Ezen csatavesztés következtében Trencsén, Pozsony és Nyitra megyék meghódoltak a királynak. És Rákóczinak le kellett mondanai a sziléziai hadjárat tervéről.

Egyébkint a porosz udvar támogatására vonatkozó számításai is megcsalták. A porosz király Rákóczi ügyviselőjének Klement Mihálynak kijelenté, hogy egyebet a magyar fölkelés érdekében nem tehet, mint azt, hogy azon esetre, ha Rákóczi József császárral ki akar békülni, az angol és hollandiai kormányok közbenjárását fogja kieszközölni.

Rákóczi ekkor végre belátta a külsegély csálékony hiúságát, és komolyan kezdett foglalkozni a kibékülés gondolatával. Ez okból a bécsi udvarnál útlevelet kért követe számára, kit a tárgyalások megindítása végett a királyhoz készült küldeni. Azonban itt most már biztosan reméllették, hogy rövid idő alatt fegyver-hatalommal elnyomhatják a fölkelést; ennek következtében békealkudozásokra nem mutatkozott hajlandóság.

József mindazáltal a nemzetet is meg akarta nyugtatni. E végből 1709. május közepén újra összehívta az elmúlt évben félbeszakított országgyűlést, s itt a következő ajánlatokat tette: Leopold férfiágának kihaltával a nemzet ismét szabadon választhatja királyait; az ország alkotmánya, jogai és törvényei sértetlenül föntartatnak; adókat a király csak a rendek megegyezésével fog kivetni; a vallás-

ügyi törvények végrehajtatnak a sérelmek orvosoltatnak, s ezentúl a vallási szabadság nem fog megsértetni. Az országgyűlés csakhamar elnapoltatott. A király ezután nyiltlevelet bocsátott ki, melyben Rákóczit és Bercsényit honárulóknak és fölségsértőknek nyilatkoztatta; de párthiveiknek, kik egy hónap lefolyása alatt a hűségesküt leteszik, amnestiát biztosított.

A következő évben (1710) a harcztéren József király fegyvereinek nagy mértékben kedvezett a szerencse. Rákóczi január végén Nógrád megyében Romhánynál véres ütközetet vívott Viard és Sickingen hadosztályaival; ezek nagy veszteséget szenvedtek ugyan, de Rákóczi is kényszerítve látta magát visszavonulni. És most egymás után érték őt a súlyos csapások, melyeknek hatása alatt serege nagy részben felbomlott, katonái kétségbeesve haza szédtek. A vezérek közül is többen elhagyták a fölkelés ügyét; Forgách Simon és Eszterházy Antal Lengyelországba menekültek. Az ősz elején Érsek-Ujvár és a fölvidék városai, az év végnapjaiban Eger és Murány is megnyitották kapuikat a király hadai előtt. Ezeknek a sikert megkönnyítette azon körülmény is, hogy Pálffy János nevezetett teljhatalmú főparancsnokká, ki hűséggel hazaszeretetet, katonai erélyvel emberséges kiméletet párosított.

Pálffy, a királyi fegyverek diadalainak közepett nem mulasztotta el még egyszer kísérletet tenni a békés kiegyenlítésre. 1710 végén érintkezésbe lépett Károlyi Sándorral, ki ekkor leginkább birta Rákóczi bizalmát. Ez, a fejedelem megegyezésével,

válaszában örömet fejezte ki a fölött, hogy a fővezérlét magyar hazafira bízott, s felajánlotta szolgálatait a béke létrehozására. Utóbb arról is értesíté, hogy Rákóczi szintén bizalommal viseltetik a tábornagy hazafisága iránt, és hajlandó a békére.

1711. január közepe táján Pálffy Hadház hajdúvárosban Károlyival, majd néhány héttel utóbb Vaján Rákóczival találkozott. Az utóbbi akként nyilatkozott, hogy a békekötésben egyedül a nemzet érdekeit és jogait kívánja biztosítva látni; de a föltételek iránt előbb a szövetséges rendekkel szükség értekeznie. És a fejedelem másnap maga köré gyűjtén a táborában levő főtiszteket és urakat, buzgón inté, hogy a haza végső romlásának elhárítása végett karolják föl a békét. »Ő maga — jegyzé meg — kész megválni mindenétől, és csak egy pálczával kezében hagyni el az országot.« A jelenlevők helyeselték szavait, és megegyezéseket adták, hogy Rákóczi a királynak írjon.

Rákóczi február 3-án elküldötte a királyhoz intézett levelét, melyben alázatteljes hangon kér kegyelmet a maga és párthívei számára. Azonban mielőtt a válasz megérkezett volna, megváltoztatta szándékát, s arra határozta el magát, hogy még egy kísérletet teend a külsegély kieszközlésére. E végből Lengyelországba utazott, hol Lemberg közelében remélte Péter czárt találni. Távolléte idejére Károlyi Sándort nevezte ki helynökévé. Ez Pálffy meghívására Debreczenbe utazott, s átvette tőle a békepontokat, melyeket Bécsből küldöttek. Károlyi rögtön Lengyelországba sietett. Rákóczit Stry városban

találta, Bercsényi, Forgách és Eszterházy társaságában. Ezek nem voltak megelégedve a föltételekkel. A fejedelem eltiltotta Károlyt a Pálffyval való továbbbi érintkezéstől, és meghagyta neki, hogy a magyar- s erdélyországi rendeknek ápril 27-ére hirtesen gyűlést, hogy ott a béke ügyében határozzanak.

Pálffynak nem tetszett ezen halogatás. Gyanú támadott lelkében, hogy a fejedelem csak időt akar nyerni, s kijelentette, hogy ha husvétig nem jó létre az egyesség, megszakítja az alkudozásokat, kihirdeti az amnesztiát, és azok ellen, kik meg nem hódolnak, fegyverhatalommal fog föllépni. Károlyi Sándor ez okból újra kérte a fejedelmet, térjen vissza, vagy hatalmazza fel őt a tárgyalások folytatására. Rákóczi ragaszkodott előbbi határozatához, és ápril 9-én kelt levelében ismételte tilalmát. »A kegyelmed lelke adjon számot érette, — így fejezi be sorait, — a melyet bizonyára nem Pálffy, nem is egy császár széki eleibe citálok én, az egész magyar ontott és ontandó vérrel együtt, de az eleibe, a ki előtt nincs titok.«

Azonban Károlyi nem várta be a választ, melynek tartalma iránt nem volt kétsége. Nem akarván magára vállalni a felelősség terhét, ha elmulasztja fölhasználni az egész országra nézve előnyös béke megkötésére kínálkozó végső alkalmat; el volt határozva a fejedelem nélkül, és az ő daczára is előmozdítani a béke ügyét. Husvét ünnepére Szatmárra hívta meg a fölkeléshez csatlakozott rendeket, kik, főleg az éjszakkéleti megyékből és Erdélyből is, nagy számban jöttek össze. A béke

utáni vágy, a Pálffy és Károlyi személye iránti bizalom vezette őket ide. Mindazonáltal a Pálffy által küldött békepontok nagy elégtelenséget idéztek elő; s Károlyi csak azon nyilatkozattal volt képes őket lecsillapítani, hogy azokkal maga sem volt megelégedve, minélfogva Pálffyt azok módosítására felhívta, s minden órában várja a kedvező választ.

Ez nem sokára megérkezett, és kielégítőnek találtatott; főleg midőn azon kifogásra, hogy a vallásszabadság kérdése hallgatással mellőztetett, Pálffy kijelentette, hogy miután a király Magyarország összes törvényeit és szabadságait megtartani igéri, ezen ígélet kiterjed a törvények által biztosított vallásszabadságra is.

A szatmári rendek ezekután kinyilatkoztatták, hogy »reménységükön felül tapasztalván ő Felsége kegyelmességét, semmi egyéb híjával nincsenek már, mint hogy a fejedelem nincs közöttük.« Követeket küldöttek Rákóczihoz, kik őt visszatérésre és a béke elfogadására bírják. Rákóczi azonban nagyharaggal fogadta őket, és keserű szemrehányásokat tett nekik. Apr. 18-án hosszú nyilatkozatot intézett a szövetséges rendekhez, melyben Károlyit vádolja, hogy illetéktelenül vállalkozott a békealku vezetésére, és Pálffy ígéreteit csalárdoknak mondja. Ő kész haza jönni, de ezen föltételek alapján nem hajlandó a békeséghez járulni. »Mert ez nem békeség — úgy mond, — hanem fegyver által való meggyőztetés, melyet a nemes vér, mint halálnál is nehezebb dolgot nem szenvedhet.«

Ezen levél nem volt képes már megakasztani a békealku folyamát; míg egy másnemű esemény is

nagy mértékben siettette azt. József királyt 1711. ápril 17-én harminczhárom éves korában a himlő sirba vitte. Ő őszintén óhajtotta a békét; de halála után, utódja Spanyolországban lévén, a gyenge anyacsászárné, Eleonóra, ideiglenes kormánya alatt, újra fölemelte fejét az ellenséges irányzat. Pálffy titokban tartva József halálát, azt és aggodalmait csak Károlyival közölte. Ez tehát mindent megtett, hogy a békealku mielőbb befejeztessék.

Az ápril 27-ére kihirdetett gyűlésre mintegy tizenkétezeren jöttek össze a fölkelő rendek közül Szatmárra. Pálffy János és Locher császári biztos Nagy-Károlyban vettek szállást. Már másnap elhárítottak a végső nehézségek, megállapítottak a békeoklevél szövege, s az a rendek által egyhangúlag elfogadtatott. Lényeges pontjai a következők:

Rákóczi, ha három hét alatt visszatér és a hűségesküt leteszi, amnesztiát nyer és családi birtokait visszakapja. Hasonló amnesztia biztosítatik, ugyanazon föltétel alatt, a többi rendeknek, kik a fölkelésben részt vettek; viselt hivatalaik és méltóságaiak visszanyerése a királyi kegyelemtől függ. A háború alatt elesettek özvegyei és árvái visszanyerik férjeik, illetőleg atyáik birtokait; a mennyiben pedig ezek időközben eladományoztattak, kárpótlásukról az országgyűlés fog intézkedni. A király Magyarország és Erdély jogait, szabadságait és törvényeit, különösen pedig a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvényeket lelkiismeretesen megtartandja, a sérelmeket pedig orvosolandja.

Május első napján a majthényi mezőn egybe-

gyűlt rendek előtt ünnepélyesen felolvastatott a békeoklevél, melyet az előkelőbbek — százötvenegyen — aláírtak és pecsétjeikkel láttak el. Pálffy is megjelent körükben. Károlyi Sándor a rendek hátláját tolmácsolta a király és a biztosok irányában; mire Pálffy kezeibe letette a hűségi esküt. És miután küldöttség választatott, mely Bécsben a békekötés megerősítését kérelmezze, a rendek örömteljes hangulatban oszlottak szét.

Bécsben többen elleneztek ugyan a szatmári békekötés megerősítését; de Eugen herczeg tanácsára, Eleonóra császárné már május 26-án, majd utóbb III. Károly király is (1711—1740.) megerősítette azt, s az 1712-ik évi országgyűlés a törvénykönyvbe igattatta ezen nagyfontosságú oklevelet.

Rákóczi nem fogadta el a felajánlott amnesztiát, és tiltakozott a békekötés ellen. Még mindig remélte, hogy Péter cár segélyével visszafoglalhatja az országot. Május elején Jawarowban személyesen találkozott a hatalmas orosz uralkodóval. Ez, és Ágost lengyel király is biztosították támogatásukról, sőt az utóbbi hajlandó volt elfogadni a magyar koronát — Erdélyt Rákóczinak hagyván — azonban az Ausztria elleni háború megindítását XIV. Lajos közreműködésétől tették függővé, amit kieszközölnie nem sikerült.

Az európai hatalmak, kimerülve a hosszú háborúban, mindnyájan béke után sóvárogtak. Az alkudozások Utrechtben voltak megnyitandók. Rákóczi tehát, lemondván az orosz és lengyel segély reményéről, most már csak oda kívánt hatni, hogy

az általános békekötésbe ő és Magyarország is befoglaltassék. Brenner szepesi prépostot Párisba, Klémentet pedig Angliába küldötte, hogy ez irányban működjenek. Azonban az utrechti congressus szétoszlott, anélkül, hogy Rákóczi óhajta teljesezésbe ment volna.

Rákóczi, ki 1711. október óta, Sárosi gróf álnev alatt, Danczigban tartózkodott, hogy közelebb legyen az alkudozások színhelyéhez, 1713. február havában, az angol kormány által felajánlott hajón Franciaországba ment, s Páris közelében telepedett meg. XIV. Lajos szívélyes fogadtatásban részesíté; hatezer frank havidíjat rendelt neki, unokája, a spanyol király pedig évi harmincezer frankkal segélyezte. A többi főrangú menekültek Lengyelországból szintén Franciaországba vágytak jönni; de a kormány vonakodott ehhez engedélyét megadni.

Rákóczi szerény és nemes föllépése, magas műveltsége és szeretetreméltó tulajdonai által köztiszteletet vívott ki a franczia udvarnál. Az agg király kiváló rokonszenvet tanúsított iránta, és sokat társalgott vele. Rákóczi az év legnagyobb részét a király környezetében töltötte, részt vón a vadászatokban és udvari multságokban.

XIV. Lajos halála (1715.) nagy változást idézett elő Rákóczi életmódjában. Bár Orleans herceg, ki a XV. Lajos kiskorúsága alatt a kormány élén állott, szintén jóakarattal viseltetett iránta, ennek erkölcstelen kicsapongásai ellenszenvet ébresztettek Rákóczi lelkében, ki mindig megőrizte tiszta erköl-

csiségét és buzgó vallásosságát, mely száműzetésében mindnagyobb uralmat nyert lelke fölött.

Már XIV. Lajos életében többször visszavonult ő a kamalduli szerzetesek gros-boisi híres zár-dájába, hol gyakran több hetet töltött, távol a világ zajától, buzgó imák és ajtatos elmélkedések között. 1715. vége felé úgyszólván állandó lakást vett a zárdát környező kis házak egyikében. Kevés szolgát tartott, nem fogadott látogatásokat, maga is ritkán ment Párisba, s a legnagyobb egyszerűségben élt. Éjjel nappal megjelent a szerzetesek imáin, részt vett vallási gyakorlataikban, és hetenkint egyszer vagy kétszer szigorú böjtöt tartott. Szórakozást egyedül a kertészkedésben, és emlékiratainak s önéletírásának kidolgozásában keresett. »Soha sem éltem nyugodtabb s édesebb életet — írja innen — mint mióta a királyok királyának igyekszem udvarolni e magányomban, melynek kéjei között elvesztem kíváncsiságomat, tudni azt, mi a világban történik.«

Mindazáltal két évvel utóbb az események hatalma kiragadta őt e magányából, s még egyszer a közélet terére vezette. Fülöp spanyol király, a spanyol koronának egykori olasz tartományaira vágyódván, melyeket most III. Károly császár birt, felhasználni kívánta az alkalmat, midőn ez 1716-ban a törökökkel háborúba bonyolódott. Hogy a bécsi udvarnak helyzetét még inkább nehezítse, Rákóczit felhívta, tegyen kísérletet Magyarországra betörni. A szultán is buzdította ily vállalatra, és ígérte, hogy elégséges pénzösszeget fog rendelkezésére helyezni, melylyel keresztény zsoldos hadat fogadhatson.

Rákóczi, bár a törökök nándorfehérvári vere-
sege kiábrándíthatta a török segélyigéretnek értéke
iránt, s a francia udvar is visszatartotta, el hagyta
magát csábíttatni. Azt mondá, hogy hazája iránti kö-
telessége parancsolja, hogy a vett felhívásokat kövesse.
1717. október 15-én kikötött Gallipoliban. A szultán
nagy kitüntetésekkel halmozta el; azonban ekkor már
nem a háború folytatása, hanem a békekötés foglalkoz-
tatta, s ez nem sokára valóban létrejött. A szultán
visszautasította ugyan a bécsi udvar azon követelé-
sét, hogy Rákóczit szolgáltassa ki, de ígérte, hogy
távol a magyar határoktól fog neki lakhelyet ren-
delni.

Rákóczi, — kihez ezalatt Bercsényi és más
menekültek csatlakoztak, — egy ideig Konstantiná-
polyban tartózkodott; 1720. tavaszán Rodosztóba, a
márvány tenger partjain, ment át, hol a portától
fejedelemi ellátásban részesült.

Hazájának sorsa és a vágy oda visszatérni,
szüntelenül foglalkoztatta Rákóczi szellemét. Titkos
összeköttetésben állott némely magyar urakkal, s a
hírek, melyeket tőlök vett, ébren tartották remé-
nyeit. Arról értesítették, hogy az alsó nemesség, s
főleg a protestáns-rendek, Károly király halála ese-
tére, — ki Leopold férfiágának utolsó sarja vala —
kész hozzá csatlakozni. Ennekfolytán nem szakította
meg teljesen viszonyait, melyekben az európai udva-
rokhöz állott. Többször megkísérlé azoknak, főleg a
franciának, figyelmét a magyarországi ügyekre irá-
nyozni; de tervei nem találtak pártolásra. Még azon
kérelmét sem hallgatták meg, hogy Lengyel-, Spa-

nyol-, vagy Franciaországba tehesse át lakását. 1729-ben a bécsi udvarnál tett lépéseket, hogy neki és menekült társainak, a visszatérés hazájokba engedjék meg; de sikertelenül. Majd ismét 1733-ban, midőn a francia, spanyol és szardíniai udvarok III. Károlynak háborút üzentek, a portát arra unszolta, hogy neki egy Magyarország ellen intézendő hadjáratra segélyt nyújtson; de szintén nem ért célzt.

Ennyi csalódás és a hontalanság kinjait egyedül a vallás vigasztalásai enyhítették. Vallási gyakorlatait, melyeket Grois-boisban megkezdett, itt is folytatta. »Egy klostromban sincs nagyobb rendtartás — írja főkamaraása Mikes Kelemen — mint a fejedelem házábanál. Reggel hatodfél órakor a dobot megütik, s akkor a cselédeknek föl kell kelniök. Hat órakor a fejedelem felöltözik, aztán a kápolnába megyen, s misét hallgat. Mise után az ebédházba megyen, ott kávét iszunk, s dohányozunk. A mikor az óra háromfertály nyolczra, akkor elsöt dobolnak misére; nyolcz órakor másodikat, s egy kis idő múlva harmadikat; akkor a fejedelem misére megyen, mise után a maga házába; és kiki oda megyen, a hová tetszik. Tizenegyedfél órakor a dobot megütik ebédre, és tizenkét órakor asztalhoz ülünk, és törvényt teszünk a tyúkokra. Harmadfél órakor a fejedelem csak magánosan a kápolnába megyen, és ott vagyon 3 óráig. Mikor az óra háromfertály ötre, akkor elsöt dobolnak estvéli imádságra, öt órakor másodikat, és egy kevés idő múlva harmadikat; akkor a fejedelem kápolnába megyen . . .«

Igy töltötte életét Rákóczi Ferencz hosszú évek során át. 1735. márczius vége felé erős lázak emésztették fel életerejének megmaradványait; és április 8-án, 59 éves korában a halál véget vetett életének. Szívét végrendelete értelmében Grosboisba küldték. Tetemeit Konstantinápolyban, anyja Zrinyi Ilona mellett helyezték örök nyugalomra. *)

*) A menekültek egy része megelőzte őt a halálban; Eszterházy Antal 1723-ban, Bercsényi 1727-ben múlt ki. Az életben maradtak tovább is részesültek a porta vendégszeretében. 1736-ban Rákóczi Ferencz idősb fia József is Rodosztóba jött. Midőn a porta 1738-ban Ausztriával háborúba bonyolódott, fölléptette Rákóczi Józsefet is; de ennek a magyarokhoz intézett felhívásai hatás nélkül hangzottak el. A beteges ifjú november 9-én Czernavodán elhalt. A többi bujdosók is egymás után, rövid idő alatt, mind elhúnytak. Tetemeiket a Rodosztói sírkert őrzi.

XIV.

Magyarország állami viszonyai Bocskay fölkelésétől a szatmári békéig. 1604—1711.

A kölcsönös bizalmatlanság, mely I. Ferdinánd trónralépte óta a királyok és a nemzet között fönállott; a sérelmek, melyeket a nemzet alkotmányában és egyéb érdekeiben szenvedett: magok után vonták a nemzeti visszahatás fegyveres kitöréseit, melyeknek sorát a Bocskay István által vezetett fölkelés nyitja meg; ezt követik Bethlen Gábor és I. Rákóczi György erdélyi fejedelmek beavatkozó hadjáratai, a Zrinyi-féle összeesküvés, a bujdosók harczai, Tököly Imre fölkelése és befejezi II. Rákóczi Ferencz fölkelése.

Miként láttuk, a felsorolt vállalatok egyike sem érte el azon czélt, melyet vezérei kitűztek vala; nem sikerült Magyarországot az ausztriai háztól elszakítaniok. Azonban lényeges hatásuk és érdemök az, hogy megghiúsították az ellenkező irányzatot: Magyarország nem lett az ausztriai ház tartományává. Ekként százados harczok, az országra súlyosan nehezedett szenvedések eredménye és jutalma volt: az állami önállóság, az alkotmányos szabad-

ság biztosítása, s ezáltal a nemzet jövőjének megmentése.

De ezen eredmény létrehozásában nemcsak azoknak volt részök, kik fegyverrel kezökben a nemzet ellenállási képességét kitüntették és érvényesítették; hanem azon államférfiaknak is, kik az uralkodóház állhatatos hívei valának, a fölkelésekhez nem csatlakoztak, sőt azok ellen küzdöttek; miként a török és francia szövetségzés hiú eszméjét elutasították, úgy egyszersmind a német befolyás túlhajtásainak is útját állották, és válságos pillanatokban szavok súlyát a nemzeti érdekek mérlegébe vetették. Ilyenek voltak Thurzó György, Forgách Zsigmond, Eszterházy Miklós, Wesselényi Ferencz nádorok; Pázmány Péter, Lippay György, Szelepcsényi György primások, Széchenyi Pál kalocsai érsek, Pálffy János és mások, kiknek hazafiúi hűségét és erkölcsi bátorságát a történelem hálás emlékezettel őrzi.

Míg a bécsi, nikolsburgi, linczi és szatmári békekötésekben az alkotmány és szabadság újabb védbástyákat nyert: Magyarország a megoszlás átkától is megszabadult. A mohácsi vész óta a passzarowitzi török békéig (1526—1717.) szent István birodalma nem uralt egy királyt. A török kiűzetése és Erdély visszacsatolása véget vetett ezen állapotnak. »Erdély másfélszázadon át teljesítette föladatát, segítette megmenteni a magyar alkotmányt, s föntartani a magyar nemzetiséget, e feladatot csak a két nagy erő (a német és a török) ellensúlyozása által teljesíthette. Megtörvén az egyik, szükségkép azon részhez kellett simulnia, hol a jövőben, bár változott viszo-

nyok közt, küldetésének megfelelni hivatva van. Kelet zsákmányaúl maradvá, mint az alárendelt oláh provincia, elveszett volna a polgáriosodásbani haladásra nézve, és hosszú időre kiesett volna annak tényezői köréből*).

Természetszerű fejlemény volt, hogy a királyságnak, mely a nemzeti visszahatás támadásait szerencsésen kiállotta, s a török uralomnak véget vetett, hatalmi állása folytonosan erősödött, s végre elérte mindazt, mi a nemzet alkotmányos szabadságával és érdekeivel kiegyeztethető volt. Legfontosabb vívmánya az örökösödési jog elismertetése. Tudjuk, hogy ez I. Ferdinánd óta főtörekvése vala az ausztriai háznak. II. Mátyás, II. és III. Ferdinánd hiába kíséreltek meg mindent, hogy e czélt elérjék; bár nehézség nélkül sikerült II. Mátyásnak az ausztriai ház ifjabb ágához tartozó II. Ferdinándot, ennek s utódjának fiaikat megválasztatni; és a rendek körében még meg sem pendítettett azon eszme, hogy más uralkodóház tagját emeljék a magyar trónra. Szerencsésebb volt I. Leopold, ki az 1687-iki országgyűlésen az ausztriai ház férfiágának örökösödési jogát törvény által megállapította. Mindazáltal a koronázás, és ezt megelőzőleg, a hitlevél kiállítása s a királyi eskü továbbra is fentartatott.

Az ekként biztosított alkotmányos jogok gyakorlásának, ezen korszakban is, legkiválóbb teréről az országgyűlések szolgáltak. Mivel korábban azoknak szervezete törvény által megállapítva nem

*) Tanárky G. i. m. 98. l.

volt, az 1608-ik évi koronázás utáni országgyűlés ezt részletesen szabályozta. Eszerint az országgyűlésen való részvétel joga négy osztályt illet: a főpapokat, főurakat, nemeseket és szabad királyi városokat. A főpapok nevezete alatt értetnek: a valóságos, megyével és káptalannal bíró püspökök *), a káptalanok prépostjai, a kiváltságos és független, birtokos apátok és prépostok, végre a pálos-rend főnöke; a püspököknek a főrendek házában, a többieknek az alsó rendek házában van egy-egy szavazatuk. A főurak alatt értetnek a zászlósurak és »nagyságos urak« **), kik, ha személyesen jelennek meg, a főrendek, ha követeket küldenek, ezek az alsó rendek házában bírnak üléssel és szavazattal. Az alsó nemesség megyénként követeket küld, kik az alsó rendek házában foglalnak helyet. Ugyanitt van helyök a szabad királyi városok követeinek is; egyelőre Buda, Pest, Pozsony, Kassa, Nagyszombat, Soprony, Bártfa és Eperjes követküldési joga ismertetett el, a többiek jogának megvizsgálása későbbre halasztatott. Végre az alsó rendek házában ülést és szavazatot nyertek: a királyi tanácsnak a nemesi rendből származó tanácsosai, az ország rendes birái s azok helyettesei, az ítélő mesterek s a királyi ítélő táblai ülnökei.

*) Tényleg azonban a címzetes püspökök is helyet foglaltak mindenkor a főrendek között.

**) A »nagyságos« urak alatt értettek azon nagybirtokos családok sarjai, melyek régebben bandériumokat állítottak ki; ide számítottak rendszerint a főispánok is.

Később ezen törvény némely részei módosításokon mentek át. A főrendek házában a nádor, vagy midőn ezen hivatal üresedésben volt, az országbíró elnöklete alatt ülésel bírtak a főpapok közül a király által kinevezett püspökök, a pannonthalmi főapát, a vránai perjel és a premontreiek nagyváradi prépostja; a főurak közül: a zászlósok, koronaőrök, főispánok, a született mágnások, Horvátország egyik követe. Az alsórendék házában pedig, a királyi személynök elnöklete alatt ülésel bírtak: a királyi ítélő tábla tagjai, a báni ítélőmester, Horvát-, Tót- és Dalmátország két követe, a káptalanok követei, a birtokos szerzetes rendek apátjai és prépostjai, a vármegyék két-két követe, a szabad királyi városok — melyeknek száma lényegesen megsaporodott — követei, végre a távollévő főrendek küldöttei. Erdély külön országgyűlését megtartotta akkor is, midőn megszűnt önálló állam lenni. Horvát-, Tót- és Dalmátország is megtartotta, helyhatósági jogkörrel bíró gyűléseit.

A magyar országgyűlések ezen korszakban nem tartattak oly sűrűen, mint a XVI. században. II. Mátyás négyet, II. Ferdinánd ötöt, III. Ferdinánd négyet, I. Leopold, negyvennyolcz éves uralkodása alatt, szintén csak négyet, I. József egyet tartott; s így több mint száz évre tizennyolcz országgyűlés esik.

Ezen országgyűlések, miként a megelőző korszakbeliek, első sorban az ország alkotmányának megoltalmazását és a törvények elleni sérelmek orvoslását tekintették főfeladatuknak. Ez vette igénybe, úgyszólván teljesen, figyelmüket s tevékenységö-

ket. Az eredmény a régi alaptörvények megújítása, bővebb kifejtése, s azoknak a koronázási hitlevélbe való igtatása vala. A II. Ferdinánd, III. Ferdinánd és I. Leopold által elfogadott, esküvel megerősített és mindannyiszor törvénybe igtatott hitlevél tizenhét pontból állott, melyek a következők: A király az ország minden jogait, szabadságait, törvényeit és szokásait mind maga által megtartja, mind mások által megtartatja. A sérelmeket a legalább minden három esztendőben tartandó országgyűléseken orvosolja. Magyarország és kapcsolt részeinek ügyeit magyarok által, a magyar törvények értelmében tárgyalatja. A véghelyek parancsnokságait, a kapitányságokat és más hivatalokat csak alkalmas és érdemes magyaroknak, s a kapcsolt részek lakosainak adományozandja. Az igazságot a törvények értelmében fogja kiszolgáltatni, s törvénytelen bíróságok által nem fog végrehajtásokat eszközölni. Az ország minden lakosait a törvény által biztosított szabad vallásgyakorlatban föntartja. A nádorválasztásról, ennek, úgyszintén a horvátországi bánnak hatásköréről megfelelően gondoskodni fog. A szabad királyi és bányavárosokat jogaik- és szabadságaikban föntartja. A koronát az országból ki nem viteti, hanem azt itt, két választott koronaőr által őrizteti. Az ország és kapcsolt részei területéből semmit el nem idegenít. Az országnak Csehországgal s a többi örökös tartományokkal, úgyszintén Erdélylyel fönnálló szövetségét meghagyja. Magyarországhoz és a kapcsolt részekben a rendek megegyezése nélkül háborút nem visel, és ide idegen katonaságot nem vezet. Köszeget, Kismartont s egyéb

magyarországi helyeket, melyek Ausztriához vannak csatolva, visszakapcsolja. A szepesi városoknak Lengyelországtól való visszaváltását eszközli. A hajdúkat szabadságaikban föntartja. Az ifjabb király, ki atyja életében választatik és koronáztatik meg, atyja életében, ennek és a rendeknek megegyezése nélkül, az ország kormányába nem avatkozik.

Az örökösödési jog megállapítása után, ezen hitlevél megváltozott, s öt pontba foglaltatott; anélkül azonban, hogy annak az ország jogai és szabadságainak épségben tartására vonatkozó lényeges tartalma módosítást szenvedett volna.

Az országgyűlések még ezen korszakban sem mondtak le azon igényükről, hogy a király állandón az ország területén lakjék. Az 1608-ik évi koronázás előtti országgyűlés 18-ik törvényczikke is megállapította, hogy a király az országban lakjék, s azt személyesen kormányozza; ha pedig szükségkép távoznia kell, a nádort és az országtanácsot a kormányzás teljes hatalmával ruházza föl. Mindazáltal királyaink hosszabb ideig soha sem tartózkodtak Magyarországon, sem a nádort nem bízták meg a teljhatalmú kormányzósággal; hanem Bécsből, és egyéb tartózkodási helyükről vezették az ország kormányát, a magyar cancellaria közvetítésével, melynek élén még mindig magyar főpapok viselték a cancellári tisztelet; az 1630-iki országgyűlés fölkérte a királyt, hogy a cancellár mellé két magyar tanácsost rendeljen. Az idegen miniszterek és kormányzó- és befolyása, mely ellen a rendek gyakran felszóltak és törvényeket alkottak, sem szűnt meg soha.

Ellenben az uralkodók teljesítették a nemzetnek azon kívánságát, hogy a nádori méltóság rendszeren be legyen töltve. 1608-tól kezdve 1733-ig csak tizenegy éven át (1670—1681.) volt az üresedésben, midőn Szelepcsényi György primás és utóbb Ampringen viselték a királyi helytartók tisztét. A nádor-választásra vonatkozólag, az 1608-ik évi koronázás előtti 3-ik törvényczikkben megállapítottatott, hogy a király a katolikusok és protestánsok részéről két-két urat jelöljön ki, s ezek közül a rendek szabadon választhassanak; és pedig a király tartozék a nádor halálától számítandó egy év lefolyása alatt a nádor-választás végett országgyűlést hirdetni; mit ha elmulasztana, az országbirónak, és ha ezen hivatal szintén üresedésben van, a tárnokmesterek kötelessége az országgyűlést összehívni. A nádori méltóság hatáskörére vonatkozó régibb törvények többbizben megerősítettek. A nádor fizetése, mely 1610-ben 22,000 forintra határoztatott, később 24,000-re emeltetett.

Az ország tanács nem volt állandón együttműködő testület. A király által a főpapok, urak és nemesek köréből választott, és némi csekély fizetést élvező királyi tanácsosok időközönként, részint a király, részint a nádor, vagy az esztergomi érsek meghívására jöttek össze, hogy az eléjük terjesztett fontosabb ügyek iránt javaslataikat adják elő. Erre szorított működésök. Minélfogva a törvényekben többször találkozunk azon követeléssel, hogy az országtanács régi tekintélye állíttassék vissza.

Miként a bécsi udvar következetesen oda törekedett, hogy a magyarországi hadügyek vezetését egészen a maga kezeibe ragadja, úgy viszont a magyar rendek mit sem mulasztottak el, hogy az ország önállóságot ezen fontos téren is megóvják. Valamennyi országgyűlésen alkottattak törvények, melyek ezen célú voltak hivatva elérni. Az 1608-ik évi országgyűlésen megállapították, hogy a király a magyar korona területén a rendek megegyezése nélkül nem viselhet háborút; idegen zsoldosokat nem vezethet az országba, s az itt levőket rögtön ki fogja vezetni; a véghelyekre magyar kapitányok fognak neveztetni, Győrt és Komáromot kivéve, de ezeknek kapitányai szintén a nádor hatósága alatt fognak állani. Azonban bár ezen törvényeket minden országgyűlésen megújították és a koronázási hitlevélbe is beigtatták: a rendek nem érhették el, hogy azok tényleg végrehajtottassanak. Az idegen katonaság soha sem hagyta el hazánkat, béke idejében sem; és ez most már nemcsak zsarolásai és kicsapongásai által tette magát gyűlöltté, hanem eszközül szolgált Leopold király uralkodása alatt a Lobkovitz-Hocher-kormányok elnyomási törekvéseinek.

A véghelyekről való gondoskodás jogát, a rendek az 1649-ik év 2-ik törvényczikk által a királyra ruházták át, kinek a költségek egy részének fődözésére a harminczad jövedelmet ajánlották föl; a költségek többi részét a király az örökös tartományok segélyéből és saját jövedelmeiből ígérte fődözni.

A nemesi fölkelés régi szerkezetében maradtott. Az 1613. évi 18. czikk szükség esetében fölhatalmazza a nádort, hogy fölkelést hirdessen. Az utóbbi ország-

gyűlések törvényei szerint, a király világos rendelete nélkül senki sem tartozik fölkelni; de a fölkelő segregnek vezére a nádor; ki elmulasztja a fölkelésben részt venni, jószágvesztéssel büntettetik. Az 1659-ik évi 28-ik czikk elrendelé, hogy az urak, nemesek és városok évenként szemletartás végett, pénzbirság terhe alatt, fölkelni tartozzanak. Azonban ezen törvény, mint sok más, papiron maradt. Az 1681-ik évi országgyűlésen, az urak és nemesek készeknek nyilatkoztak személyesen fölkelni, nyílt háború esetén; kisebb veszély esetében, a nádor és a királyi tanács felhatalmaztattak részleges fölkelést hirdetni.

A telekkatonaság kiállításáról e korszakban ritkán történik rendelkezés. 1609-ban négy kapu után egy lovas kiállítása határoztatik. 1649-ben 2900, 1655-bea 1850 katona ajánltatik meg, fele részben a jobbágyok költségén eltartandó. 1659-ben minden kapu után egy gyalog, minden tíz be nem hódolt kapu után egy lovas, s minden húsz behódolt kapu után szintén egy lovas ajánltatik meg. 1681-ben megállapított, hogy az urak minden 20 be nem hódolt, s minden 40 behódolt jobbágyuk után egy felszerelt lovast a magok, és egy felszerelt gyalogot a jobbágyok költségén tartozzanak kiállítani. Azon háború tartama alatt, mely az országot a török járom alól felszabadítá, csak egy országgyűlés tartott (1687.), és a hadügyre vonatkozó törvények itt sem alkottattak. A magyar hadak, melyek e szabadtó harcz dicsőségében az idegen seregekkel osztozkodtak, a nemesi fölkelésből és zsoldosokból állottak

Miként a hadügy, úgy a pénzügyek kezelésében is a magyar rendek biztosítani igyekeztek az ország önálló rendelkezési jogát. Több törvény alkottatott aziránt, hogy a magyar kamara a bécsi udvari kamarától független legyen; hogy a harminczadjövedelmek ne az osztrák kamarába, hanem a pozsonyiba szolgáltatassanak, hogy kamarai és harminczadi hivatalokra csak magyarok alkalmaztassanak.

A kamara a megszavazott adóról, a harminczad jövedelmeiről és a teljesített ingyen közmunkákról az országgyűlésnek számadást tartozott benyújtani, mely azt megvizsgáltatta és a fölmentvényt megadta. Azonban ezen számadási vizsgálatok igen hiányosan és késedelmesen eszközöltettek. Így az 1622. országgyűlés az 1608—1621. évekről szóló számadásokról intézkedik. Az 1649-iki országgyűlés az 1635—1647. évekről benyújtott számadásokra nézve adja meg a fölmentvényt. Az 1681-ik országgyűlés 16-ik czikéből kitűnik, hogy a kamara 32 év óta nem adott a közjövödelmekről számot.

A jobbágyságra az országgyűléseken kivetett adók, a közszükségletek és rendek hangulata szerint, különbözők voltak; 1608-ban csak négy forint volt; 1659-ben 12½ frtra emelkedett egy kapu után, melyre ezen korszak elején 4 telkes jobbágyság vagy 12 zsellér számított. A megajánlott adóösszeg többnyire meghatározott célokra volt fordítandó; így például 1618-ban a megajánlott 7 forint 60 dénár-ból koronázási ajándéknak egy forint, a török béke költségeire két forint, a véghelyekre három forint, a koronaöröknek egy forint, országház építésére 60

dénár rendeltetett. A n e m e s s é g csak kivételesen vállalta magára a kapu-adó egy részének fizetését; így 1622-ben $1\frac{1}{2}$, 1625- és 1635-ben 1—1, 1647- és 1649-ben 5—5 forintot.

A t e r m é n y a d ó kizárólagosan a jobbágyokat terhelte. Ezt az 1619-iki országgyűlés hozta be; eleinte egy köből gabonából állott, mely azonban 1635-ben megkétszereztetett. Az 1647-ik évi országgyűlés megengedte, hogy a távolabb megyék lakói pénzen válthassák meg a terményadót, melyet az 1681-iki országgyűlés a felsővidékre két kassai köbőlben, a dunamelléki megyékre hat nagyszombati vékában állapított meg, minden kapu után. A véghegyek fentartására és kijavítására minden országgyűlés ajánlott meg i n g y e n - k ö z m u n k á t, mely szintén a jobbágyok által teljesített. A Leopold által törvénytelenül behozott új adózási rendszer, miként láttuk, csak rövid ideig volt érvényben.

A h a r m i n c z a d ó t az 1635-ik évi országgyűlés felényivel emelte fel, mit a következő országgyűlések megújítottak. Az 1681-ik évi országgyűlés a só árát is fölemelte, miáltal a közjövedelmek jelentékenyen gyarapodtak. A közjövedelmek és kiadások mennyiségéről, bár erre nézve a szükséges adatok nem hiányoznak, határozott tudomással nem bírunk.

XV.

Vallási viszonyok. 1604—1711.

Bocskay István fölkelésének okai között a vallási sérelmek lényeges helyet foglaltak el, ki a protestáns felekezetek vallási szabadságának kiküzdését tekintette egyik főczéljául. Vivmánya : a bécsi békekötés vala. Ez kielégítette a protestáns rendek igényeit, kik azt mint további emelkedésük biztosítékát üdvözölték. Mindazáltal a korszak, mely azt követi, a k a t h o l i k u s e g y h á z r a nézve lőn az e m e l k e d é s korává. Bethlen és Rákóczi György támadásai, melyek részben a protestántizmus védelmére voltak irányozva ; a nikolsburgi és linezi békekötések vallásügyi czikkei többé nem voltak képesek a protestántizmus elvesztett túlsúlyát visszaállítani.

Tudjuk, hogy ezen eredmény létrehozásában P á z m á n y Pé t e r n e k volt főrésze. Ékesszóló prédikációinak, élő-szóval és sajtó útján folytatott hitvitáinak, — a lángész, mély tudomány és erőteljes nyelv hatalmas segélyével — az egyház a diadalok hosszú sorozatát köszöni. 1603-tól 1612-ig kilencz polemikus műve jelent meg ; ezek a kath. egyház tanításának, szertartásainak és történetének

egyes pontjait tárgyalják, melyeket a protestánsok időközönként támadásaik célpontjává választottak. E műveket jelentőségre és gyakorolt, hatásra nézve meghaladja az »Isteni igazságra vezető Kalauz« című nagy munkája, mely 1613-ban jelent meg. Ez a tudomány, rendszeresség és népszerű, vonzó modor minden előnyeit egyesítve, összefüggésben tárgyalja a kath. vallás főbb ágazatait, tekintettel a támadásokra, melyeket azok ellen a protestánsok szoktak intézni; ekként foglalhatja mindazon érveknek, melyek a kath. vallás igazságát kimutatják, tárháza a protestánsok elleni védelem összes fegyvereinek. Ez — mint Toldy Ferencz írja — »a mindenre kiterjedő tudománynak, éles dialektikának, s páratlanul hathatós előadásnak bámulandó műve.«

Pázmány ezen munkáival és hittérítő tevékenységével a katholika egyház tekintélyét visszaállította, és a protestánsok közül számosakat megnyert; Forgách Ferencz bibornokot és esztergomi érseket reábirta, hogy 1611-ben Nagyszombatban tartományi zsinatot tartson, melynek a katholikus papság erkölcsi és műveltségi regenerációjára célzó komoly törekvés kölcsönöz fő jelentőséget. Az ő befolyásának tulajdonítható az is, hogy Forgách a jezsuita-rend érdekeit buzgon felkarolta. Bocskay pártja, gyűlölettel viseltetvén a jezsuiták, mint a protestántizmus legfélelmesebb ellenségei iránt, a bécsi békekötésben érvényre emelte azon követelést, hogy a jezsuitáknak Magyarországon fekvő birtokaik ne lehessenek. Ekként elvesztették a turóczi prépostságot; azonban II. Mátyás azt 1613-ban

Forgách Ferencznek adományozta oly kikötéssel, hogy összes jövedelmeit a jezsuitáknak tartozzék át-szolgáltatni. Forgách két évvel utóbb visszaállította a jezsuiták nagyszombati collégiumát.

Forgáchnak 1515 október 16-án bekövetkezett halála után, a magyar kath. főurak kéréseire II. Mátyás a szentszék által szerzetes fogadalmaitól előbb felmentett P á z m á n y P é t e r t nevezte esztergomi érsekké. Ez magas állásán a katolika egyház felvirágoztatása és a protestantismus gyengítése érdekében felhasznált minden eszközt, melyet igénybe venni a vallás szelleme és a positiv törvény nem tiltott. Közeledésről a két egyház között ezen korban nem lehetett szó; a vallásegyenlőség, de még a vallási türelem is ismertetlen eszmék valának. Anglia, Svédország, Dánia példája megismertette a katolikusokkal, mily sors várakozik reájok, ha a protestantismus diadalmaskodik; mert a nevezett országokban a protestantismus véres tényekkel alapította meg uralmát, — s nem nyugodott, míg a katholicizmust úgy szólván teljesen ki nem irtotta.

Azonban Pázmány jól tudta, hogy miként a papság erkölcsi és tudományos hanyatlása könnyítette meg leginkább a protestantismus elterjedését; úgy csak is erkölcsös, művelt és buzgó papság szabhat annak határt. Jól tudta, hogy az állami hatalomnak bár legnagyobb mérvű támogatása csak mulékony hatással bírhat, hivatásának magaslatán álló papság nélkül. Ő tehát ugyanazon hévvel, melylyel a protestantismus ellen küzdött, igyekezett fölemelni a papságot. A világegyház történelme kevés

főpapot mutat föl, a hazai egyházé egyet sem, ki Pázmányt e tekintetben felülmúlta volna.

Nagyszombatban finöveldét (convictust) és papnöveldét alapított; hogy lehetővé tegye a papi pályára készülő magyar ifjaknak magasabb tudományos kiképzésre tenni szert, Bécsben — közel kétszázezer forintnyi áldozattal — 1623-ban magyar papnöveldét létesített, mely maig virágzik és alapítójának nevét (Pazmanaeum) viseli. 1635-ben százezerforintnyi alapítvánnyal megvetette a magyar egyetem alapjait, mely kezdetben csak hittudományi és bölcsészeti kart foglalt magában; de utóbb kiegészítettett és az ország fővárosába helyeztetett át. Pozsonyban — százezer forintot meghaladó áldozattal a jezsuitáknak collegiumot, Körmöczön és Érsekújvárt a szenferenczrendnek alapított zárdákat. Mindezen intézetek főfeladata volt: buzgó és művelt papokat adni az országnak.

Nem csekélyebb hatást gyakoroltak az általa tartott megyei és tartományi zsinatok, melyek a fegyelem- és egyházi szellemnek a papság, a vallásos buzgalom- és erkölcsösségnek a hívek körében való fölébresztésére és megszilárdítására számos üdvös határozatokat állapítottak meg, melyeknek végrehajtása fölött Pázmány erélylyel és szigorral örködött.

Részt vettek a lelkes primásnak tevékenységében püspöktársai, úgyszintén számos főrangú urak és hölgyek, kik áldozatkészséggel karolták fel az egyház érdekeit. T e l e g d y J á n o s kalocsai érsek és nyitrai püspök a nagyszombati convictus és pap-

növelde részére jelentékeny alapítványokat tett, Nyitrán pedig a szent Ferencz rendnek zárdát alapított. Dallos Miklós győri püspök, székhelyén a jezsuitákat telepítette meg. Sennye István mint veszprémi püspök visszaállította Veszprémben a káptalant, és rendezte egyházmegyéjét. Ergelich Ferencz mint zágrábi püspök Zágrábban zsinatot tartott és papnövelvét alapított.

A világi urak között első helyen Eszterházy Miklós, 1625. óta nádor, említendő meg, kit a kath. érdekek előmozdítása körül kifejtett buzgalmaért »második Pázmány« czimmal tisztelték meg. Az ellenreformáció keresztülvitelében nemcsak hatalmas befolyása, hanem közvetlen hatása által is legnagyobb érdemeket szerzett. Birtokain és udvarában jezsuitákat telepített meg, kik nagy sikerrel folytatták a térítés művét. Vallásos bőkezűségét hirdeti a szent Ferencz-rend zárdája, melyet Kis-Martonban alapított, és a jezsuiták nagyszerű temploma, melyet Nagyszombatban nyolczvanezer forintot meghaladó költséggel épített. Rangra, gazdaságra és vallásos buzgalomra legközelebb áll hozzája Homonnai Druegh János, kit atyja, György, Pázmánynak gyámságára bízott; birtokairól elűzte a protestáns prédikátorokat, templomaikat a katolikusoknak visszaadta, a jezsuitáknak Ungvárt kollegiumot, a ferenczrendűeknek Varannón zárdát alapított. Zrinyi György, kit Pázmány befolyása nyert meg a kath. egyháznak, a Muraközben állította vissza a katholicizmust; fiainak: Miklósnak és Péternek — kik utóbb oly jelentékeny szerepet játszanak törté-

nelmünkben — Pázmányt rendelte gyámjává, s ez neveltette őket. Hasonló jelentékeny nyereség volt a kath. ügyre, és veszteség a protestánsokra nézve a Thurzók áttérése. Thurzó Szaniszló nádor özvegye, fiaival Ádám- és Mihálylyal 1629. körül tértek a kath. egyházba, melyet birtokaikon visszaállítottak. A Forgáchok, Erdődyek, Draskovichok, Pálffyak, Hallerek, Kornisok, Bosnyákok, Koháryak; úgyszintén Bethlen Gábor özvegye Brandenburgi Katalin és Rákóczy György fejedelem testvére Rákóczy Pál — kik ezidőben tértek vissza a kath. egyházba — a megelőzők nyomaiba léptek.

Joggal állithatjuk tehát, hogy Pázmány Péter, — kit 1629-ben VIII. Orbán pápa a római egyház bibornokává tett — a magyarországi katolikus egyházat a végveszélytől mentette meg. Ha az megmarad szenvedőleg és elhagyatott állapotában, melyben azt találta, nem lett volna képes kiállani a protestantismusnak a legnagyobb erő kifejtéssel, egy Bethlen Gábor vezérlete alatt intézett támadásait. Midőn pedig Pázmány Péter 1637. márczius 19-én 67 éves korában sirba szállott, a protestantismus elvesztette volt főrangú pártfogóinak túlnyomó, híveinek jelentékeny részét; és a katolicizmus a politikai és kulturai túlsúlya meg volt állapítva.

Pázmány Péter halála után a protestáns rendek, az 1637. őszén tartott pozsonyi országgyűlésen nagy erőfeszítéssel kísérelték meg, visszavinni elvesztett előnyeiket. Ezek kijelentették, hogy a királyi előadások tárgyalásába mindaddig nem bocsátkoznak,

míg vallási sérelmeik nem orvosoltatnak, melyekben előadták, hogy a vallási szabadságot biztosító törvények ellenére, kath.-földesurak protestáns jobbágyaikat templomaiktól megfosztották, vagy ezeknek kijavításától eltiltották, lelkészeiket elűzték, kath. egyházi törvényszékek elé vonták stb. Azonban a kath. rendek, az új primás Lósy Imre (1637—1642.) és Eszterházy nádor vezérlete alatt, erőteljes ellenállást fejtettek ki. Hosszú szenvedélyes viták fejlődtek ebből, melyeknek az 1638. február 2-iki k. leirat vetett véget. III. Ferdinánd kijelentette, hogy a vallási szabadságot biztosító törvényeket lelkiismeretesen megtartandja; nagyszombati és lévai templomaikat szabadon kijavíthatják, a szakolczai temető vissza fog adatni; a többi városokban és helységekben pedig, melyekben vallásuk szabadságát megsértve lenni állítják, vizsgálatot fog rendelni, s annak alapján fog intézkedni. Ez azonban nem történt meg. A panaszkodók tehát az 1642-ik évi országgyűlésen megújultak. Rákóczi György 1644-ik évi támadása után a linczi békekötésnek is főtárgyát a vallási nehézségek kiegyenlítése képezte, mely itt elvben megtörténvén, az 1647-ik évi országgyűlésen a gyakorlati alkalmazás szükségessége állott elő. Erre nézve a protestánsok javára, a következő rendelkezések állapítottak meg: a protestánsoknak 90 templom, melyeket a katholikusok elfoglaltak, visszaadatik; a kath. földesuraknak köteleességökké tétetik, hogy három hónap lefolyása alatt a protestáns jobbágyaiknak templom paplak és iskola építésére adómentes telket jelöljenek ki; protestánsok a kath. lelkészeknek és meg-

fordítva semmiféle fizetésekkel nem tartoznak; a vallásháborítók, az alispán, szolgabíró és a megye által kiküldendő egyenlő számú kath. és prot. nemesek ítéltése alapján, 600 forintnyi birságban marasztaltatnak el.

Azonban a következő országgyűléseken megújultak mindig a vallásfelekezeti viták.

Ezalatt Lósy Imrét, ki 1638-ban tartományi zsinatot tartott, és Pozsonyban papnövelvét alapított, Lippay György követte (1642—1666.). Ez a Csallóközből szorította ki a protestantismust, itt Szent-Antalban a szent Ferencz rendnek, Trencsénben pedig a jezsuitáknak alapított zárdákat. A nagyszombati egyetem jogtudományi kara az ő és elődjének alapítványából létesült. Érsekújvár megerősítésére közel kétszázezer forintot áldozott. 1648-ban nemzeti zsinatot tartott, melyen többi között egy országos papnövelde alapítása határoztatott, s annak — mely utóbb Pestre helyeztetett át, s itt jelenleg is virágzik — meg lön vetve alapja. Kiváló mértékben irányozta figyelmét és fáradozásait a szakadár oroszok- és oláhokra, hogy azokat a kath. egyháznak megnyerje; de igyekezeteit nem jutalmazta megfelelő eredmény. Utódja Sz e l e p c s é n y i György (1666—1685) nem csekélyebb buzgósággal és áldozatkészséggel karolta fel egyházának érdekeit. Nagyszombatban új papnövelvét, Szokolczán, Lőcsén és Zsolnán jezsuita-collégiumokat alapított; 1683-ban Pozsonyban megtelepítette az irgalmas barátok rendjét, mely azóta hazánkban a nyomor és szenvedés enyhítése körül oly áldásosan működik.

Ez időben ismét lángra lobbant a vallási küzdelem. I. Leopold és tanácsosai nemcsak vallásos buzgalom, de egyszersmind politikai szempontok által vezettetve, ellenséges állást foglaltak el a protestantismus irányában, melynek hívei Magyarországon az elégtelenségnek főtényezői, a fegyveres fölkeléseknek főreszei valának mindenkoron. Azt hitték, hogy leküzdve a protestantismust, ezzel elhárítják a legnagyobb akadályt, mely célzataik valószínűségének útjában állott. A kath. főpapok — mint láttuk — nem helyeselték ugyan ezen célzatokat, sőt azok ellen erőteljesen felszóltak; azonban nem utasították el a fejedelmi pártfogást, mely egyházuk terjesztését, sőt a vallás egységének visszaállítását helyezte kilátásba. A főpapok közül különösen Szélepcsényi György primás, Széchenyi György kalocsai érsek, de különösen a protestáns szülőktől származó Bársony György nagyváradi püspök fejtettek ki nagy tevékenységet; királyi rendeletek folytán, a királyi városokban és más helyeken a protestánsok megfosztattak templomaiktól, lelkészeik elűzettek, s helyökbe kath. papok tettek.

Ez leginkább az 1670-ik évi Zrínyi-féle összeesküvés fölfedeztetése után történt, midőn a protestáns lelkészek üldöztetése nagy mérvekben indult meg; miután ezen összeesküvésben a protestáns papoknak és tanítóknak nagy részök volt. Elfogott levelekből kitűnt, hogy Soprony, Pozsony, Mosony, Trencsény, Árva, Liptó és Turóc megyék, úgyszintén a fölvidéki királyi városok és bányavárosok pro-

testáns lelkészei és tanítói be voltak avatva az özszeesküvésbe, s el voltak határozva hiveik élén a fölkeléshez csatlakozni. Ezen levelek alapján, a kihirdetett amnesztia daczára, Majláth Miklós királyi ügyigazgató parancsot vett Bécsből, hogy a prot. lelkészek ellen a királyi helytartó előtt keresetet indítson. Legelőbb a bányavárosok lelkészei idéztettek meg 1673. szeptember 25-ére Pozsonyba. Harminczhármán jelentek meg. A Majláth által előterjesztett vádpontok vegyest vallási és politikai természetűek voltak: hogy a katolikusokat, névszerint a királyt bálványimádónak nevezték; a kath. vallásról gyalázólag szólottak és gúnyiratokat terjesztettek; az országban zavarokat és lázadást szítottak; a törököknek több várat átadni ajánlkoztak és más külhatalmakkal is összeköttetésbe léptek; hogy kath. papokat megöltek és a töröknek adtak el; stb.

A törvényszék által eszközölt vizsgálat alapján, a vádlottakra a halálos ítélet kimondatott. Mindazáltal a király mindannyinak megkegyelmezett; de csak aközött engedtetett nekik választás, hogy egy hónap alatt kiköltözzenek, vagy ha benmaradnak, lelkészi és tanítói hivatalt ne viselhessenek.

I. Leopold király a következő évben (1674.) rendkívüli törvényszéket nevezett ki Szelepcsényi kir. helytartó elnöklete alatt, mely elé 1674. márczius 5-re az ország valamennyi protestáns lelkészei és tanítói megidéztettek, a királyi ügyigazgató azon vádjá alapján, hogy ők is részesek a mult években némelyek által a király ellen indított lázadásban. Sokan előrelátva, mily sors várakozik reájok,

Erdélybe, török területre vagy Németországba menekültek. Mindazáltal háromszáznál többen jelentek meg. Mindannyian halálra ítéltettek. A király kegyelmet biztosított azoknak, kik a következő térítvényt aláírják: »Elismerem, hogy hivatalommal igen nagyon visszaéltem, s a császár elleni összeesküvésben részt vettem; törvényes biráskodás útján vétkesnek találtattam, azonban a császártól bocsánatot kérvén, ezt, valamint az engedélyt Magyarországon élni, megnyertem; mely kegyelmért ígérem, hogy ezentúl hivatalnokoskodni nem fogok, hű leszek, a pártoskodás gyanujában levőket a kormányzónak vagy főispánnak följelentem; ha pedig e hitemet megszegem, vagyonom és életem a császár önkényétől függjön.«

Kétszázharminczheten aláírták e térítvényt, s bántatlanul elbocsáttattak. Tizenhárman még többet tettek; áttértek a kath. egyházba. A többiek börtönbe vettettek, majd utóbb mintegy hatvanan Triestbe és Nápolyba gályarabságra hurczoltattak. Rövid idő alatt többen elhaltak a fogságban; azok, kik ezt túléltek, két év múlva, a protestáns hatalmak közbenjárására, szabadon bocsáttattak, és visszatértek hazájokba. Hogy az üldözés ezen tényeiről elfogulatlanul ítélhessünk, nem szabad kettőről megfeledeznünk; először, hogy itt a politikai tekintetek háttérbe szorították a vallásiakat; és másodszor, hogy e korban a protestáns államokban a katolikusok sokkal nagyobb üldözéseknek és szenvedéseknek voltak kitéve. Épen akkor, midőn a pozsonyi törvényszékek a protestáns

lelkészek ellen fölléptek, az angol parlament (1673.) meghozta a »Testacte« nevezetű törvényt, mely a katolikusokat minden közhivatal viselésétől kizárta s e törvény csak napjainkban (1829.) töröltetett el. De sőt Magyarországon is a »kurucok« és az evangélikus vallású Tököly Imre zászlai alatt küzdő fölkelők is sok kegyetlenséget követtek el a katolikusok irányában.

Az 1681. és 1687-ik évi országgyűlések, ily előzmények után, szenvedélyes vallási vitáknak voltak színhelyei. Az itt alkotott vallásügyi törvények alapúl szolgáltak egy századon át a vallási viszonyoknak. A két protestáns felekezet vallási szabadságára vonatkozó régibb törvényczikkek megújítottak, de vallásuk tényleges gyakorlása, illetőleg templomok birása azon helyekre, melyeken tényleg bírtak, s hol nem bírtak, a törvény által megnevezett helyekre szorítottatott. Megállapítottatott, hogy a száműzött prédikátorok és tanítók hazájokba visszatérhetnek, s itt hivatalt viselhetnek; ezentúl senki vallása gyakorlatában ne zavartassék, ezzel ellenkező szertartásokra ne kényszerítettessék; ezentúl minden templom, iskola és paplak elfoglalása és a vallás-gyakorlat háborgatása szigorúan fog büntettetni. Azonban a vallási béke ezen törvények által sem lett teljesen visszaállítva. Azoknak értelmezése és végrehajtása számos nehézségeket és összeütközéseket idézett elő.

II. Rákóczi Ferencz fölkelése az ezt megelőzőktől annyiban különbözött, hogy a vallási érdek nem volt legelső rúgója. A fejedelem maga

buzgó katolikus volt; és mit a megelőző fölkelésekben soha sem találunk, három főpap csatlakozott hozzá: Telekesy István egri, Illy és István és Pethes Endre címzetes püspökök. Mindazáltal a fölkelés alatt a protestáns rendek, főleg a fölvidéken számos templomokat foglaltak, és az 1705-ik évi szécsenyi gyűlésen kivitték, hogy határozattá emeltetett, miszerint oly helyeken, hol két templom van, a nagyobbikat azon felekezet használja, mely a lakosság többségét bírja kebelében. Egyébkint több rendelkezés állapítottatott meg a három felekezet közötti egyesség megszilárdítására, és ennek emlékére érem veretett, melyen három római áldozó pap a kath. és a két protestáns egyház jelképzői — az oltár tüzet közösen éleszti. Az 1707-dik évi ónodi gyűlés a három vallásfelekezet jogegyenlőségét mondotta ki; de ezt, jellemzőleg, saját-szerű módon kezdette alkalmazni, midőn a jezsuitákat az országból száműzte, a mely határozat ellen több vármegye óvást nyújtott be Rákóczinak.

A szatmári békekötés a régibb vallásügyi törvényeket megújította; az özvegy királyné pedig midőn ezt megerősítette, elrendelte, hogy minden azon állapotba helyeztessék vissza, mely a fölkelés kitörése előtt állott fön.

Ezen mozgalmak alatt Szelepcsényi halála után Széchenyi György foglalta el a primási széket (1685—1695.), melyre, bár ekkor már kilencvenhárom éves volt, ifjú, erőteljes és áldozatkész lelkét hozott magával. Már előbb mint győri püspök hazafiui erényei és roppant áldozatai által az egész

nemzet osztatlan tiszteletét vívta ki. Nagy nevét megörökitette az ország törvénykönyve, az 1681-ik évi 24-ik cikkely, mely hálásan fogadja el azon ajánlatát, hogy a lengyel király kezeiben levő tizenhárom szepesi várost kész saját költségén visszaváltani; hirdették bőkezűségét a győri, sümeghi, keszői és rákosi erősségek helyreállítása; a győri jezsuita-collégium, papnövelde és kórház, a kőszegi jezsuita zárda, a vasvári szentferenczrendű zárda alapítása. És midőn az aggastyán főpap a primási székre emeltetett, még nagyobb mérvben folytatta alapítványait Alig hódítottatott vissza Budavára, Széchenyi primás sietett azt, akademia, convictus és papnövelde létesítése által, a szellemi művelődés gyújtópontjává emelni. Esztergomban, Egerben, Pécsen a jezsuitáknak, Esztergomban a ferenczieknek, Egerben a szervitáknak, Budán a kapuczinusoknak zárdákat, Trencsénben és Lőcsén convictusokat alapított; számos templomokat emelt és újított meg. A török háborúban megsebesült vitézek ápolására 337 ezer forintot ajánlott föl, végrendeletében a budai és esztergomi erődítmények helyreállítására 180 ezer forintot hagyományozott. Ekként egy évtizeden át egy század munkáját hajtotta végre. 1695. február 8-án százhárom éves korában szállott sirba.

Utódja gróf Kollonics Lipót bíbornok volt, ki ifjú korában mint a maltai lovagrend tagja a törökök ellen hősi vitézséggel harczolt. Utóbb az egyházi pályára lépven, gyorsan emelkedett a főpapi rangfokozatokon. Nyitrai, majd bécsujhelyi, és győri püspökké, végre 1695-ben esztergomi érsekké nevez-

tetett. Politikai hatása gyászos betűkkel van történelmünk lapjaira följegyezve; de jótékonyosságát az özvegyek, árvák és foglyok iránt, a görög egyesültek körül kifejtett tevékenységét, végre a főpapok végrendelkezési jogának kivívását elismeréssel kell kiemelni. Halála után Keresztély Ágost százsz Herczeg nyerte el a primási széket (1707—1725.). Ő is a katonai pályára lépett ifjúkorában, s Budavára bevételénél bajnokilag harczolt. 1692-ben a protestantismustól és a katonai szolgálattól megválván, három évvel utóbb győri püspökké nevezetett, s 1706-ban bibornokká lett. Jótékonyosságát a pozsonyi kórház alapítása hirdeti.

Ezen kor többi főpapjai közül első helyen Széchenyi Pált kell megneveznünk, ki pálos szerzetesből pécsi, majd veszprémi püspökké, végre kalocsai érsekké lett. Hazafiúi érdemeiről, a polgárháború békés lecsendesítésére irányzott közbenjárásáról főnnebb szólottunk. A kalocsai érsekség területe és székhelye a török hódoltságához tartozván, felszabadítása után Széchenyi Pál sokat tett az egyházmegye rendezése körül. Kisdy Benedek egri püspök, 1657-ben Kassán akadémiát és papnövelde-t alapított. A török járom alól felszabadúlt Egerbe Fenesy György 1695-ben tette át Jászóról a püspökség székhelyét, s ott templomokat és iskolákat alapított. Az egyházmegye rendezésére irányzott tevékenységét buzgón és sikeresen folytatta utódja Telekesy István, kinek áldásos emlékét többi jótéteményei közt az általa emelt egri papnövelde maiglan is hirdeti. Matyasovszky László nyitrai püspök

1702-ben Nyitrán a piáristáknak collégiumot, s vezetésükre bízott tanodát alapított; szegény lelkészek és tanulók javára jelentékeny alapítványokat tett. A XVII-ik század utolsó éveiben állítottak vissza a nagyvárad, váci, pécsi és csanádi püspökségek s káptalanok.

A munkácsi püspökség sokáig a schismaticus egyházhoz tartozott, Parthénius Péter püspök alatt, 1650. körül, a római egyházhoz csatlakozott, s vele a magyarországi orosz lakosok tetemes része. Az erdélyi oláhok fogarasi püspöke Theophil 1690. körül egyesült a római egyházzal. A svidniczi püspököt Miakich Gábort I. Leopold börtönbe vetette politikai szakadási hajlamai miatt; helyébe Zorchich Pált nevezte, ezt a kalocsai érseknek rendelte alá, és intézkedett, hogy Zágrábban illyr papnövéndékek a kath. egyház tanai szerint neveltessenek.

Erdélyben Bethlen Gábor és I. Rákóczi György a katolikusok iránt türelmet, sőt gyakran jóakaratot tanúsítottak, minélfogva a jezsuiták is visszatérhettek. Ezek azonban 1653-ben ismét száműzettek. A püspökség nem állítottatott vissza; nem még akkor sem, midőn Erdély Leopoldnak meghódolt. Illy és András püspök 1697-ben megjelent ugyan Erdélyben, Alvinczen telepedett meg, bejárta megyéjének nagy részét és zsinatot tartott; azonban a kormányzék felszólítására, nehogy a protestáns rendek között zavarokra adjon alkalmat, kivonúlt. 1702-ben Leopoldtól adományul nyerte az alvinczi uradalmat, de ezt püspöki helynökének engedte át

ő maga áttette lakását Pozsonyba, kol kanonoki javadalmat bírt, s itt 1712-ben halt meg; végrendeletében hétezer forintot Erdélyben alapítandó papnöveldé javára hagyományozott. Már előbb 1698-ban telepítették meg ismét a jezsuiták Erdélyben, s több tanintézetet nyertek.

A szerzetesrendek közül legnagyobb elterjedést nyert ezen korszakban, és legnagyobb eredménnyel működött a Jézus-társaság. A Bocskay-fölkelés után, a békekötés által ingatlan jószágok birásától eltiltattak ugyan, de ennek dacára a rend gyorsan fölvirágzott. Míg e korszak kezdetén sellyei házukra szorítkoztak, 1609-ben Zág-rábban, 1615-ben Nagyszombatban nyertek collégiumokat és tanintézeteket. Az utóbbiból, mintegy köpüből indultak ki az egész országra gazdag rajgyanánt, elárasztván rövid idő alatt az egész országot. Az uralkodók, a főpapok, és főurak versenyezve alapítottak részökre zárdákat, tanintézeteket, építettek templomokat; elhalmozták őket birtokok, pénzadományok- és hagyományokkal. Legfontosabbak valának az említett két collegium mellett: a győri, sopronyi, szatmári, ungvári, kassai, budai, trencsini, esztergomi, egri és pécsi collégiumok, melyekhez számos kisebb intézetek: residentiák és missiók csatlakoztak. Az 1687-ik évi 20-ik czikk által a rend törvényesen befogadottnak nyilvánított, a főpapság folyamodására, százharmincz évi tevékenységek, a katholicizmus körül szerzett érdemeik és szenvedett üldöztetések tekintetéből. Az 1707-iki ónodi gyűlés végzése, mely a jezsuitákat száműzet,

miután a fölkelés csakhamar véget ért, hatástalan maradt.

Mindenütt, hol a jezsuiták megtelepedtek, érezhető és szembetűnő volt hatásuk az egyházi élet minden térein. Mint tanítók az egyetem tánszékein és az elemi iskolákban, mint írók és szónokok, a kórházakban és gyóntatószékekben, s leginkább mint hittérítők nagy eredményeket tudtak felmutatni. Nyugodtan, nem a profán törekvések lázas izgatottságával, de mély vallási meggyőződésen alapuló tervszerű következetességgel s lankadni nem tudó lelkesedéssel terjeszték a katholicismus és a cultura szent ügyét. Egyrésről a legmelegebb ragaszkodás, másfelől a leghevesebb gyűlölet tárgyai voltak; de sehol és soha sem találkoztak megvető közönnnyel, a tehetetlenség csalhatatlan bizonyítékával.

A pálosok lassankint visszafoglalták hajdani kolostoraikat Magyar- és Horvátországban a XVII. század végső éveiben Apor István megtelepítette őket Erdélyben, az általa visszaállított tövisi zárdában. A fegyelem és szerzetesi szellem megújulása, mely főleg Pázmány Péter fáradozásainak volt köszönhető, visszahódította részökre a nemzet tiszteletét és kegyeletét. Számos főrangú ifjú lépett ismét körükbe; härman ezek közül: Széchenyi Pál, gróf Eszterházy Imre, gróf Kéry János, utóbb a magyar főpapság kitűnő tagjaivá lőnek.

A szentbenedekrend pannonhalmi monostora ezen korszakban új virágzásra kezdett emelkedni; a tihanyi és dömölki apátságok is visszaállítottak. A jászói és leleszi prépostságokat

1697-ben I. Leopold az ausztriai prémonstreieknek adta át, hogy a rendet Magyarországon visszaállítsák. A szent Ferencz-rend, a jezsuiták mellett, legtöbb kolostorral bírt Magyarországon, melyeknek számát áldozatkész pártfogói folytonosan szaporították. A domonkosokat 1638-ban Draskovich György győri püspök Szombathelyen, a camalduliakat 1695-ben Jaklin Balázs nyitrai püspök a Nyitra melletti Zobor hegyen telepítette meg.

Két új szerzetesrend is honosított meg hazánkban. A spanyol calasanti szent József által a XVII. század elején, az ifjúság vallási és tudományos nevelésére, alapított kegyes-rendnek Lubomirszky herczeg a Lengyelországhoz tartozó Podolin szepesi városban alapított zárdát. Majd 1673-ban Khuen Francisca grófnő Pálffy nádor özvegye és fia Pálffy János Privigyén; néhány évvel utóbb Leopold király Breznóbányán és Szentgyörgyön, Matyasovszky nyitrai püspök Nyitrán alapított zárdákat, melyekben a buzgó szerzetesek jeles tanintézeteket nyitottak meg.

A keresztény rabok és foglyok kiváltására hivatott kereszties-szerzeteseket (trinitáriusok) Széchenyi György primás 1696-ban Illaván telepítette meg, 80 ezer forintnyi alapítvánnyal.

XVI.

Iskolák. Tudomány. Irodalom. 1604—1711.

A katolikus tanügy ezen korszakban örvedetes virágzásnak indult. I. Ferdinánd és Báthory István, Oláh Miklós és Draskovics György lelkes törekvései lendületet adtak ugyan ez ügynek, de tartósságát a mostoha viszonyok moghiúsították. Szerencsésebb volt Pázmány Péter, ki nagyszerű alapítványai által újabb kulturai emelkedésünk alapjait megvetette. A jezsuiták intézetei, melyeket Nagyszombatban, Pozsonyban, Győrött, Homonnán, Szatmárt, Gyöngyösön részint maga létesített, részint létesíteni segített: nemcsak a katholicismus előőrsei, hanem egyúttal a tudomány székhelyei valának. A rend tagjai mindenütt első teendőjüknek ismerték: gymnasiumokat szervezni, melyekben a hittan, latin nyelv, éekesszólás- és szám- tan képezték rendszerint a tantárgyakat.

De ezen tanintézetek, bármily jelentékeny volt hatásuk, az általános műveltségnek és a szakképzettségnek csak előcsarnokai valának. Mióta a pécsi, budai és pozsonyi főiskolákat — Lajos, Zsigmond, Mátyás alkotásait — a tehetetlen utókor elenyészni

engedte, nem létezett intézet a hazában, melyben a hittudomány és bölcsészet, a jogi és orvosi tudományok alapos ismeretét és a tudori fokozatokat a magyar ifjak megszerezhetnék volna. A nagyszombati papnövelde egyedül a legszükségesebb gyakorlati ismeretekkel látta el az egyházi pálya jelöltjeit. Magasabb bölcsészeti képzettséget egy gymnasiumban sem lehetett elsajátítani. A jogi ismereteket közhivatalnokok, bírák oldala mellett szokták megszerezni. A gyógytudomány egyáltalán nem tanítottott sehol. A magyar ifjak tehát a külföld tanintézeteire voltak utasítva.

Pázmány Péter kellően felfogta és méltányolta ezen helyzet hátrányait. Merész vágy ébredt föl lelkében: segíteni e bajon is, miként már oly sok bajon segített. »Midőn — írja ő maga — gyakran aggódva elmélkednénk a fölött, mikép kellene előmozdítanunk a kath. vallás terjedését Magyarországon, s egyúttal emelni a nemes magyar nemzet díszt: legbiztosabb eszköz gyanánt tűnt fel előttünk, egy tudományos egyetem felállítása, melyben a harczias nemzet erkölcsi szelidülnének, s az egyház és állam igazgatására alkalmas férfiak neveltetnének.«

Óhajtasát 1635-ben valósította, midőn száz-ezer forintot tett le a nagyszombati főiskola alapjául, melynek részére a pápától és a királytól megszerezte mindazon kiváltságokat, melyekkel Európa egyéb egyetemei föl voltak ruházva. Az egyetem a Jézustársaság atyáinak sorából nyerte tanárait, s egyelőre csak két karral bírt: a hit- és bölcsészet-

tudományival. Lósy és Lippay primások a jogi karral egészítették ki. Mária-Terézia az ország fővárosába hozta át és orvosi karral látta el.

A nagyszombati főiskolának mintájára — de egyetemi jellem nélkül — alapította 1657-ben Kisdy Benedek egri püspök, 60,000 forint alapítvánnyal a kassai, 1687-ben Széchenyi György primás a budai akadémiát. A többi jezsuita collégiumokkal és az ájtatos rend zárdáival is, melyek a XVII. század második felében allapítottak, gymnásiumok voltak összekapcsolva, melyek nagyszámú tanulóifjúságot gyűjtöttek falaik közé. A finöveldek (convictusok), melyekben szegény ifjak ellátást nyertek, fontos tényezői voltak a tudományos művelődésnek. Ilyeneket alapított Pázmány Péter Nagyszombatban, melynek alapját utódai tetemesen gyarapították, Draskovics György győri püspök 1653. Sopronyban, Széchenyi György primás Budán, Trencsénben és Lőcsén. Emellett az egyes tanintézeteknél jelentékeny alapítványok léteztek a szegény tanulók segélyezésére.

A magyarországi protestáns iskoláknak a hitújítás korában megindult emelkedését feltartóztatja a Pázmány által sikeresen kezdeményezett ellenreformáció, mely a főurakat — az iskolák bőkezű pártfogóit — nagy részben a kath. egyháznak nyeri vissza, s a fővárosokban a protestáns elem uralmát megtöri. Az Illésházak és Thurzók a XVII. század elején még sokat tesznek a protestáns tanügy érdekében, amazok a báni és modori iskolákat emelik, ezek a galgóczi akadé-

miaszerű intézetet alapítják. I. Rákóczi György fejedelem és neje Lórántffy Zsuzsanna a sárospataki iskolát halmozták el jótéteményeikkel. A század második felében az evangélikus felekezet hívei Eperjesen terveztek akadémiát állítani föl, melyre a hazában és külföldön eszközölt gyűjtések által ötvenezer forintnyi alapot szereztek, s 1667-ben megnyitattott; de 1672-ben a király parancsára bezáratott, a tanítók elűzettek; 1684-ben Tököly visszaállította s megadományozta; azonban virágzása most sem volt tartós, már három évvel utóbb ismét bezáratott. A sárospataki mellett főleg a debreczeni, selmeczi, körmöczi, besztercebányai, sopronyi iskolák virágoztak.

Erdélyben, hol a protestantismus e korban teljes uralomra emelkedett, Bethlen Gábor buzgó pártfogásban részesítette az iskolákat. Különösen a gyulafehérvári tanodát igyekezett virágzásra emelni. Híres tanárokat hívott meg a külföldről. 1621-ben a »német költészet atyja« czímmel felruházott Opicz Márton tanított itt. 1629-ben meghívta Alstäd, Bisterfeld és Piscator tudósokat, kiknek egyenkint ezer tallér évi fizetést rendelt. Az iskolát terjedelmes földbirtokkal s 74,000 tallérral, értékes könyvtárral s éremgyűjteménynyel adományozta meg; végrendeletében pedig az általa megkezdett új épület befejezésére 6000 tallért, s alaptőkéjéhez 20,000 forintot hagyott. II. Rákóczy György ezen intézetet egyetemmé kívánta fejleszteni, de nemcsak ezen terv nem valósult, hanem a halálát követő za-

varok közepette feloszlásnak indult; míg 1664-ben Nagy-Enyedre helyeztetett át. A protestánsoknak még Kolozsvárt, Székelyudvarhelyen Marosvásárhelyen, Szászvárosban és Zilahon voltak gymnasiumjaik. A szászok gymnasiumai között különösen a szebeni érte el ez időben virágzása legmagasabb fokát. Ellenben a brassói — midőn a város 1689-ben lángok áldozatjává lett — feloszlott, s többé nem nyerte vissza régi fényét.

A katolikus iskolák Erdélyben szintén a jezsuiták kezeiben voltak. 1615-ben megnyitották a kolosmonostori és székelyudvarhelyi iskolákat, melyeket jeles tanáraik csakhamar jelentőségre emeltek. 1653-ban a rend ismét száműzetett; de álóltönyben néhányan továbbra is maradtak és türettek. Midőn Erdély Leopold uralma alá került, 1693-ban Tordán, 1697-ben Kolozsvárt alapítottak iskolákat.

A külföldi iskolák látogatása magyar ifjak által ezen korban is nagymérvű vala. Katolikus ifjak, különösen azok, kik papi pályára készültek, leginkább Róma, hol a német-magyar collégiumban 12 hely volt részükre alapítva, és Bécs, hol Pázmány papnövelde-t alapított vala úgy szintén Grác, Pádua és Bologna főiskoláit látogatták. Protestáns ifjak a wittenbergi, heidelbergi, hallei, utrechti és bási egyetemeket keresték föl, hol részükre alapítványok léteztek.

Az irodalom terén e korszakban is még uralkodó állást foglalt el a hittudomány. A XVII. század elején főleg a hittudományi viták foglalkoztatják a szellemeket. A katolikusok közül Pázmány Péter emelkedik ki, s mellette és utána Balásfy Tamás püspök, Veresmarti Mihály apát, Keresztúri Pál, továbbá Vásárhelyi Dániel, Sámbar Máttyás és Kiss Imre jezsuiták tűnnek föl. A protestánsok részéről Magyar István, Gyarmati Miklós, Alvinczi Péter kassai prédikátor, Pécsváradi Péter, Komáromi Csipkés György, Czeglédi István, Tolnai István és Pósházi János a legtevékenyebbek. A protestánsok nemcsak a katolikusok, hanem Erdélyben az unitáriusok ellen is harcolnak; élükön Geleji Kátóna István áll.

A hitszónoklat mezején is élénk tevékenységgel találkozunk. 1631-ban Káldi György jezsuita adta ki prédikációit, »ki Pázmány után legszabályosabban és legtöbb numerussal kezelte a nyelvet, s különösen a tanító előadásban elrendelés, világosság és nyugalom által valóban mintaszerű.« Öt évvel utóbb Pázmány »a magyar biboros Ciceró« bocsátotta közre szent beszédeit »homályba borítva kevés, de derék előzőit, sőt mindmaig felül nem haladtatva magyar hitszónok által. Rendelkezése a mindenoldalú tudás, a világ és emberi szív mély ismerete, gazdag képzelem s erős logika áll.« Ellenben Illyés András püspök, (1696.) a hitszónoklat s a nyelv hanyatlását jelezi. A protes-

társok közt tudomány vagy előadás tekintetében kiválóbb szónoklati művek szerzői: Alvinczi Péter, Geleji Katona István, Komáromi Csipkés György és Tofeus Mihály.

Káldi György jezsuita — kit imént neveztünk — az egész szentírást latinból magyarra fordította »annyi érzéssel és csinnal, hogy Pázmány főbb munkái után mint nyelvműnek is övé a palma.« Bécsben 1626-ban nyomtatott ki először, csakugyan Pázmány Péter jóváhagyásával, s a magyar katolikusoknál a legújabb időkig használtatott. Már előbb (1608.) adta ki a protestáns Szenczi Molnár Albert Károlyi Gáspárnak fordítását csinosítva és javítva, mely a református egyházakban máig használtatik; valamint használtatnak ugyancsak Molnárnak zsoltárénekei is, melyek mély vallási érzéssel írvák és alaki tekintetben szintén kitűnnek.

A költészet a XVII. század első felében csak jelentéktelen műveket szült; míg 1651-ben gróf Zrínyi Miklós a hős hadvezér »Adriai tengernék sirenája« cím alatt költői műveit közrebocsátja, melyek között legjelentékenyebb a Szigeti veszedelem hősköltemény 15 énekben. »Költőink közt első, — így jellemzi őt Toldy — ki teremtő lélekkel s szerkesztő műtehetséggel bírva tárgya felett uralkodott, s azt költői céljához képest öntudatosan alakította . . . Feltalálás és elrendelés tekintetében Zrínyi senki által felül nem múlatik költészetünkben. Az epizódok jötevő hatása, a jellemek változatossága, ezeknek, s az erkölcsöknek éles és való rajza, az indulatok és belső állapotok

lélektanilag hű, s a viadalog szemlélhető és eleven festése, végre az erőteljes költői nyelv rémekké emelik a művet, melynek becsét sem az utóbbinak darabossága, sőt helyenkénti hibái, sem a gyarló verselés le nem bírják szállítani.»

Távol áll e remékműtől báró Liszti László »Mohácsi veszedelem« című hőskölteménye, mely két évvel utóbb (1653.) látott napvilágot. Gyöngyösi István művei, melyek közül »Murányi Vénus«, »Kemény János« és »Chariklia« legjelentékenyebbek, a verses regény jellemét viselik magukon; a feltalálás és szerkesztés tekintetében szintén gyengék, de »annál dicséretre méltóbb az előadás, különösen a lyrai és leíró részletekben, melyektől néha a magas szépséget és meglepő élethűséget meg nem tagadhatni; míg nyelvben és technikában minden elődeit messze túlhaladja.« A lyrai és drámai költészet e korszakban nem mutat föl nevezetesebb műveket.

Latin nyelven számos művelőssel bír a költészet. Ha Bocatius (Bock) János kassai polgármestert (a XVII. század elején) sziléziai származása miatt e helyen nem vallhatjuk egészen magunkénak, Thuri György és Filiczki János mellett, — kiknek versei összegyűjtve jelentek meg — hosszú sorozatot állíthatnánk össze azokból, kiktől többkevesebb verses mű maradt reánk.

A történetírás terén élénk tevékenységnek vagyunk tanúi, mely magyar és latin nyelven egyenlő buzgalommal folytattatik. Istváni Miklós nádori helytartónak szép latin nyelven írt munkáját, mely Mátyás halálától saját koráig terjed,

Pázmány 1622-ben bocsátotta közzé. Berger Il-
l és a XVII. század első fejtében, királyi udvari tör-
ténctíró számos apró műveket bocsátott közre latin
nyelven, a melyek azonban irodalmi bécscsel nem
birnak. Sokkal értékesebb B ö j t h i G á s p á r n a k
szintén latin munkája, mely Bethlen Gábor élettör-
ténctét tárgyalja. 1660-ban jelent meg P e t h ő G e r-
gely krónikája magyar nyelven, mely évréndben adja
elő a magyar nemzet történetét a hunnoktól saját
koráig; kritika és alakítás tekintetében elég gyarló,
de nyelve nem nélkülözi az erőteljességet. A munka
több kiadást ért. L i s z n y a i P á l krónikája, mely
1692-ben jelent meg, szintén a legrégibb korban kezdi
följegyzéseit; de csak 1464-ig ér le. Figyelemremél-
tőbbak tartalmi és alaki tekintetben emlék- és nap-
lóírók: M i k ó F e r e n c z erdélyi fejedelmi taná-
csos, S e p s i L a c z k ó M á t é, L ó r á n t f i M i h á l y
udvari prédikátora, S z a l á r d i J á n o s I. R á k ó-
czi György titkára, K e m é n y J á n o s fejedelem,
kinek nagybecsű önéletírását birjuk, Bethlen
Miklós erdélyi cancellár, ki saját élettörténetét
írta meg, T ö k ö l y I m r e, ki terjedelmes naplókat
hagyott reánk; mindezek magyar nyelven írtak;
végre II. R á k ó c z i F e r e n c z, ki emlékiratait
francia, és önéletírását latin nyelven írta meg.

A hazai egyháztörténelmet ezen
korban kezdték művelni. Pázmány Péter
1629-ben a magyarországi szerzetesrendekről bocsá-
tott közre rövid munkát. I n c h o f f e r M e n y h é r t
jezsuita 1644. Rómában nagyszabású magyar egy-
háztörténelmet indított meg; de nem ért szent Ist-

ván királyon túl. Hevenesy Gábor jezsuita pedig, Kollonich bíbornok által támogatva, megkezdte a levéltári kutatásokat, melyeknek eredményeit száztizenöt kötetből álló kéziratgyűjteménye őrízi.

Annál szegényebb a törvény- és államtudományi irodalom. Legjelentékenyebb mű Kitionich »Directio Methodica« című munkálata, mely ügyvédek és bírák kézikönyve vala. Ezt 1647-ben Kászoni János magyar nyelven adta ki. Fésűs János sárospataki tanártól 1626-ban megjelent »Királyok tüköre ... a fejedelmek és uralkodók példájokra iratott.« Néhány külföldi munka is lefordított magyar nyelvre. Ugy szintén több politikai röpirat jelent meg, mind magyar, mind latin nyelven.

A bölcsészettudomány, vagy legalább egyes részei hazánk számos iskoláiban tanítottak, azonban külföldi írók művei használtattak. Első, ki hazai nyelvünkön a bölcsészetet művelte, Apáczai Cseri János volt, — mint Toldy Ferencz írja — »XVII. századi nemzeti irodalmunknak, Pázmány és Zrinyi mellett, harmadik nagysága.« Erdélyben Apáczán 1628-ban született, előbb Gyulafehérvárt Bisterfeld vezetése alatt, majd Utrechtben képezte ki magát a bölcsészeti tudományokban. Az utóbbi helyen — miután előbb két latin nyelven írt bölcsészeti értekezést bocsátott közre — írta meg és adta ki 1653-ban »Magyar Encyclopaedia, azaz minden igaz és hasznos bölcseségnek szép rendbe foglalása« című munkáját, melyben Descartes nyomán az egész

ismeretkört összefüggésben tárgyalja. »Nem lehet — jegyzi meg Toldy — e mély és roppant kiterjedésű, a tudomány egész birodalmával rendelkező elmét, valamint műnyelv-alkotó bátorságát, sőt az előzményekhez képest szerencsését is, nem csodálnunk.« 1653-ban visszatért szülőföldjére, hol a gyulafehérvári iskolában tanári állomást nyert. 1654-ben itt nyomatta ki »Magyar Logikácská«-ját s a kolozsvári iskola igazgatójává lett. Tudományos munkássága mellett az összes tanügy reformját tűzte ki céljául; azonban tervei, pártolás hiányában, nem valósultak. Kora halál ragadta el 1660-ban.

A természet- és orvostudományok köréből e korban nagyobb jelentőségű művek nem jelentek meg.

Több művelője volt a magyar nyelvtannak. Ezeknek sorát Szenczi Molnár Albert nyitja meg (1610), kinek grammatikája a legbővebb, legtöbb nyelvtényt ölel fel, a szókötésre is kiterjeszkedik; de sem rendszere, sem szabályai ki nem elégítők. Pereszlényi Pál jezsuita tanár (1682), ki — mint Toldy írja — meghaladta előzőit a teljesebb és jobb rendszer, sok addig észrevétlenül maradt sajátság megállapítása, a kivételek helyesb alakítása, példákban gazdagsága által; bár tévedések nála sem hiányoznak. Geleji Katona István, (1654.), Tótfalusi Miklós (1683.) és Tsétsi János (1708.) nyelvtani művei arról nevezeteseek, hogy azokban a nyelv mélyebb vizsgálatára támaszkodó bírálati irány első nyomait ismerjük fel. Az összehasonlító nyelvészetnek is volt egy műve-

lője: **Otrokocsi Foris Ferencz**, ki (1693.) a magyar és a héber nyelvek között vont párhuzamot.

A számos szótárak között első helyen említendő **Szenczi Molnár Albert** latin-magyar és magyar-latin betűrendes szótára, melynek első kiadása 1604-ben Nürnbergben jelent meg; azóta több kiadást ért. Ezt s más szótárakat kiszorította, és máig használatban van **Páriz Pápai Ferencz** enyedi tanár szótára, mely 1708-ban látott először napvilágot.

Latin classikusok magyar fordítói e korszakban csekély számban találkoznak; ilyenek **Forró Pál** (1619.) **Curtius Nagy Sándor**ának, **Balogh György** (1694.) **Cicero** leveleinek és **Cornelius Nepos** életiratainak, **Dalnoki Márton** (1700.) **Annaeus Florus** római történetének fordítói; de ezeknek fordításai gyarló kísérletek, melyek az aesthetikai érzéket és classikai szint nélkülözik.

XVII.

III. Károly (1711—1740.) és Mária Terézia (1740—1780.)

A szatmári békekötés 1711-ben a nemzeti szabadságért folytatott fegyveres küzdelemnek, a passarowitzi békekötés 1718-ban a törökök ellen viselt szabadító harcznak *) véget vetett. A nemzet örömmel üdvözlé a békét; nemcsak azért, mert a háború zaklatásaitól és terheitől volt megszabadítandó; hanem főleg azért, mert remélleni engedé, hogy ezentúl egész gondját és igyekezeteit elhanyagolt belügyeire a közigazgatás és törvénykezés hiányainak javítására, az ország anyagi jólétének és szellemi műveltségének emelésére irányozhatja. Azonban miként belső mozgalmak, mert a kibékülés az uralkodóház és a nemzet között nem volt oly teljes és tartós, hogy az összeütközések lehetőségét végkép eltávolította volna; úgy azon háborúk, melyekbe nem ugyan a magyar korona, hanem az uralkodóház vagy európai érdekek hazánkat is sodorták: többször megakasztották a békés fejlődés folyamatát.

*) Lásd a török háborúkról fönnebb 300. lapon.

III. Károly *) Spanyolországból, melynek koronáját viseli vala, őszinte jóakaratot és törvénytiszteletet hozott magával a magyar trónra, mely az 1687-iki örökösödési törvény alapján, mint a gyermektelen József testvéröccsét megillette. Mihelyt Bécsbe érkezett, sietett megerősíteni a szatmári békekötést, és megkoronáztatása végett 1712. április 3-ára Pozsonyba országgyűlést hirdetett. Itt elfogadván elődjének hitlevelét, május 22-én Keresztély-Ágost primás a szent koronát fejére tette. Néhány nappal utóbb azon sérelmekre és kívánatokra, melyeket a rendek még 1710-ben József királynak nyújtottak be, leküldötte válaszát, mely legtöbb pontra nézve kedvező volt; egyúttal megegyezését adta, hogy törvényczikkben mondassék ki, miszerint ő »az országot nem más módon, mint az országgyűléseken alkotott, vagy ezután alkotandó törvények szerint fogja kormányozni«. A protestánsoknak új vallásügyi törvények alkotására vonatkozó kívánatát nem teljesítette ugyan, hanem biztosítá őket, hogy a régibb törvények pontosan fognak megtartatni, s az azok ellen elkövetett sérelmek, a kiküldendő bizottságok előterjesztései alapján, orvosoltatni.

A Pozsonyban és vidékén dúló mirigyhalál következtében az országgyűlési tárgyalások augusztusban megszakítottak; s csak 1714. szeptemberben folytatattak. Károly személyesen megjelent, és nem

*) Harmadiknak neveztetik, mert Róbert Károlyt e néven elsőnek, kis Károlyt másodiknak tekintjük.

kevessé megnyerte a rendek rokonszenvét, midőn első teendőjének ismerte, őket az Eszterházy Pál herczeg halála által megürült nádori méltóság betöltésére hívni fel. Október 14-én gróf Pálffy Miklós országbíró egyhangúlag választatott meg. Az országgyűlés ezután 1715. június 15-én folytatta tanácskozásait, és nagyszámú (136.) törvényczikkekben igyekezett a közelet legsürgetőbb igényeinek megfelelni.

A nemzet biztosított aziránt, hogy törvényei szerint fog kormányoztatni, és Leopold király fiutódainak magvaszakadtával királyválasztási joga ismét érvénybe fog lépni. A szent korona Pozsonyban fog őriztetni. Az országgyűlés legalább minden harmadik évben összehívatik. A főrendeknél a premontrei rend jászói prépostja, az alsótáblánál a Jézus-társaság két tagja, továbbá Debreczen és Szatmár városok követei nyertek ülést. A jászok és kúnok kerületei három év alatt kiváltandók a német lovag rendtől, melynek elzálogosítottak.

A nádor, magyar cancellár és horvát bán törvényes hatásköre föntartatik. A török békealkudozásokban a király magyarok tanácsát is fogja igénybe venni. A töröktől visszafoglalt megyéknek bekebelezése, úgyszintén a »részek« (Marmaros, Kraszna, Kövár, Középszolnok) visszacsatolása elvben kimondatik; tetteges keresztülvitele előtt azonban vizsgáló bizottság kiküldése határoztatik.

A törvénykezés és magánjog terén a jobbágyságot, az árvaügy, végrendeletek, jószágadomá-

nyozások, uzsoráskodás *), felségsértés és honáruslás, a pallos jog gyakorlása, a törvényszékek illetékeségi köre tárgyában történt rendelkezés, mely azonban részben csak ideiglenes jellemmel birt, miután a törvénykezés teljes átalakítása helyezettett kilátásba.

A közfelkelés és a banderiumok kiállításának kötelezettsége fentartatván, kimondatott, hogy azokkal az országot nem lehet megvédeni, s egy ben-szültöttekből és idegenekből álló rendes sereg fön-tartásának szükségessége elismertetett; azonban az országgyűlés elmulasztotta rendelkezni aziránt, mily módon szavaztassanak meg az ujonczok, s mily befo-lyás illeti meg az országgyűlést ezen rendes hadsereg irányában? Csak az mondatott ki, hogy ezen rendes sereg fönrtartásának költségeire szükséges »hadi a dó« megszavazása az országgyűlés jogaihoz tar-tozik.

Az országgyűlés több bizottságot küldött ki, melyeknek feladatuk volt az igazságszol-gáltatás és az összes politikai, közigaz-gatási, pénzügyi, hadi és közgazdászati viszonyok terén szükségessé vált reformok iránt a következő országgyűlésnek javaslatokat terjeszteni elő. Ezek a beállott török háború alatt csak 1720-ban kezdték meg tanácskozásaikat, s munkálataik az 1722. június 20-ra Pozsonyba összehívott ország-gyűlés által vétettek tárgyalás alá. Az ezek alapján alkotott törvények közül a legfontosabbakhoz tar-

*) Ekkor tiltatott el a 6 százaléknál magasabb kamat mely törvény napjainkig érvényben volt.

toznak azok, melyek a helytartótanács felállítására és szervezetére vonatkoznak. A nádor, ki egyszersmind királyi helytartó jellemével bir, törvényes hatáskörét megtartja. Elnöklete alatt felállítatik a magyar királyi helytartótanács, mely 22 tanácsosból áll, kiket a király a főpapok, főurak és nemesek sorából nevez, és a királyi jövedelmekből rendes fizetéssel lát el. Székhelye, mihelyt lehetséges, az ország közepén, egyelőre Pozsonyban leend. A nádor távollétében az országbiró viseli az elnöki tiszteletet. Legalább tizenkét tanácsosnak mindig az elnök mellett kell tartózkodnia. A helytartótanács semmiféle udvari kormányshéktől nem függ, egyencsen a királynak van alárendelve, és az ország törvényeihez tartozik magát alkalmazni. Feladata: az országgyűlési végzéseket és a királyi rendeleteket végrehajtani; a királynak fölterjesztéseket és javaslatokat tenni; az ország közgazdasági és alapítványi ügyeit kezelni. Ezen helytartótanács felállítása a kormányzás és közigazgatás szerves kifejtésére és rendezésére jótékony hatást gyakorolt, s legújabb időkig, a felelős miniszteri kormány behozataláig, állott fönn.

A megyékre nézve megállapított, hogy a főispánok megyéjük területén lakjanak; minden három évben tisztújítás tartassék; minden megye, területének lehetőleg központján, megyeházzal bíron, hol a gyűlések, törvényszékek tartassanak, a levéltár és a fegyenczek őriztessenek; az alispán és a többi tisztviselők a birtokos nemesek soraiból választassanak; a közgyűlések kellő rendben tartassanak,

azokról rendes jegyzőkönyv vezettségük, végzéseik általános érvénnyel bírnak stb.

Az ország legfőbb törvényszéke, a hétszemélyes tábla ujolag szerveztetett. Az eddigi hét bíróból álló létszáma nyolcz bíróval szaporított, kik közül 2 főpap, 2 főúr és 4 nemes. Elnöke a nádor, helyettese az országbíró. Ítélethozatalra legalább 11 bíró jelenléte szükséges. A királyi ítélő tábla, a szünnapokat és törvényszüneteket kivéve, folyvást tartson üléseket; ítélethozatalra legalább kilencz bíró jelenléte szükséges. Négy kerületi tábla állítottatott föl: Nagyszombatban, Kőszegen, Eperjesen és Nagyváradon; mindegyik öt tagból és egy jegyzőből állván. Horvátországra megmaradt a báni tábla, a melytől azonban a föllebbezések a magyar királyi ítélőtáblához s innen a hétszemélyes táblához történjenek. Hasonlókép megmaradtak első folyamodású törvényszékek gyanánt a megyei és városi törvényszékek. Az ügyvédek kötelelességei is szabályoztattak.

Az adó és katonatartás szabályozására vonatkozó határozatok közül, csak az igtattatott törvénybe, hogy a közterhek arányosabb felosztása végett új összeírás fog elrendeltetni. Egyébkint az adó 2.138,000 rajnai forintban állapítottatott meg. A közigazgatási munkálatok a helytartótanácsához utasítottak.

Ezen törvények kiegészítették az 1728. május 17-ikére összehívott újabb országgyűlésen, mely másfél évig ült együtt, 1729. november 29-ig. Mind ezen, mind az 172²/₃-ik évi országgyűlésen a vallási

kérdés, a protestánsok által előterjesztett sérelmek és kívánatok, hosszú és heves vitákat idéztek elő, melyek nem vezettek eredményre. A vallásügy nem országgyűlési törvény, hanem az 1731. márczius 21-iki rendelet által intéztetett el.

Volt azonban az 172²/₃-iki országgyűlésnek egy más természetű eredménye, mely az uralkodóházra és az országra nézve egyaránt nagy, és századokra kiható fontossággal bírt; a trónörökösödés új szabályozása.

Midőn III. Károly a magyar trónt elfoglalta, gyermekkel nem bírt. 1716. ápril 13-án született fia, ki a keresztségben Leopold nevet nyert; de ez már ugyanazon év november 4-én kimúlt. A következő évben pedig május 13-án született leánya, Mária Terézia. Az I. Leopold által 1703-ban két fia (József és Károly) között megállapított családi szerződés egyik pontja azt határozta, hogy ha mindkettőjük fiága kihalna, az örökösödés a leányágra szálljon. Azonban ezen szerződés titokban tartott, s különben Magyarországon jogerővel nem bírhatott, miután az 1687-ik évi törvény az ausztriai ház örökösödési jogát Leopold fiutódjaira szorította. Mindazáltal III. Károlynak hő ohajtása vala mind örökös tartományaiban, mind Magyarországon leányának örökösödési jogait elismertetni.

Megelőzték ezen ohajtását a horvátországi rendek, kik az 1712. márczius elején tartott gyűlésökben, gróf Eszterházy Imre zágrábi püspöknek indítványára elhatározták, hogy ha az ausztriai ház férfiága kihalna, a leányág örökösödé-

sét is elfogadják. Bár ezen indítvány a király tudta nélkül tétetett, miután az megtörtént, ohajtotta, hogy a határozat a magyar országgyűlés által is elfogadtassék. Azonban ezen kívánság előterjesztését az 1712-iki országgyűlésen nem látván időszerűnek, más alkalomra halasztotta. Néhány évvel utóbb nagy buzgalommal karolta fel ezen ügyet. Az örökös tartományokban a nőág örökösödési jogát megállapító királyi rendelet, mely *pragmatica sanctio* elnevezés alatt ismeretes, 1720-ban alaptörvénynyé lett. Elfogadta azt az 1722. febr. végén a Szebenben tartott erdélyi országgyűlés is.

Ugyanakkor az udvar Magyarországon élénk tevékenységet indított meg, hogy a rendeket a nőág örökösödésének elfogadására előkészítse. Különösen gróf Csáky Imre kalocsai bibornok-érsek és gróf Károlyi Sándor tettek lényeges szolgálatokat. Ezek oly sikeresen működtek, hogy midőn 1722. június vége felé a pozsonyi országgyűlés egybegyűlt, a megyei követek között is, vagy egyáltalában nem, vagy csak kevesek részéről támadt ellenzés. A kérdés lényege ellen nem merültek fel kifogások; csak azon kívánság hangsúlyoztatott, hogy az alkotmány a nőági örökösödés mellett is biztosítva maradjon.

A kezdeményezést az alsó tábla tette meg. A június 30-iki ülésben az elnöklő Nagy István alnádor magyar nyelven tartott beszédében figyelemztette a rendeket annak szükségességére, hogy az ország azon esetre, ha a király fiörökös nélkül halna el, előre gondoskodjék utódjáról. Ekkor Szluha Ferencz kelt fel. Ez előbb II. Rákóczi Ferencz

buzgó híve, s még a szatmári békekötés után is egy ideig mellette volt Lengyelországban. Most az udvar kívánatait melegen támogatta. Beszédében hosszasan fejtegette a nőági örökösödés megállapításának szükségességét és hasznát. A rendek éljenzéssel kísérték szavait, s egyhangúlag elfogadták indítványát. Határozatukat rögtön tudomására hozták a felső táblának, mely ahhoz haladéktalanul csatlakozott.

Ezután fényes küldöttség bocsáttatott Bécsbe, mely július 3-án közlé az országgyűlés végzését Károly királylyal. A következő napokban megállapítatott és elfogadtatott az eziránt alkotott törvény szövege. Ennek első cikkében köszönetet mond az országgyűlés a királynak, hogy az ország jogait, szabadságait, törvényeit ujabbban megerősítette, megtartani s megtartatni rendelte; továbbá azt, hogy a nőágnak általuk Magyarországra nézve önként kiállított örökösödésére vonatkozó ajánlatukat elfogadta, s ekként azt azon módon, a mint többi országai-éstartományaiban megállapított, Magyarországon és hozzákapcsolt tartományaiban szintén megállapítja, minélfogva »azon férfi- vagy nőörököse, ki a felséges osztrák ház fentebb említett országait s tartományait, az elsőszülöttségnek ugyanazon felséges házban megállapított rende szerint öröklendi, minden jövődő trónváltozások esetében ugyanazon öröklési joggal Magyarországon s a hozzá kapcsolt országok- s tartományokban is, melyek szintén feloszthatlanok, kétségtelenül királynak tartassék s koronáztassék«.

A második cikkely szabályozza az örökösödés rendjét, úgy hogy az előbb III. Károly leánymara-

dékaira, ezek kihaltával I. József leánymaradékaira, ezek kihaltával I. Leopold leánymaradékaira, s ezeknek mindkét nembeli katolikus ivadékaira szálljon a korona, a többi örökös tartományokban megállapított elsőszülöttségi rend szerint, úgy hogy azok »mind Magyarországot s kapcsolt részeit, mind a többi örökös tartományokat feloszthatlanul együttesen birtokolják.« Ehez a következő záradék csatlakozik: »Midőn a felséges ausztriai ház nőágának örökösödését ekképen elfogadják s megalapítják, kikötik egyszersmind azt is: hogy a felséges osztrák háznak a mondott rend szerint következő trónörökösei, az országnak és kapcsolt részeinek, legujabban ő felsége által is megerősített jogait és szabadságait, az 1687-ik évi 2-ik és 3-ik, úgy az 1715-dik évi 2-ik és 3-ik törvénycikkelyek értelmében*), koronáztatásuk alkalmával mindenkor s örök időkre megerősítsék. Kijelentik végül, hogy az ország rendjeinek ősi s régtől gyakorlatban volt szabad királyválasztási jogát és szokását csak az elszámolt nőág maradékainak teljes kihalta után, kívánják ismét föléleszteni, életbeléptetni s fentartani.«

Ekként a nőág örökösödésének elfogadása kétoldalú szerződés alakjában történt, mely az országnak önállását, alkotmányát és jogait az uralkodó

*) Ezen törvénycikkek az ország törvényes függetlenségére, önállóságára, s külön alkotmányos kormányzására vonatkoznak; egyúttal rendelik, hogy a trónörökös magát megkoronáztassa, s ez alkalommal hitlevele és esküje által az ország jogainak és törvényeinek tiszteletben tartására kötelezze.

irányában biztosította; az ausztria örökös tartományokhoz való viszonyát pedig a fejedelem személyének ugyanazonosságára, melyet *personál-uniónak* szoktak nevezni, szorította.

III. Károly nem elégedett meg azzal, hogy leányának örökösödési jogait országai és tartományai által elfogadtatta; azt az európai hatalmak által is elismertette. Hogy ezt elérje, feláldozta olaszszági birtokainak nagy részét, s több háborúba bonyolódott; a török ellen viselt háborúban elvesztvén Eugén hódításainak nagy részét *).

A fejedelmi hölgy, kinek az atyai szeretet, nagy áldozatok árán, ősei koronáit biztosította, s kire ezek, atyjának, III. Károlynak 1740. október 20-án történt halála után örökségként szállottak, *Mária-Terézia* vala. Atyjának, a tudományok és művészetek ép oly avatott, mint lelkes pártfogójának vezetése alatt gondos nevelésben részesült. A francia, olasz és spanyol nyelvek mellett a latint is bírta, mindannyin jól beszélt és írt. Tantárgyai között különös előszeretettel viseltetett a történelem iránt. A diplomaták, kik az udvarnál megfordultak, a fejlődő főhercegnő emelkedett szelleméről és szeretetreméltó tulajdonairól elragadtatással nyilatkoztak. És ki kell még emelnünk, hogy az erkölcsösség tiszta légkörében növekedett fel; mert míg ezen század több udvarai a feslettség és romlottság példájával mételyezték meg a népeket: a Habsburg-ház mint a családi erények példánya tündöklött.

*) Lásd fönnebb 300. lapon.

Mária-Terézia még atyja életében lépett házasságra Lotharingiai Ferencz toskánai nagyherczeggel,*) ki haláláig tárgya volt forró szeretetének, s ki magát erre nemes szíve által méltóvá tette, bár sem államférfiú, sem hadvezéri tulajdonai nem emelték őt a közepszerűség színvonala fölé. Hű és áldozatkész támaszúl szolgált nejének, anélkül, hogy valaha vágyódott volna kiragadni kezeiből a hatalmat, meglegedvén szerény állásával még akkor is, midőn fejét a császári korona díszítette.

A huszonhároméves fejedelemnőt, midőn a trónt elfoglalta, csakhamar nagy veszélyek fenyegették. Az európai hatalmak, melyek örökösödési jogait és örökségének feloszthatlanságát elismerték, most hűtelenül összeesküdtek és harczra készültek ellene. Hat uralkodó: a francia, spanyol, lengyel, porosz és szárd királyok, úgyszintén Károly-Albert bajor választófejedelem, különféle jogcímekre hivatkozva, igényt támasztottak Mária-Terézia örökségének egyes részeire. Ismerték az udvar készületlenségét és kimerültségét, számítottak a nőuralom erőtlenségére; támaszkodtak saját roppant hatalmokra. Azonban kifeleadték számításaikból a jog erejét, a népek ragaszkodásának hatalmát.

Míg német tanácsosai körében csüggedés uralkodott, s nem tudtak neki egyebet tanácsolni, mint azt, hogy bármily nagy áldozatok árán legalább a

*) Ezen házasság által lőn megalapítva a Habsburg-Lotharingiai uralkodócsalád, mely mainap az osztrák-magyar birodalom koronáit bírja.

porosz királyt igyekezzék lefegyverezni: Mária Terézia nem esett kétségbe. »Azon vallásos bizodalommal, melyre csak női szív képes, s a szeretet ihletével kiáltott fel: Mindent elvesztettünk; de él az Isten és Magyarország! S midőn német miniszterei állandó ellenkezése daczára, kik a régi bűnsúly emlékezetében, nem mertek fegyvert adni a magyarok kezébe, és mit ép oly veszélyesnek tartottak, nem akarták, hogy a nemzet, Mária bizodalmanak tettekkel kiérdemlése által, szívét örökre magának hódítsa meg: mégis személyesen lépett a nemzet elébe, és nyíltan fölfedezvén előtte végszükségét, az ő segédelmét hívta fel a maga és gyermekei oltalmára; akkor tanulta a világ tisztelni a királyi szív nagyságát, mely így bizni, a nemzet nemes voltát, mely így feledni tudott, s hajdani elnyomói ártatlan unokájáért így lelkesedni« *).

Mária Terézia, már két nappal atyjának halála után, sietett a magyar nemzetet biztosítani, hogy minden jogait és szabadságait tiszteletben tartandja. A következő év január havában pedig országgyűlést hirdetett, május 14-ére Pozsonyba. Pálffy János nádor megnyitó beszédében kijelentette, hogy »a királyné semmit sem fog megtagadni azokból, miket a törvények s az igazság alapján tőle kívánni fognak, hogy ekként a mult időkben annyi viszontagság által hányatott nemes ország hajdani virágzását viszszerje.«

*) Toldy Ferencz. »Mária Terézia«. Emlékszed. Buda. 1872. 5. l.

A rendek több héten a sérelmek összeállításával, és a királyné által koronázása alkalmával kiállítandó hitlevél szerkesztésével foglalkoztak. Más irányt adott a tárgyalásoknak Mária Terézia személyes megjelenése, ki maga és egész kísérete fényes magyar viseletben vonult június 20-án a pozsonyi királyi várakba. Másnap felhívta a rendeket a nádori méltóság betöltésére és előterjeszté jelöltjeit, kik közül Pálffy János közfelkiáltással választatott meg. Majd egy leiratában a fenforgó kérdések iránt megnyugtatta a rendeket. A bizalom és rokonszenv, melyet ekként fölébresztett, június 25-én történt koronáztatása alkalmával, határtalan lelkesedésben nyilatkozott.

Mialatt az országgyűlés törvényhozói munkását folytatta, és a kétszázados nemzeti sérelmek orvoslását a királyné anyai kezei által előkészíté: a külesemények mindegyre veszélyesebben alakultak Mária Teréziára nézve. II. Frigyes porosz király Sziléziába nyomult, a bajor Károly-Albert pedig francia segélylyel Linczet vette be és már Bécset is fenyegette, honnan Pozsonyba sokan menekültek. A német és cseh örökös tartományok tétlenül várták az események kifejlődését; vagy legalább a viszonyoknak megfelelő áldozatkészségről nem adtak jelt. A királyné ügye veszve látszott.

Mária Terézia ekkor 1741. szeptember 11-én magához hívatta az ország rendeit. A várak egyik teremében, fekete posztóval bevont trónon, gyászöltözetben fogadta őket. Batthyányi Lajos cancellár előterjeszté a súlyos helyzetet, és felhívta az ország-

gyűlést, hogy a királyné védelmére hozza meg a szükséges áldozatokat. A rendek nevében gróf Eszterházy Imre primás kijelenté, hogy készek mindent megtenni, mi hatalmukban áll, hogy a királyné igazságos ügyét diadalra segítsék. Ezután a királyné maga szólalt fel. Meghatott hangon mondá latin nyelven a következő beszédet: »Ügyeinket mindenfelől veszély fenyegeti, melyet, mivel általa kedvelt Magyarországunk is érintkeztetik, nem akartuk a nemes rendek előtt tovább eltitkolni. Veszélyben forog ezen ország koronája, veszélyben saját személyünk és kedves gyermekeink. Elhagyatva mindeinktől, a magyaroknak annyi történeti emlék által elhíresült fegyveréhez, ősi vitézségéhez és hűségéhez folyamodunk, hűségökre bizzuk magunkat és gyermekeinket, bennök helyezzük minden reményünket; erősen bízva, hogy ezen késedelmet nem tűrő körülmények és veszélyek között tanácsukat, s minden kitelhető segédelmöket tőlünk meg nem vonják!«

A bizalom e szózata, melyhez hasonlót századok óta nem hallott királyának ajkairól a nemzet melegével felolvasztá a bizalmatlanság jégkérégét mely a nemzet fiainak szívét boritá; s a szívek egész melege érvényre emelkedett. Oly jelenet követte a királyné szavait, melyre ma, 130 év múltával, sem gondolhatunk vissza meghatottság nélkül. Villanyfolyamként ugyanazon gondolatok és érzelmek vonultak végig a gyülekezet minden tagján; és méltó szavakban nyertek kifejezést. Felmagasztosult lelkességgel hangzott fel ajkairól a kiáltás: »Életünket és

vérünket felséges asszonyunkért, koronánkért, hazánkért!»

És a lelkesedés nem volt pillanatnyi felhevülés, melyet a királyné könyei szültek. Nagy tetteket vont az maga után, melyek mély nyomokat hagytak hazánk, sőt egész világrészünk történetében.

A rendek rövid tanácskozás után határozottá emelték, hogy nemesi közfelkelés rendeltessék el, s harmincezernyi gyalog had állittassék ki. Erdély, Horvát- és Tótország, s a katonai határőrvidék 20,000 fegyverest volt kiállítandó. Ekként remélték, hogy a magyar korona területéről közel száz-ezernyi sereg fog sikra szállani. A rendek jelentékeny adót ajánlottak meg és megtették a hadsereg élelmezésére a szükséges intézkedéseket. Együttal teljesítették a királyné óhajtasát, és férjét »kormánytársául« ismerték el. Viszont a királyné is teljesítette a nemzet kívánatait; az ország állami függetlensége, alkotmányos szabadsága és területi épsége a törvényekben újabb biztosítékot nyert.

Az országgyűlés befejezése (október 29.) után, a fegyverkezés országszerte nagy buzgalommal indítatott meg. És mihelyt a magyar hadak felkészülvén, Pálffy Károly és Nádasdy Ferencz vezérlete alatt, az ausztriai sereghez csatlakoztak, a hadi eseményekben lényeges fordulat állott be. Míg előbb a királyné fegyverei számos vereségeket szenvedtek, ezóta egymást követték győzelmei. 1742. januárban a francia és bajor hadakat kiszorították az ausztriai területről, majd Bajorországba törtek, és egy horvát hadosztály február 13-án Münchent is elfog-

lalta. Károly-Albert fejedelem, ki néhány hónap előtt császárrá választatott, s VII. Károly nevet vett fel, saját országát elvesztette, melynek egy ideig Batthyányi Károly gróf volt kormányzója. Utóbb Csehországban hasonló szerencsével harcoltak a magyarok, s kiűzték az ellenséget; különösen Festetich tábornok tüntette ki magát. A magyarok egyebütt is szereztek babérokat. Az angol segélyhadnak Dettingen mellett a francziákon kivívt győzelmében Baranyai, Beleznay és Károlyi csapatai vettek részt. Olaszországban a spanyolok ellen Splényi, a Németalföldeken Nádasdy küzdött.

Mária-Terézia hálásan elismerte azon szolgálatok fontosságát, melyeket ügyének a magyarok tettek. »Mindazon szerencsét — írja 1744. márczius 30-án, mely ügyeinket eddigelé támogatta, Istennek a minden jók kútfejének; de az ő véghetetlen gondviselése után, leginkább az ősi magyar vitézségnek tulajdonítjuk; ezt, valamint már előbb szívünk hálas elismerésével kijelentettük, most is szünet nélkül, soha el nem halványulandó emlékezetben tartjuk. Mert valamint csodálattal szemlélte Európa, miként bizonyítja a nemzet, életének s vérének készséges felajánlása, a hadseregek gyors kiállítása által szeretetét az anya, engedelmességét az úrnő, hűségét a királynő iránt; úgy ezeknek emlékezetét nemcsak a jelenkor magasztalja, hanem a magyar név örök dicsőségére, az évkönyvek a késő maradéokra is áthagyományozandják.«

Azonban ugyanakkor ismét kényszerült igénybe venni a magyarok magasztalt áldozatkészségét. II.

Frigyes, kivel Szilézia egy részének átengedése által békére lépett, megszegte ezt, és Csehországba nyomult. A királyné felhívására a nemesi fölkelés csakhamar fegyverben állott. Egy része a poroszokat visszanyomta, másik része pedig Batthyányi Károly vezérlete alatt az 1745. elején kimúlt VII. Károly fiát, Miksa-József bajor fejedelmet verte meg, és kényszerítette, hogy békére lépjen. Azonban ez évben (1745.) a porosz király több fényes diadalt aratott a magyar és osztrák hadak fölött, míg 1746. elején békét kötött; megtartotta a sziléziai hercegségeket, de szeptember 13-án szavazatával járult Mária-Terézia férjének, I. Ferencznek császárrá választatásához. 1748-ban az aacheni békekötés volt hivatva véglegesen biztosítani az európai békét. Mária-Terézia lemondott ugyan olaszországi birtokainak nagy részéről, azonban megmentette családjá számára a császári koronát, Magyarországot, örökös tartományait; és a veszélyes helyzetből erősödve emelkedett ki.

A béke nem volt tartós. Mária-Terézia olaszországi birtokainak elvesztét könnyen tűrte, de legfőbb vágya volt Sziléziát visszaszerezni, és egyúttal elégtételt venni II. Frigyes királyon azon hűtlenségért és megaláztatásokért, melyeket tőle szenvedett. Ez okból eltérve házának hagyományos politikájától, Franciaországgal szoros szövetséget kötött. Orosz-, Svéd- és Szászország csatlakoztak hozzájuk. Ellenben Anglia és Hannover Poroszország érdekeit karolták fel. 1756-ban kitört »a hét éves háború,« mely nemcsak Német- és Csehországban, ha-

nem a tengeren, és az ázsiai s amerikai gyarmatországokban is folyt, változó szerencsével, míg 1762-ben a kimerült államok, az aacheni békeföltételek megújításával békét kötöttek. M a g y a r o r s z á g o t csak közvetve érdekelte ezen háború, amennyiben az ausztriai ház hatalmi állása forgott kérdésben. Ennek horderejét kellően méltányolta a nemzet; és hadakat állítva ki, pénzt és gabonát ajánlva fel, ismét nagy áldozatokat hozott. A gazdagabb családok saját költségökön állítottak ki és szereltek fel lovas csapatokat. A távol harczitéreken sok magyar ontotta véré, és több magyar tábornok fűzött halántékaira diadalkoszorút, nemzetének is dicsőséget és tiszteletet szerezvén Európa előtt, különösen H a d i k tábornok, ki 1757-ben magyar lovas csapat élén Berlinig portyázott, és a várost negyedfélszáz-ezer tallér erejéig megsarczolta

Nádasdy Ferencz pedig főtenyezője vala az 1757. június 18-án kivívott kolini győzelemnek, és utóbb Holtzbergnél saját hadosztályával tönkre tette Winterfeld porosz tábornokot. A magyar vitézség és áldozatkészség újabb tényei nagy hatással bírtak. »Az ország — mint Toldy Ferencz szépen írja — mely soká, oly soká csak folytonos harczok és zavarok látványát nyújtotta a világnak, nem tekintetett többé Európa, nem a közbirodalom nyílt sebének, hanem egy új és erőteljes államösszeg lényeges föltételének; a nemzet visszanyerte már-már elvesztett önérzetét, és kiküzdötte azon tekintetet, tiszteletet és rokonszenvet, melyet később, ismét és újra ránk borúlt szomorú viszontagságaink közt sem

vesztettünk el Európa népei részéről soha, és mely a lovagias nemzet állandó disznevével ruházott föl.»

De volt egy más, nem kevésbé fontos gyümölcse is. A viszonyt királyné és nemzet között mind szorosabbá és bensőbbé tette, s annyira megszilárdította, hogy az időközönként fölmerülő nehézségek sem voltak képesek megzavarni. Ennek becsét fo-
ozza azon körülmény, hogy eddig két századon át a nemzet nagy része úgyszólván ellenséget látott királyában; és alig hunyta be szemeit a királyné, ismét visszatértek a régi zordon idők.

Mária-Terézia uralkodásának négy évtizede alatt a fejedelmet és nemzetet a legnemesebb versenyen látjuk; amaz háláját, ez hűségét igyekszik bebizonyítani. A mit Mária-Terézia a dettingeni diadal után Pálffy Jánosnak írt: »Semmi sincs, mit ezen ország javára megtenni kész nem volnék;« nem maradt üres szép szó. A tettek hosszú sora bizonyítja azt. Igen, néha tévedhetett és tévedett is a lelkes fejedelmi hölgy aziránt, mit kíván az ország java, de ezt mindig hön öhajtotta előmozdítani.

Miután a nemzetnek régi kívánsága volt, hogy királya állandón az országban lakjék, vagy legalább időközönként ott tartózkodjék; a királyné elrendelte, hogy Buda várában, Mátyás király fényes palotájának romjai helyén új fejedelmi lak építtessék. A nemzet oly örömmel fogadta ezen elhatározást, hogy a hatóságok önként jelentékeny ajánlatokat tettek az építkezés költségeire. A palota fölépült; de a királyné nem foglalta el; előbb apáczáknak, majd finöveldeknek, végre az egyetemnek szolgált ideigle-

nes lakóhelyül. Mindazáltal a királyné gyakran megjelent Pozsonyban, s fényes ünnepélyeket rendezett. A főrangú családok ősi váraiban is látogatásokat tett; az Eszterházyak, Pálffyak, Batthyányiak vendége volt; Vácson Migazzi bibornok-püspöknél tett látogatását ma is hirdeti a tiszteletére emelt diadalkapu; Gödöllőn is volt, hol Grassalkovich Antal, kit kegye alacsony származásból a kamara elnökévé és grófi méltóságra emelt, nagy fénynyel fogadta. Férje és gyermekei is többször tettek utazásokat az országban.

Lassankint a magyar elem, mely az udvartól eddig teljesen távoltartotta magát, elfoglalta ott megillető helyét. Már 1741-ben, s utóbb is számosan neveztettek titkos tanácsosokká és tábornagyokká, a mely méltóságokat előbb csak ritkán nyerhettek el magyarok. A főurak és nejeik szívesen látott, kitüntetésekkel elhalmozott vendégei valának az udvari ünnepélyeknek. A királynő 1760-ban szervezte a magyar nemes testőrséget, mely rendszeren 120 ifjúból állott, de számuk néha 500-ra emelkedett; ezek öt vagy hat évi udvari szolgálat után, többnyire hadi vagy polgári tisztséget nyertek, hogy helyöket mások foglalhassák el. A Bécsben alpitott, s a királyné nevét viselő nevelő intézetben rendszeren 50—60 magyar nemes ifjú neveltetett. 1764-ben a polgári érdemek jutalmazására rendet alapítván, ennek véd-szentjéül szent István magyar királyt választotta.

Azonban a fejedelmi jóakarát ily számos bizonyítványai daczára, néha, bár mulékony fellegek is borították a derült láthatárt.

Mária-Terézia kevés országgyűlést tartott.

Kezdetben a háborúk, utóbb más okok tartották vissza.

1751. ápril 18-ára Pozsonyba egybehívott országgyűlésnek, a nádori méltóság betöltése mellett *), főfeladata volt: a királynőnek a hadi adó fölemelésére vonatkozó előterjesztését tárgyalni. Az európai politika viszonyai szükségessé tették egy nagy állandó hadsereg fentartását, mi azonban jelentékeny költségeket vett igénybe. Magyarország hadi adó fejében 1719. óta évenként 2 1/2 millió forintot fizetett. Mária-Terézia ezen összeget egy millió és kétszázezer forinttal kívánta fölemeltetni. Azonban a rendek, utalva az ország kimerült állapotára, csak hétszázezer forinttal emelték fel a nevezett összeget. Miután egyéb, kevésbbé fontos kérdésekben is erélyes ellenzék nyilatkozott, a királynő személyesen elmondott zárbeszédében kifejezést adott elégtelenségének. »Nagyobb bizodalmat s készséget vártunk volna — úgymond — a szeretett s általunk mindig megkülönböztetett magyar nemzettől, melylyel anyai jóakaratumnak számosabb bizonyítványait éreztettük, mint a többiekkel. Igyekezettek tehát országgyűlési határozatainkat, s a reátok bizottakat végrehajtva, kiérdemelni, hogy előbbi kegyelmünk ismét visszaszálljon reátok.«

A királynő neheztelése nem volt ugyan tartós; azonban az országgyűlést csak tizenhárom év múlva hívta ismét össze (1764.). Előterjesztései újolag az adófölemelést kívánták. A rendek hosszan tartó tár-

*) Gróf Batthyányi Lajos választatott meg.

gyalások után 3.900,000 forintban állapították meg az ország adóját. Azonban a királynőnek másik kívánata: a nemesi fölkelésnek, a változott hadászati viszonyok által követelt új rendezése, oly erős ellenzéssel találkozott, hogy azt vissza kellett vonnia.

Ezóta nem tartott több országgyűlést. A rendek ellenszenve a reformok és áldozatok iránt, a királynőben viszont az alkotmányos formák iránt keltett ellenszenvet. Ezeknek egyébkint e kor nem volt kedvező; az európai szárazföldön mindenütt diadalmaskodott az önkényes uralom a népek szabadsága fölött. Mária-Terézia is ezóta királyi hatalmából tett számos oly intézkedéseket, melyek a rendek hozzájárulását követelik vala. Ugyanakkor a magyar kormányzések függetlensége megingattatott; amennyiben a királynő az 1760-ban felállított bécsi államtanácsnak mind nagyobb befolyást engedett Magyarország ügyeire. Ekként tágas tért nyitott a központosítási iránynak, mely az ő életében csak észrevétlenül kezdett hatni; de utóbb vésteljes következményeknek lőn szülőjévé.

Mária-Terézia, Batthyányi Lajosnak 1765-ben bekövetkezett halála után, a nádori méltóságot sem szándékozott többé betölteni. Kedvencz leányának Mária-Krisztinának férjét Albert szász-tescheni herceget nevezte Magyarországbán helytartójává, ki e tiszte a királynő haláláig viselte. A pozsonyi várakban fényes udvart tartott, melyet a királynő is gyakran meglátogatott. A herceg elnöklete alatt álló helytartótanács volt hivatva keresztülvinni azon reformokat, melyeket a királynő tervezett. Önkénye-

sek voltak ezek kétségkívül; de nagy részben jótékonyak, és mind jó szándékból eredtek. Első feladatául a jobbágyok helyzetének rendezését és javítását tűzte ki. Biztosította a szabad költözködés jogát; a földesurak önkényének határt szabott azáltal, hogy az úri széktől a megyei törvényszékhez felebezést engedett; tartozásaikat pénzben, természetnyekben és munkában humánus módon szabályozta. A földesurak soká akadályozták ezen rendeleteinek életbeléptetését. Azonban ő nem engedte magát eltántoríttatni. »Lelkiismeretem sugallata szerint kezdvén meg ezen ügyet, — írja vejének — kötelezve érezem magamat azt minden módon jó végre vezetni, s abban semmit sem fogok elmulasztani. Kijelentem tehát, hogy bármennyiszer irnak fel a hatóságok az úrbéri ügyben, miután annak elvei igazságosan vannak megállapítva, felirataikat nem fogom tekintetbe venni«. És a jobbágyoknak érdekeit nem csak földesuraik, hanem a katonasággal szemben is buzgón felkarolta. »A szaporodó embertelen katonai kihágások, — írja — melyek Magyarországon előfordúlnak, méltán felzaklatják lelkiismeretemet; s e tárgyban annál szigorúbban kell figyelmem, mivel látom, hogy azoknak meggátlására nem alkalmaztatnak a kellő eszközök.«

Mária-Terézia a kath. egyháznak buzgó híve és pártfogója volt. Magyarországon több püspökség felállítására hirdeti gondosságát. 1773-ban Munkácson és Nagyváradon az egyesült görögök részére alapított püspökségeket és káptalanokat. A terjedelmes egyházmegyékből új püspökségeket alakított: a sze-

pesít, rozsnjóit, beszterczebányait, szombathelyit és székesfehérvárit. Azonban miként politikai, úgy egyházi tekintetben is a királyi hatalom határainak kiterjesztését tűzte ki céljává; e végből behozta a placetumot, vagy is azon gyakorlatot, mely szerint a szentszék rendeleteit, mielőtt kihirdettetnek, a kormánynak kellett jóváhagyás végett bemutatni; a káptalani javadalmak adományozását a püspököktől magához vonta; a papságot, pápai felhatalmazás nélkül megadóztatta stb.

A protestánsokra nézve uralkodása nem volt kedvező. Többféleképen korlátozta vallási szabadságukat, s előmozdította az áttéréseket a kath. egyházba. A protestáns rendek többször fordultak hozzá panaszaikkal, s miután nem hallgattattak meg, a külhatalmak közbenjárását is igénybe vették. És II. Frigyes egy alkalommal komolyan fenyegetőzött, hogy ő is hasonló eljárást fog követni saját katholikus alattvalói irányában.

Sokat köszönhet Mária-Teréziának a hazai tanügy, melyet az újkor színvonalára igyekezett emelni. E tekintetben nagy befolyást gyakorolt reátudós udvari orvosa, Van Svieten Gellért. A helytartótanács kebelében tanulmányi bizottságot állított össze. A Jézustársaságnak, pápai rendelet következtében történt, feloszlata után, nem követte a többi hatalmak példáját, kik a rend gazdag birtokait az állami kincstár javára foglalták le; ő közel három millió forint értékű ingó és ingatlan vagyonukból a tanulmányi alapot hozta létre. Az egyetemet Nagyszombathból Budára tette át, saját palotájában he-

lyezte el, orvosi karral egészítette ki, és alapját több egyházi javadalom adományozása által, gyarapította. Pozsonyban bölcsészeti és jogtudományi akadémiát alapított. Kiváló érdeme, hogy uralkodóink között ő volt az első, ki a népnevelés ügyét is felkarolta; a főpapokat, urakat és hatóságokat népiskolák felállítására buzdította; a tanulmányi alapból számos népiskolát alapított és segélyezett; 1776-ban tíz tankerületre osztván fel az országot, mindegyikbe egy népiskolai tanfelügyelőt rendelt.

Az anyagi jólét emelése érdekében élni tevékenység indult meg Mária-Terézia uralkodása alatt. Mocsárok szárítottak ki, csatornák és védgátak építettek. A selyemtenyésztés, erdészet, lőtenyésztés tárgyában üdvös rendeletek bocsáttattak ki. A bányaművelés emelésére Selmecezen bányászati akadémia létesített.

Azonban a kereskedelemre, bénítólag hatott a fennálló vámrendszer, mely hazánk közgazdaságának kifejlődését lehetetlenné tette. A kiviteli cikkek az ausztriai tartományok határain súlyos vámoknak voltak alávetve; sőt például a bornak ki- és átszállítása egyideig teljesen meggátoltatott. Viszont a külföldi gyártmányokra is oly súlyos vámok voltak szabva, hogy azoknak behozatala alig volt lehetséges. Ekként Magyarország közvetlen kereskedése a külfölddel leküzdhetlen akadályokra talált, és hazánk az ausztriai gyáriparra volt utasítva. Az országgyűlések többször sürgették ezen bajok orvoslását; de eredmény nélkül. Mária-Terézia elismerte ugyan, hogy az uralkodó vámrendszer Magyarország

érdekeire nézve sérelmes, s annak módosítását ígérte; de az új szabályok sem feleltek meg a magyarok igényeinek. A magyarországi kereskedelem pangott, és hazánk mintegy gyarmati viszonyban maradt az ausztriai tartományokkal.

De habár Mária-Terézia nem volt képes a két-század óta meggyökerezett bajt orvosolni, több üd-vös intézkedéssel hálára kötelezte Magyarországot. Fiumét, a hozzá tartozó kerülettel együtt 1776-ban Magyarországhoz csatolta és szabad kereskedelmi városnak nyilvánította: ekként utat nyitott hazánknek a tengerhez, s a világkereskedelem nagy piaczeihez. A Száva és Kulpa hajózhatóvá tétele iránt szintén rendelkezett.

S még előbb mint Fiumét, 1773-ban visszacsatolta a szepesi városokat, melyek több mint negyedfélszázad óta Lengyelország birtokában voltak, s ezen ország első felosztása alkalmával Galli-cziával együtt Mária-Teréziának jutottak osztályrés-zül. Uralkodásának egyik legemlékezetesebb tényei-hez tartozik az úgynevezett temesi bánság (ma Temes, Torontál és Krassó megyék) visszacsatolása. Ezen terület, a török kiűzetése óta, külön igazgatás alatt állott, mely a bécsi udvari kamarának és a haditanácsnak volt alávetve; az ország többi részeitől még külön vámvonat is választotta el. A rendek többször sürgették ezen állapot megszüntetését; azonban a bécsi kormányzések erőlyesen ellenezték, és hangsúlyozták, hogy miután azon terület az ausztriai tartományok közreműködésével szabadittatott föl, ezeknek megfelelő kárpótlására van igényök. A

királynő túltette magát ezen nehézségeken. 1777-ben elrendelte a temesi bánság visszacsatolását. Ez 1778. június 6-án történt meg. Az napon, midőn az erre vonatkozó rendeletet aláírta, bizalmas levelet intézett vejéhez, mely nemes szívének és hazánk iránti jóakarátának szép emléke. »E mai nap — úgymond — nagy nap Magyarországra nézve. A bánság kérdése el van döntve . . . Megelégedésemre szolgál, hogy mindezen javítások az ön kormánya alatt hajtatnak végre, és legalább ezen ország boldogabbnak tartja magát, mint azelőtt volt. Én jó magyar asszony vagyok; szívem csordultig tele van hálával ezen nemzet iránt. Ez órában elmondhatom: beteljesedett! és megnyughatom az életben és síromban is«.

Mária-Teréziát uralkodásának végén (1778.) ismét háborúval fenyegette II. Frigyes*). A királynő kényszerült a magyar nemzet áldozatkészségére hivatkozni. Az egyes hatóságok vetélkedve tették meg ajánlataikat. »Kedves fiam uram! — írja ekkor vejének — önhöz utasítom a magyar alcancellárt, hogy megvigye önnek a derék, s általam oly méltán szeretett nemzetnek nyilatkozatát. De kívánom, hogy ők is meg legyenek elégedve; az insurrectiót és a segély folytatását csak azon esetre venném igénybe,

*) Midőn ugyanis 1777. végén Miksa József bajor fejedelem meghalt, örököse Károly-Tivadar szerződésre lépett Mária-Teréziával, melynek értelmében Alsó-Bajorországot átengedte. A porosz király tiltakozott Ausztriának területi gyarapodása ellen, és háborút üzent. De a béke csakhamar helyreállított.

ha a balszerencse szükségessé tenné ... Én inkább kívánnék sovány békét, mint egy dicsőségteljes háborút, mely engem gyermekeimtől, tábornokaim és katonáim színétől fosztana meg. Nemde, így gondolkodni egy öreg asszony és anya szokott; de egy-szersmind kötelessége az egy keresztény fejedelemnek, s barátai barátnéjának.«

Ezen érzelmeit megőrizte haláláig. Midőn 1790. novemberben a mellvízkór életét fenyegeté, meleg szavakkal ajánlá trónörökösének a magyar nemzetet. Utána a magyar cancellárt hívatta magához. »Eszterházy! — így szólott hozzá — én meghalok; de mondja meg nemzetének, hogy hálával emlékezem róla utolsó perczeimben.«

A következő nap hajnalán a királynő befejezte életét, negyven éves, áldásban gazdag uralkodását.

XVIII.

II. József 1780—1790.

Azon fájdalmat, melyet a szeretett királynő halálának híre az ország minden részeiben, a nemzet összes rétegeiben, — háromszáz év óta ismét először — keltett, egyedül azon gondolat enyhítette, hogy nagyszellemű fiának uralkodása még dicsőbb és jótékonyabb leend.

Mária Terézia négy férfigyermeke közül József volt a legidősebb; 1741. márczius 13-án született. Saját közvetlen felügyelete alatt neveltette és korán fölébreszté lelkében a magyar nemzet iránti rokonszenvet. Magyar főurat, gróf Batthyányi Lajost, nevezett főudvarmesterévé. Tantárgyai között kiváló helyet foglalt el a magyar történelem, melyből Bajtay József tudós piarista, később erdélyi püspök, volt tanára. Anyja igen szigorú volt irányában, s midőn ifjúvá serdült fel, még akkor is egész terjedelmében érvényesítette anyai tekintélyét. József huszonegy éves korában vette nőül Mária Izabella pármái hercegnőt; de ezt három év múlva a halál elragadta; két gyermeke is korán sirba szállott. József bajor hercegnő, kivel utóbb második

Házasságra lépett, két év múlva szintén meghalt. Ezóta nem nősült többé, s lemondott a családi élet örömeiről.

Mária Terézia az ő férjének, Ferencz császárnak halála után, 1765-ben Józsefet császárrá választotta és kormánytársává fogadta; sőt azon mély szomorúság hatása alatt, mely férje halála után lelkén erőt vett, egy ideig azon gondolattal foglalkozott, hogy a kormányt egészen átadja fiának. Azonban a miniszterek és udvaroncok, kik az ifjú uralkodónak már többször nyilatkozó reformatori szellemétől féltek, rábírták a királynőt, hogy e tervéről lemondjon. És ez csakhamar oly erélylyel ragadta ismét kezébe a kormányügyek vezetését, hogy József, a hadügyet kivéve, minden befolyástól megfosztatott.

József császár ezután gyakori utazásokat tön. Mindenekelőtt bejárta azon országokat, melyeknek hivatva volt uralkodójává lenni. 1768. és 1773-ban beutazta hazánk nagy részét; csekély kísérettel, fény nélkül járt; tanulmányozta az állapotokat, megfigyelte a hiányokat, és elmélkedett a módokról, mikép lehessen orvosolni a bajokat, előmozdítani a nemzet szellemi és anyagi jólétét. Meglátogatta a külföldet is, hogy megismerkedjék az előhaladottabb államok intézményeivel. Ekként gazdag tapasztalatokat hozott magával a trónra; s ezenfelül emelkedett felfogást magasztos hivatásáról, benső kötelességérzetet és meleg szívet, melyet hő vágy lelkesített népeinek javáért; oly tulajdonok, melyek kiváló ékeségei az uralkodónak. Annál sajnálatra méltóbb, hogy ezekkel oly jellemvonások is társultak, melyek-

nek részteljes hatást kellett gyakorolni személyére és népeire; ilyenek voltak: a heves türelmetlenség, mely terveinek keresztülvitelében nem akarja tekintetbe venni a tényleges viszonyok igényeit és a természetes fejlődés törvényeit; továbbá a kényúri hajlamok, melyek folytán kész mellőzni a hivatott tényezők közreműködését; végre a kiméletlen megvetés [az ősi intézmények és történeti jogok iránt, melyek összeforrottak a nemzetek életével.

Kormánycéljai iránt tisztában volt, mielőtt a trónt elfoglalta; ezek nem czéloztak csekélyebbre mint a különféle elemekből álló, különböző kormányzattal bíró országokat és tartományokat egyenlő alkotmánynyal, erős központi igazgatással, egy nyelvvel bíró állammá olvasztani össze.

Előre volt látható, hogy törekvése ezen czél valósitására, leginkább Magyarorszáiban erős ellenállással fog találkozni. És uralkodásának tíz esztendeje nem egyéb, mint folytonos küzdelem a nemzettel; teljes ellentéte azon szép és derült viszonynak, mely anyja alatt állott fönn. Már azon körülmény, hogy trónraléptét jelentve a nemzetnek, az országgyűlés összehívásáról és a koronázásról nem tett említést, élénk aggodalmakat keltett. Azonban első ujitásai nem a politikai intézményeket, hanem a katholika egyházat támadták meg. Hatása alatt állott azon iránynak, mely főleg Franciaországban nyilatkozott nagy hatalommal, és a társadalmak újalakítására törekedvén, s legfőbb akadályát az egyházban látván, mely a szellemek fölött uralkodott, az ellen heves küzdelmet indított meg. Azonnak

elkezdé korlátozni az egyház hatalmát és függetlenségét, kiterjeszteni az állam befolyását az egyházra, hogy ezt az állami hatalom eszközévé alakítsa. Erre irányúl egyházügyi rendeleteinek hosszú sorozata.

Ezt 1781. márczius 24-én kelt rendelete nyitja meg, melyben hivatkozva »a hatalom teljességére, melylyel az egyházi ügyekre, kivált Magyarországon, mint apostoli király fel van ruházva«, megszüntette a kapcsolatokat, melyek a szerzetesrendeket Rómában lakó főnökeikhez fűzték. Ugyanakkor a Rómából érkező mindennemű iratokat szigorú vizsgálatnak vetette alá, s többeknek kihirdetését eltiltotta. A püspököket utasította, hogy kegyelmekért s felmentésekért ne forduljanak Rómába. Együttal megváltoztatta azon eskünek szövegét is, melyet a püspökök a pápának szoktak tenni. Október 15-én pedig megjelent a »türelmi rendelet«, mely a nem-katholikus felekezetek viszonyait szabályozá. Ennek értelmében, a két evangélikus és a görög nem egyesült egyházak hívei ezentúl mindenütt megtelepedhetnek s polgárjogot nyerhetnek; isteni tiszteletöket ott is szabadon tarthatják, hol eddig tiltva volt, templomokat — azonban torony és harang nélkül — és iskolákat építhetnek, lelkészt és tanítót tarthatnak; vegyes házasságoknál, ha az atya katolikus, a gyermekek mindnyáján ezen vallásban nevelendők, de ha az atya protestáns, a fiugyermekek szintén protestáns vallásban nevelendők. József császár nem elégedett meg a nagy vallási kérdések megoldásával; beavatkozott

az egyházi élet, az isteni tisztelet kisebb ügyeibe, szabályozta a búcsúkat, körmeneteket stb.

A magyar főpapok, élükön gróf Batthyányi József primás, kötelességeik tudatában, tiszteletteljesen, de erőteljesen, felszólaltak a király rendeletei ellen; hanem ez nem vette tekintetbe kérelmeiket. Hasonlólag hatástalanok maradtak VI. Pius pápának, bécsi követe, Garampi bibornok által tett előterjesztései. A lelkes pápa ennekfolytán arra határozta el magát, hogy agg kora daczára, személyesen fog Bécsbe utazni, a királyt ujtásainak visszavételére birandó. 1782. márczius 22-én érkezett Nemetujhelybe, hol József császár hódolattal fogadta, s a fővárosba kíserte. Négy hétig tartózkodott itt a pápa, de lényeges eredményt nem tudott kivívni. Sőt alig távozott el, József császár újabb súlyos csapást mért az egyházra, a szerzetes rendek nagy részének eltörlése által, összes országaiban. Hazánk területén 134 férfikolostor 1484 szerzetessel, és 6 nőzárdá 190 apáczával lőn áldozatává rendeletének. Lefoglalt ingó és ingatlan vagyonuk »vallási alappá« összesítettett, melynek rendeltetése volt új plébániák alapítására, a szegény plébániák segélyezésére szolgálni. E tekintetben József uralkodása alatt igen sok történt. Midőn trónra lépett az ötödfél millió katolikus vallási szükségleteiről 3578 plébános és segédlelkész gondoskodott; halálakor a lelkészi állomások száma 4767-re emelkedett.

A papnevelés ügyét elvette a főpapok kezéből, s vezetését maga vette át. Az eddigi egyházmegyei papnöveldek helyett (1783.) állami felügyelet alatt

álló intézeteket állított fel: Budán, Egerben és Zágrábban; ezeket néhány évvel utóbb Pozsonyba és Pestre helyezte át.

Az egyházi újítások előfutárai voltak nagy állami átalakításoknak. József több elődei is óhajtották, sőt Leopold kísérletet is tett arra, hogy Magyarországon azon kormányzati elvek és intézmények honosíttassanak meg, melyek az ausztriai ház jogára alatt levő többi tartományokban uralkodtak. József határozottabban, és egyúttal nagyobb következetességgel karolta fel ezen tervet. Talán jóakarattal és az előhaladott kor igényeinek felismerése vezérelhette őt, s mivel törvényes úton, a rendek közreműködésével a szükséges reformokat nem vihette volna keresztül; — de eljárása, mely a *pragmatica sanctio* kétoldalú természetét ignorálta, nemcsak törvénytelen volt, hanem a magasabb államférfiúi belátás hiányát árulja el, miután nem látta át, hogy az önkényvel és erőszakkal létesített művek nem bírnak az állandóság föltételeivel, erős ellenzékelt keltenek fel, s az üdvös eszmék diadalát is meghiúsítják.

József császár, úgy látszik, nem félelem nélkül fogott terveinek valóztatásához. Első intézkedései (1782. és 1783-ban): az erdélyi és magyar cancelláriák egyesítése, ezeknek és a Pozsonyból Budára áthelyezett helytartótanácsnak újjászervezése, nem engedték sejtetni czélzatainak horderejét. Azon körlevelet is, melyet 1784. márczius 8-án a tisztviselők-höz intézett, a népeinek javáért buzgólkodó uralkodót mutatja be, s nem jelezte a rombolás művét. »Az állam minden becsületérvével bíró szolgájának —

írja többi között — soha sem szabad magára, saját személyes érdekeire, kényelmére tekinteni; mindig azon nagy elvhez kell magát tartania: hogy a nagy közönség java az övét, mint általában minden magánosét, sőt még a fejedelmét is megelőzi.

Azonban már ezen évben több oly rendeletet bocsátott ki, melyek nagy mértékben fölkeltették a nemzeti féltékenységet, és komoly aggodalmakat szültek. Ápril 7-én meghagyta a helytartótanácsnak, hogy a koronát küldje fel Bécsbe, hol a császári kincstárban fog őriztetni. A megyék, melyek e szent kincsben a nemzeti szabadságok jelképét tisztelték, feljajdultak, és feliratokat intéztek a helytartótanácshoz. »Valóban nem érdemeljük meg, — olvasuk egyikben — hogy mi, kik jobbagyi hűségünket annyi példák által tanúsítottuk, kik ő felségeért, midőn még anyja ölében fekszik vala, a mindenünnen fenyegető ellenségek leküzdésére vérünket s életünket ajánlottuk fel, s a legszorongatottabb körülmények között, mindenünk veszélyeztetésével, segélyére siettünk, most bizalmatlanságot tapasztalni kénytelenítettünk. Alattvalói tisztelettel elismerjük ő felsége jogát a szent koronára, de egyszersmind törvényeink iránt köteles hűségünknel fogva, ki kell jelentenünk, hogy az ország csak azon föltétel alatt adta át a felséges ház elsőszülötteinek örökösen a koronát, hogy összes kiváltságaink, szabadságaink és törvényeink szentül fentartassanak«.

József császár nem engedett, és csakhamar még érzékenyebben sújtotta a nemzetet. A latin nyelv helyébe, mely a kereszténység behozatala óta

hivatalos nyelv vala, a németet kívánta behozni. Mielőtt szándékát valósítaná, kérdést intézett a magyar cancelláriához azíránt, vajjon alkalmasnak itéli-e magyar nyelvet arra, hogy hivatalos használatb hozassék. A cancellária tagadólag válaszolt. Mire József császár május 6-án kibocsátotta rendeletét, melynek értelmében bizonyos határidőig — a legkésőbbi három esztendő volt — minden hatóságoknál és törvényszékeknél, sőt az országgyűlésen és iskolákban is a német nyelv volt behozandó. Bár a helytartótanács előre kijelentette, hogy a király a megyék felszólalásait nem fogja tekintetbe venni, azok nem mulasztották el felirataikban kifejezést adni a hazafiúi fájdalomnak, melyet ezen újabb sérelem előidézett. Ennél sokkal hatásosabbak valának azon lelkes magánosok igyekezetei, kik a nemzeti nyelv felkarolása és művelése által igyekeztek elhárítani a veszélyt, mely a nemzetiséget fenyegette. E gyászos napokban veszi kezdetét a magyar irodalom újjászületése.

A német nyelv behozatalára vonatkozó királyi rendeletnél komolyabb ellenállással találkozott azon intézkedése (1784. augusztus 16.), mely szerint a nép összeírását és a házak számozását hagyta meg. Bár ez a rendezett állami lét kezdetleges föltételeihez tartozott, és kétségtelenül a királyi hatalom jogkörén belül esett; általán úgy tekintették azt, mint az osztálykülönbség nélküli katonáskodás behozatalának előzményét. Több megye, mint Pozsony, Vas, Nyitra, tetteleg meggátolta az összeírás keresztülvitelét. Ez nem kevésbé felingerelte a királyt s több főispánt elmozdított.

Ugyanezen császári rendelet Erdélyben véres eseményekre szolgáltatott alkalmat. Itt ugyanis csak a három nemzet: a magyar, székely és szász részesült a politikai jogokban; az oláhok — néhány csekélyszámú nemes és a papok kivételével — jobbagyi állapotban voltak, melyet még súlyosabbá tett azon körülmény, hogy Mária Terézia úrbéri szabályzata Erdélyre nem terjedett ki; továbbá az oláhok alacsony műveltsége, az általuk lakott terület terméketlensége, és az idegen nemzetiségű s vallású földesurak kiméletlensége. Állapotjukat mindekkoráig békésen tűrték. Most azonban József császárnak számos intézkedései élénk reményeket és vágyakat keltettek fel bennök, melyeket roszelelkű izgatók gondosan szítottak. Ezek csakhamar félrevezették a tudatlan tömeget; elhitették, hogy a császár több parancsot bocsátott ki felszabadításukra és sorsuk javítására, de az urak eltitkolják azokat és akadályozzák végrehajtásukat. Midőn pedig az összeírás megkezdődött, örömmel üdvözölték azt, mintha az által földesuraik hatósága alól felszabadíttatnának, és szabad határőrökké alakíttatnának. A nép több helyen megtagadta földesuraitól eddigi kötelezettségeinek teljesítését. A forrongás mindegyre nagyobb mérvet vett fel.

Ekkor egy H ó r a nevű ravasz és vakmerő oláh férfiú állott élökre (1784. októberben). Elhitette velök, hogy ő értekezett a császárral, ez gyűlöli a magyar nemességet, és avégből küldötte őt hozzájuk, hogy őket a nemesség kiirtására hívja fel. Szavainak nyomatékot és nagyobb hitelt kölcsönözött egy ara-

nyos betűkkel irt oklevél, egy rézláncz, s a császár-képét viselő emlékérem által, melyekről állította, hogy a császártól kapta, s melyeket küldetésének kétségtelen bizonyítványai gyanánt fogadtak, Tömegesen gyűltek az oláhok körébe. És midőn a zaránd-megyei hatóság Hórának elfogatására egy szolgabíró-t néhány pandúrral küldött, ezek agyonverettek. Ez nyitánya volt a lázadásnak. Most a nemesi lakokra törtek, ezeket felgyújtották és iszonyú kicsapongások színhelyévé tették. Több helység lángba borítottatott, számos nemes és pap, iszonyú kínzások után kivégeztetett. Zaránd, Hunyad, Fehér, Torda és Kolozs megyéket elárasztották a dúló hordák, sőt Magyarországba, Arad megyébe is átcsapott a vésszes láng.

Az erdélyi kormányzó, báró Bruckenthal, és a katonai parancsnok báró Preusz megbocsáthatlan erélytelenséget tanúsítottak. Ahelyett, hogy a keletkező vést rögtön elfojtani sietnének, Bécsből kértek utasításokat, s addig csak félrendszabályokat alkalmaztak. Schultz alezredes, ki a székely huszárokkal ellenük küldetett, nem mert megütközni a tizenöt-ezernyi tömeggel, s alkudozásba bocsátkozott Horával. Ebben azonban Schultznak magaviselete még inkább felkeltette a hatalom tudatát, és a vágyat, azt kizsákmányolni. Arról kezdett gondolkodni, hogy szövetkezve a moldvai és havasalföldi oláhokkal, nagy oláh államot fog létesíteni, melynek ő fejeleend. És az öt környező tömegek csakugyan d á k *)

*) Erdély őslakói a dákok voltak, s tőlük Dáciának neveztett ezen ország.

királynak kiáltották ki; mire Hunyad- és Zárándmegyék területének nagy részét felosztotta az oláhok között, s lefoglalta a királyi javakat és pénztárait.

Azonban uralma nem volt tartós. József császár Fábi altábornagyot küldötte a lázadás elfojtására. Ez nemcsak az erőszakra támaszkodott, hanem bocsánatot biztosított a megtérőknek, és Hóra fejére 300 arany dijt tűzött ki. Az oláhok, midőn látták, hogy a katonaság nagy tömegekben gyülekezik ellenük, meggyőződtek, hogy Hóra által megcsalattak, és csoportosan tértek vissza az engedelmességre. Hóra szökni akart; de elfogattott és Kloska nevű alvezérével együtt, 1785. február 29-én kerékbe törtetett.

Ezen lázadás — melynek 62 fölétetett falu, 182 nemesi udvar és mintegy 4000 emberélet esett áldozatul, — alkalmat szolgáltatott II. Józsefnek, hogy a jobbágyság sorsának javítása érdekében egy újabb fontos lépést tegyen. 1785. augusztus 22-én kelt rendeletében az örökös jobbágyságot eltörölte, s nemcsak szabad költözködési jogot biztosított a jobbágyoknak, hanem azt is, hogy szabadon léphessenek házasságra, bármily életpályát választhassanak, és vagyonukkal, terményeikkel szabadon rendelkezessenek. És ekként, míg az 1514-iki pörlázadás a jobbágyság elnyomását, az oláh lázadás, egy humanus kor hatása alatt, annak felszabadítását eszközölte.

Ugyanezen évben (1785. márczius 18.) József császár a közigazgatás átalakítását is keresztül-

vitte, és pedig nemcsak azért, hogy azt czélszerűbbé tegye, hanem a nemzeti ellenállást, melynek a megyék gyűpontjai valának, megsemmisítse. Az országot tíz kerületre osztotta, mindegyiknek élére egy királyi biztost rendelt, kinek jogaihoz tartozott az egyes megyék részére az alispánt és a többi tisztviselőket kinevezni; a megyék választási joga eltöröltetett; az évenként egyszer tartandó közgyűlés tárgyait egyedül a megyei belügyek képezték. Később a királyi városok önálló hatóságát is eltörölte, s azokat a megyékbe kebelezte.

A törvénykezést szorosan elválasztotta a közigazgatástól. A hétszemélyes tábla, mint legfőbb, s a királyi tábla mint főlebbviteli törvényszék meghagyott; de az országban öt kerületi tábla és 38 törvényszék rendeltetett.

Mindezen újításokat fontosságra nézve meghaladja azon gyökeres reform, melyet a közteherviselés elvének felállítása és alkalmazása által, léptetett életbe. Ugyanis eddig Magyarországon minden jog a nemességnek, minden teher a jobbágságnak volt osztályrésze. Ez természetes kifolyása volt a középkori állami rendnek és társadalmi szervezetnek; de amennyire ellenkezett a természetes jog elveivel, annyira akadálya volt a közjólétnek és a haladásnak. József császár belátta ezt, és igazságérzetének sugallatait nem habozott meghallgatni. Örömmel üdvözlőnk őt a pályán, melyre ekkor föllép, ha nem jár el önkényesen, s ezáltal nem hiúsítja meg önmaga a nemes eszmék diadalát.

Már 1783-ban el volt határozva e fontos újítá-

sokra, a köztehverviselés elvének keresztülvitelére. Ezen év végnapjaiban közlé szándékát tanácsosaival. »Csak a föld lehet — úgymond — állandó alapja az adónak; ebből pedig következik, hogy az úri, jobbágyi, kincstári és egyházi birtok közt teljes egyenlőség létezzék. Nem balgaság-e azt hinni, hogy az urak előbb birták tulajdonúl földeiket, mielőtt azokat a jobbágyok megszállották, s hogy ezeknek a magukét adták át bizonyos föltételek alatt? Épen oly képtelenség ez, mint ha a fejedelem képzelné, hogy az ország az övé, s nem ő az országé; hogy a sok millió ember ő érette van, s nem megfordítva ő a milliókért, hogy nekik szolgáljon«. Egy más alkalommal pedig fejtegette, hogy a világ minden államaiban a nemesség, illetőleg a nemzet szabadsága és kiváltsága nem abban áll, hogy a közterhekhez nem járul; hanem egyedül abban, hogy maga veti ki a közterheket, s azokat emelni, vagy leszállítani csak megegyezésével lehet.

Az új adórendszer alapjául a földet vévén föl, ennek fölmérése vált szükségessé. Józsefcsászár 1786. elején 750 hadmérnöki tisztet küldött Magyarországra, lázas türelmetlenséggel siettette munkálataikat, sőt annak előmozdítása végett személyesen is bejárta az ország egy részét, hová erős sereget rendelt, mely az ellenállást lehetetlenné tette. A munka 1787. végén befejeztetett. Azonban az új adórendszernek életbe léptetése, a török háború késleltette, majd a halál meghiusította. A háború, melyben mint Oroszországgal szövetségese a portával 1788. elején bonyolódott, más tekintetben is komoly nehézségeket támasztott.

A császár a megyéket ujonczok állítására hívta föl. E végből közgyűléseket hirdetett, melyek két év óta nem tartattak. Itt heves nyilatkozatokban nyert kifejezést a rendek között uralkodó elégtelenség. A megyék nagy része megtagadta az ujonczok állítását, s az országgyűlés összehívását sürgette. József császár nem hajolt erre, és önkényesen, több helyütt erőszakkal hajtotta végre az ujonczozást. Ezen zavarok megújultak 1789. tavaszán és őszén, midőn ismét ujonczok és hadisegély megajánlását kérte.

Nemcsak hazánkban, hanem Tirolban és Belgiumban is élénk ingerültséget szültek József császár ujításai, sőt az utóbbi országban nyílt lázadás tört ki. Ez és a török háború szerencsétlen lefolyása *) nagy hatást gyakorolt lelkére. Hozzájárult, hogy a török táborozás alkalmával kifejlődött betegsége mindinkább komolyabb alakot nyert, és a halál közeledésének gondolatát ébreszté fel lelkében.

*) II. József 1787. tavaszán a Krimben személyesen találkozott Katalin orosz czárnéval, s vele szövetséget kötött, kötelezvén magát, hogy őt a török ellen indítandó háborúban segíteni fogja. József 1788. februárban hadat üzent, kétszázezernyi hadat indított meg, s maga is a háború színhelyére sietett. De a fővezér Lascy tábornagy nem tudta e nagy haderőt kellően felhasználni, melyet ragályos betegségek is fogyasztottak. Csak Laudon tábornok vívott ki némely előnyöket. Ez 1788. nyarán fővezérré neveztetvén, Nándorfehérvárt, Szendrőt megvívta, Szerbia egy részét elfoglalta. Azonban II. Leopold az 1791. augusztus 4-én megkötött szisztovi békekötés értelmében a hős Laudon minden foglaltsait, Nándorfehérvárt is visszaadta.

Csüggedés vett rajta erőt. Kínzó kétségek zallatták: vajjon helyes volt-e az út, melyre lépett? vajjon jogosultak, időszerűek és kivihetőek-e reformjai? És midőn birodalmának minden részeiből a növekedő elégtelenség felől vett híreket, 1790. elején, megérett lelkében az elhatározás, hogy önkével rombolja le az épületet, melyet oly önzetlen buzgalommal népeinek javára emelt.

1790. január 28-án a magyarországi megyékhez intézett levelében kijelenté, hogy az országgyűlést nem sokára össze fogja hívni, s addig is az ország politikai, közigazgatási és törvénykezési viszonyait azon állapotba helyezi vissza, melyben trónraléptekor találta. Összes újításait visszavonta; három kivéve: a türelmi rendeletet, a jobbágyságra és a lelkészségek rendezésére vonatkozó intézkedéseit.

»Miután ugyanis jónak láttuk — írja — kormányunk kezdetétől fogva, a közboldogság előmozdítása iránti buzgalomból a közigazgatás némely intézményeit átalakítani, azon reményben, hogy azok, ha tapasztalásból megismerik, tetszésteket meg fogják nyerni; most azonban meggyőződünk, hogy ti a régi igazgatási modort inkább ohajtjátok, és csak abban keresitek boldogságtokat; nem késünk ebben is megfelelni kívánságtoknak; mert miután a kormányunkra bizott nemzeteknek egyedül boldogítására törekszünk, annak elérésére azon út legkedvesebb előttünk, melyet biztosabban oda vezetőnek, a nemzet közmegegyezéséből megértünk.« És e nevezetes oklevelet így fejezi be: »Az ekként, a törvé-

nyek szerint rendeltekből újabb tanuságát veszitek atyai jó indulatunknak, melylyel a magyar nemzetet átkaroljuk; veszitek egyszersmind kétségbevonhatlan, s örök időkre érvényes bizonyítványát annak is, hogy mi a törvényhozói hatalmat illetőleg, mely az ország alaptörvényei szerint a fejedelem és az ország között egyenlően van megosztva, a rendek jogait sértetlenül fogjuk föntartani.

Leirhatlan volt az öröm és lelkesedés, melylyel ezen leirat, és utóbb a császár által visszaküldött szent korona a nemzet minden rétegeiben fogadtatott. A szent kincset, mint egy jobb jövő zálogát, Budáig folytonos diadalmenetben vezették.

József császárt nem sokáig vigasztalhatta azon tudat, hogy népeinek az ő önkényes eljárása által megsértett jogérzetét kiengesztelhetette. Februárelején reménytelenné lett állapota. Midőn az orvosok ezt leplezetlenül feltárták előtte, derült lélekkel fogadta nyilatkozatukat. Utolsó perczig foglalkozott a kormány ügyeivel, népeinek megnyugtatóásával. 1790. február 20-án, élte negyvenkilenczedik évében meghalálozott.

Uralkodása eredményekben szegény, de tanulásokban gazdag. Még ma, egy század lefolyása után sem gondolhatunk meghatottság nélkül arra, mint lett annyi önfeláldozó buzgalom, magas képesség és tevékenység eredménytelenné; és arra, mily áldásos lett volna az, ha nemes szándékait meg tudja egyeztetni a törvény és jog iránti tisztelettel.

De nem kevésbbé vonja magára figyelmünket azon tény, hogy a kéz, mely oly súlyos csapásokat

mért a kath. egyház intézményeire, nem kímélte házai alkotmányunkat sem. És ez nem esetleges tünet. Attól, ki isteni eredetű jogokat támad meg, nem várhatni, hogy nagyobb tiszteletet tanúsítson emberek alkotásai irányában. Következetlenség tehát: dicsőíteni az uralkodót, mert az egyházat megtámadta, és kárhoztatni, mert az alkotmányt megsemmisítette. Egyaránt túllépett hatalomkörén, midőn ezt és amazt tette. Vagy minden téren hódoljunk meg a jog és igazság előtt, vagy legyünk készek, hogy az minden téren elveszti hatalmát.

XIX.

A magyar alkotmány visszaállítása. A titkos társulatok. 1790 — 1792.

Midőn II. József sirba szállott, Franciaországban már kezdetét vette azon nagy mozgalom, mely az állam és társadalom gyökeres átalakítását tűzte jel-szóul zászlajára. — Míg innen az új kor eszméi diadalmas és vérrel áztatott utjokra megindultak: Magyarországon az ellentétes irányzat emelkedik uralomra, mely lerombolja az új alkotásokat és lelkesedéssel állítja vissza az ősöktől öröklött intézményeket.

Még mielőtt Leopold toskánai nagyherceg az elhunyt király ifjabb testvére, kit, a pragmaticai sanctió értelmében, a magyar korona megilletett, nyilatkozhatott volna, a megyék erőteljes hangon követelték az országgyűlés haladéktalan összehívását; sőt több megyében újra fölemelte fejét az ausztriai ház iránti ellenséges érzület, és József császár törvénytelen kormánya által a pragmatica sanctiót megsemmisítettnek állítván, a szabad királyválasztás visszaállítását kezdték emlegetni. A porosz izgatás

mely már II. József végéveiben is titkon szította az elégületlenségét, most . még nagyobb mérveket vett fel.

Az általános várakozás- és forrongásnak közepette, megnyugtató hatással birt a trónörökösnek (1790) márczius 14-iki levele, melyben kijelenti, hogy a nemzet jogait, szabadságát és törvényeit lelkiismeretesen fogja tiszteletben tartani. Majd néhány nap múlva kihirdette az országgyűlést, mely Budán 1790. június 9-én volt megnyitandó.

Az egybegyűlt rendek körében hazafias szellem uralkodott, és kifejezésre talált a nemzeti nyelv iránti meleg érdeklődésben, melyet a József császár rendeletei által fenyegető veszély érzete keltett fel. A rendek elhatározták, hogy tanácskozási nyelvül a magyart fogják használni, úgy azonban, hogy a járatlanok latinul is beszélhessenek; az országos ülésekről vezetendő napló magyar és latin nyelven fog szerkesztetni, a magyar tekintetvén hivatalos szöveg gyanánt.

A koronázási hitlevél szerkesztése nehézségeket idézett elő. A rendek fel akarták használni az alkalmat, hogy alkotmányuknak újabb biztosítékokat szerezzenek, s a III. Károly trónraléptekor megállapított hitlevélbe több új pontot ohajtottak beigtatni, melyekben többi között kimondatnék, hogy a törvényalkotás jogát a király és nemzet közösen gyakorolja; a végrehajtó hatalom a királyt illeti, de ezt is csak a törvények értelmében gyakorolhatja; a rendek fel vannak jogosítva a törvénytelen rendeletektől megta-

gadni az engedelmességet. Azonban a király határozottan vonakodott a régi hitlevél módosítását megengedni; bár késznek nyilatkozott a koronázás után alkotandó törvények által a rendek minden jogos kívánatainak eleget tenni. Az alkudozások több hetet vettek igénybe. Végre szeptember 5-én az országgyűlés megnyugodott abban, hogy a király a régi hitlevél kiállítása, a nádori méltóság betöltése és a koronázási eskü letétele után megkoronáztassék.

A király ekkor az országgyűlést Pozsonyba helyezte át, hol a koronázás végrehajtandó volt. November 10-én jelent meg itt; és mind előterjesztései, mind pedig tapintatos modora által megnyerte a rendeket. A kiengesztelődés a nemzet és uralkodója között, ünnepélyes tény által szentesítettett. November 12-én az országgyűlés mindkét háza a nádori méltóság betöltése végett elegyes ülésre hivatott össze. A cancellár áthozta a királyi iratot, mely a négy jelölt neveit tartalmazta. Mielőtt ez felolvastatnék, gróf Zichy Károly országbíró a következő indítvánnyal lépett fel: »Most van — mondá — a nemzetnek legjobb alkalmja megczáfolni azon alaptalan föltevést, mintha a fejedelmi ház iránti bizalma meg volna ingatva«. Evégből ajánlá, hogy az országgyűlés a király negyedik fiát Sándor főherczeget válaszsza meg nádorrá; annál inkább, mert az ifjú főherczeg kiváló hajlandósággal viseltetik a magyar nemzet iránt, és az atyai szeretet képesítendi, a nemzet dicsére és javára nagyobb szolgálatokat tenni, mint bárki más tehetne. A rendek felfogták az indítvány horderejét és köztetszéssel fogadták. Sándor főher-

czeg azonnal közfelkiáltás útján nádorrá választott. A király örömmel adta megerősítését, és a megválasztott nádort kötelességeinek buzgó teljesítésére intvén, figyelmeztette, hogy abban ne gátolja őt a viszony, melyben a fiú atyjához áll. »Mert mi — úgymond — a hú karok és rendek előtt kijelentjük, hogy irántunk való fiúi kegyeletét nádori tisztének lelkiismeretes teljesítése szerint fogjuk mérlegelni.«

Ezen előzmény után, a november 15-én tartott koronázás ünnepélyét zavartalan örömmel ülte meg az országgyűlés, mely azután még négy hónapon át folytatta törvényhozói munkásságát. A rendek mindenekelőtt az ország alkotmányos önállását és jogait igyekeztek biztosítani. Evégből kimondatott, hogy jövőben a trónörökös, elődjének halála napjától számítandó, hat hónap leforgása alatt tartozik magát megkoronáztatni. A király elismerte, hogy Magyarország, az örökös királyság elfogadása daczára szabad és független ország, mely semmi más országtól vagy néptől nem függ, hanem tulajdon önállással és alkotmányával bir, ennél fogva törvényesen megkoronázott királya által is saját törvényei és szokásai szerint, nem pedig más tartományok módjára kormányozandó és igazgatandó; a törvények alkotásának, eltörlésének és magyarázásának joga a törvényesen megkoronázott fejedelmet és az országgyűlésen törvényesen egybegyűlt rendeket közösen illeti, ennél fogva országgyűlésen kívül nem gyakorolható, s az ország pátensek által, melyek az ország semmiféle törvényszékén el nem fogadhatók, nem kormányozható; a király legalább minden három

esztendőben egyszer összehívja az országgyűlést, mely ügyeit törvényes szabadsággal tárgyalja, s a sérelmek minden országgyűlésen tényleg megszüntetendők, valamint az alkotott törvények végrehajtandók; bármimű segélyek, akár pénzben és terményekben, akár ujonczokban a király által önkényesen nem vettetnek ki, hanem egyedül az országgyűlésen szavazhatók meg, és pedig az adók csak az egyik országgyűléstől a következőig; a király Magyarországnak és kapcsolt részeinek ügyeit magyarok által tárgyaltatja; a magyar helytartótanács minden idegen kormányzéktól független, s kötelessége, ha törvénytelen rendeletek küldetnének az országba, azokra nézve észrevételeit a királynak fölterjeszteni; a nádor, horvátországi bán és tárnokmester régi hatásköre visszaállíttatik; a király a magyar ügyek tárgyalásában továbbra is a latin nyelvet fogja használni; egyébkint a magyar nyelv művelése és terjesztése érdekében, az egyetemen, az akademiákon és gymnásiumokban a magyar nyelv részére tanszékek fognak állíttatni; a király az országot és kapcsolt részeit határainak teljes épségében fentartandja.

A jobbágyság viszonyainak szabályozására bizottság küldetett ki; addig is kimondatott, hogy az örökös jobbágyság eltöröltetik, a szabad költözködés joga és a jobbágyoknak a földesurak önkénye ellen olthatom biztosíttatik.

Az egyházak viszonyai is beható tanácskozások és fontos törvények tárgyát képezik. A kath. egyházra nézve kimondatott, hogy a király annak jogait fentartandja, és az alapítványok az alapítók szándékai

szerint fognak kezeltetni. A görög-nemegyesült ország-lakosok államjoggal ruháztattak fel. A két protestáns felekezet híveinek mindenütt szabad vallásgyakorlat biztosított; bárhol építhetnek templomokat és iskolákat, alkalmazhatnak lelkészeket és tanítókat; vallási ügyekben saját előjáróiktól függenek; vallásuk elveivel ellenkező cselekményekre nem kényszeríthetnek; a kath. lelkészeknek nem fizetnek díjakat; tanodáikat, alapítványaikat maguk kezelik, és házassági ügyeiket maguk intézik el; vegyes házasságokban, ha az atya protestáns, csak a gyermekek követik a atya vallását; vegyesházassági perek a kath. egyházi bíróság előtt tárgyalandók; a protestánsok tartoznak a kath. ünnepeket is megülni; a protestánsok minden közhivatalokra alkalmazhatók.

A országgyűlés ekként az alkotmányos és vallási szabadságok biztosítására szorítkozott. De nem zárta el magát annak felismerésétől, hogy intézményeinek átalakítása mellőzhetlenül szükséges, s hogy erre a nemzetnek magának kell megtenni a kezdeményezést, ha nem akarja magát újabb veszélyeknek tenni ki. Ezen okból kilencz bizottság küldetett ki, hogy az állami élet különböző téerein keresztülviendő reformok iránt javaslatait a következő országgyűlésnek mutassa be.

Az országgyűlés 1791. márcz. 13-án fejeztetett be. A király ekkor személyesen jelent meg Pozsonyban. »Pompa nélkül — mondá zárbeszédében — jött a hű magyar nép körébe; mert a királyi méltóság fényét egyedül a népek érzületeiben látja. Ő tettekkel tanusította, hogy ezen szabad, és alkotmánya

által független ország jogainak megerősítését és kifejlesztését a kora díszének gyarapodásául tekinti, s mellőzhetlen feltételül azt, hogy soha önkénnyel, hanem mindenkor a törvények értelmében kormányozzon. A bizalmat, mely most a király és a nemzet között megszilárdult, az időnek semmiféle viszontagságai sem fogják megingatni. Értse meg egész Európa, hogy felséges házunk Magyarországon, midőn az saját törvényei szerint kormányoztatik, és a közjólét előmozdításának munkájában részvételre hivatik fel, oly erőre fog találni, mely képes leendő a legádázabb ellenségekkel is dacolni.« A több ízben zajosan kitörő tetszésnyilvánítások, melyekkel a gyűlés ezen nemesszavakat kísérte, viszhangra találtak az egész országban.

Az országgyűlés, melyet a király az erdélyi rendeknek Kolozsvárra kihirdetett, hasonló megnyugtató módon folyt le. Sajnos, hogy II. József egyéb intézkedéseivel azt is megszüntették, melyszerint az erdélyi és magyar cancellária egyesítettett; a két kormányszék ismét külön választatott.

A bölcs uralkodó, ki a súlyos viszonyok közepett a trónt és az országot minden megrázkodtatástól megmenté, nem soká örvendhetett a kivírt eredményeknek. 1792. márczius 2-án rövid betegség után élte 45-ik évében elragadta őt a halál.

Fia Ferencz (1792—1835) atyjának nyomdokaiba lépett. Egyébiránt az európai események is késztetik vala arra, hogy a magyar nemzet rokonszenvét és ragaszkodását magának biztosítsa. Azonnal összehívta tehát az országgyűlést Budára. A szavak,

melyeket a tisztelgő küldöttségekhez intézett, élénk reményeket keltettek. »Mondják meg honfitársaiknak, — így szólott — hogy az ország alkotmányának legbuzgóbb öre fogok lenni hogy akaratomat mindig a törvény, szívemet a nép bizalma vezérlendi.« 1792. június 6-án fejére tették a szent koronát. És a rendek jelentékeny hadisegélyt ajánlottak meg. Azonban a reformmunkálatok, bár a bizottság nagy része elkészült azokkal, nem vétettek tárgyalás alá. A következő országgyűlésre halasztattak; de utóbb a harczai események következtében, végre pedig a változott kormányrendszer befolyása folytán, tárgyalásuk végkép elmaradt.

Ugyanis a francia forradalom iszonyú fejleményei a haladás érdekeinek nagy hátrányára szolgáltak. Az uralkodók a féltelenséget és forradalmat úgy tekintették, mint szükségképi következményét a szabadságnak, melyet korlátozni Európa legtöbb udvaraiban a politika legfőbb céljául kezdettékkítúzni. Így Bécsben ezen felfogás uralmának megalapítására legnagyobb is, hol befolyással Thugut Ferencz államcancellár birt, ki 1792-től 1801-ig a külügyeket vezette, de a kormányzat minden ágazataira, és az 1790-ik évi törvények daczára, hazánkra is nagy hatást gyakorolt. Ez folytonosan ébren tartotta Ferencz király lelkében a forradalomtól való rettegést; minden alkalommal élénken szemei elé állította a veszélyeket, melyekkel a trónt és a vallást minden szabadelvű újítás fenyegeti. És így megszilárdította benne azon meggyőződést, hogy trónjának biztonsága és népeinek boldogsága egyaránt követeli a szabadság lehető korláto-

zását. Ennek következménye vala, hogy több mint egy századnegyeden át nemcsak a reform művének keresztülvitele volt megakasztva, hanem a nemzet alkotmányos jogai ismét támadásoknak voltak kitéve. A korona túlterjeszkedése és a nemzeti visszahatás megújuló küzdelmeit egy nagy feltűnést okozott per előzi meg, mely áldozatait a vesztőhelyre és börtönökbe vezette.

Míg ugyanis a nemzet nagy többsége az ősi alkotmánynak, és az 1790-ik évi vívmányoknak megóvását, és ezek alapján a reform mellőzhetlen igényeinek lassú és törvényes kielégítését óhajtotta; egy kis töredék messze túlszárnyalta amaz álláspontot, a nemzeti viszonyok gyökeres átalakítását, és mindekelőtt a rendi alkotmány felforgatását tartotta a haladás követelményének. Lelkesülve azon eszmékért, melyeket a francia forradalom zászlajára irt, mielőtt ezt vérrel áztatta volna, azoknak terjesztését és uralomra emelésök előkészítését tűzte ki tevékenységének céljául. Az emberi jogok egyenlősége, a kiváltságok által nem korlátozott szabad alkotmány, a sajtó-szabadság . . . ezek valának első sorban igényeik. Többnyire ifjú írókból, ügyvédekből állott ezen töredék, kik »demokraták«-nak (népuralmi irányuaknak) nevezték magokat. Szétszórva az ország minden részeiben, kapocs és szervezet nélkül, sajtó útján és magán társalgásban igyekeztek eszméiknek követőket szerezni. Midőn azonban Thugut befolyása által az előleges könyvvizsgálat szigorú gyakorlása a sajtót elzárta előttük, és egy szétágazó kémkedési rendszer honosult meg: titkos társulattá egyesültek, mely-

nek azonban célja hihetőleg szintén nem volt több, mint eszméik terjesztése.

Ezen titkos társulat 1794-ben alakult meg. Feje és lelke Martinovics Ferencz volt, — egy pesti kerkedő fia, ki ifjú korában a szent Ferencz rendjébe épett. Kiváló tehetségekkel nagy szorgalmat egyesített; sokat tanult, több idegen nyelvet, és kivált a természettudományokban nagy jártasságot sajátított el. Azonban a szerzetesi élet szerény körével és szigorú fegyelmével elégtelen lévén, 1781-ben II. József közbenjárására, kieszközölte Rómában hogy szerzetesi fogadalmaitól feloldatott. Mint világi pap Lembergbe költözött, hol nevelői, majd tanári minőségben működött. 1790-ben sikerült magára vonnia II. Leopold figyelmét, ki őt a bécsi császári természettani gyűjtemény felügyelőjévé nevezte. Ezen minőségben gyakran volt alkalma érintkezni az uralkodóval, ki vegyészeti kísérletekben találta kedvét. Annyira megnyerte kegyeit, hogy császári tanácsossá nevezte; sőt diplomatai küldetésekre is használta. 1792 elején XVI. Lajos francia királyhoz Párisba küldetett. Itt megismerkedett a forradalom több vezérférfiaival, s melegen felkarolta eszméiket. Midőn Bécsbe visszaérkezett, Leopoldot már nem találta életben. De utódja Ferencz király is jóakarattal viseltetett iránta, minek bizonyysága vala az, hogy szászvári apáttá nevezte ki. 1794-ben Pestre jött, hol több rokonszellemű férfival ismerkedett meg, s ezekkel szoros viszonyba lépett. A legkiválóbbak ezek közül: Hajnóczy József magyar kamarai titkár, Laczkovics János Pest megye alispánja, gróf Zsigray

Jakab és Szentmarjay Ferencz az alcancellárnak titkára. Ezek és társaik két titkos társulatot hoztak létre, az egyik a »reformátorok« nevezetű a felsőbb osztályok tagjait, a másik »a polgár és ember« című az alsóbb rétegeket volt hivatva befogadni. Egyébiránt ezen társulatok szervezetét nem ismerjük.

Rövid idő alatt az ország minden részeiben számos tagja lett e társulatnak. Azonban tevékenysége rövid tartamú volt. A titkos rendőrség már ugyanazon év (1794) július havában nyomára jött, és arról mint veszélyes összeesküvésről jelentést tett Bécsbe. Innen rögtön rendelet bocsáttatott ki a részesek elfogatására. Augusztus 1-én kezdődtek az elfogatások; Martinovics volt az első. Utóbb hatvannál többen osztoztak e sorsban; közöttük voltak a főnebb említettek, úgyszintén három ifjú író: Bacsányi János, Kazinczy Ferencz és Versegly Ferencz. Ketten: Király József kamarai tiszt és Fodor József helytartótanácsi titkár öngyilkossággal előzték meg az elfogatási parancs végrehajlását. Hárman: gróf Illésházy István, gróf Eszterházy Károly és Fekete Ferencz, családi összeköttetések segélyével, jelentékeny összeg lefizetése által, megvásárolhatták büntetlenségüket. A foglyok nagy része Bécsbe vitetett, hogy ott a vizsgálat ellenők megindíttassék. Azonban a magyar nemesi előjogok értelmében csak hazai törvényszékeknek volt joga magyar nemesek fölött bíraskodni. Ezen sérelem tehát nagy felháborodást idézett elő, még azon körökben is, melyek a titkos társulat iránt ellenséges állást foglaltak el. Több megye feliratot intézett ez ügyben a királyhoz; ki

ennek folytán a foglyokat az év végén visszaküldötte Budára, hogy ügyök a királyi tábla előtt tárgyalassék le. Azonban ezzel nem lón segítve rajtuk.

Thugut befolyása ide is elhatott. Ő azt óhajtotta, hogy a vádlottakat a lehetőleg súlyos büntetés érje; ezáltal egyrésztől megfélemlíteni kívánta a nemzetet, másrésztől pedig ürügyet akart nyerni a nemzet elnyomására czélzó intézkedésekre. A királyi ügyigazgatóban Németh Jánosban készséges eszközre talált; a bírák sem tudtak menekülni a politikai tekintetek hatásától. Így történt, hogy 1795. ápril 27-én a királyi tábla az összeesküvés öt főreszesére kimondotta a halálos ítéletet, melynek indoklásában kiemelte, hogy a titkos társulat a királyi méltóság, s az ország törvényes alkotmányának felforgatására törekedett; hogy az uralkodóház ellen alaptalan rágalmakat és sérelmes gyalázásokat terjesztett; hogy a fejedelmet trónjától megfosztani, az ország rendinek tekintélyét felforgatni tervezte, az ország lakosait a király és a rendek elleni fölkelésre izgatta, sőt a király életére is tört. Ezen vádak egyaránt terhelték mind az öt elítéltet. Martinovics ellen külön még felhozott, hogy ő volt az összeesküvés feje, ő alapította a két társulatot, kidolgozta szabályait, maga iránt esküvel kötelezett négy igazgatót nevezett az ország négy kerületébe.

A király helybenhagyta az ítéletet, mely halálánálul végrehajtatott. Május 20-án (1795) a Budavára alatt elterülő mezőn, mely azóta vérmezőnek neveztetik, lefejeztettek. A többi vádlottak közül a királyi tábla még tizet — ezek sorában volt

Kazinczy Ferencz is — halálra ítelt; de csak Öz. Pál és Szolárcsik Sándor — mindkettő jeles tehetségű ifjú ügyvéd — végeztetett ki; a többi kegyelmet nyert. Ez utóbbiak és fogságra ítelt társaik Brünn, Grác és Kufstein börtöneiben sínylődtek hosszú éveken át.

Azonban nemcsak a titkos társulat szervezőit és tagjait érte el a büntető kéz súlya; Thugut megragadta az alkalmat, hogy az országban szigorú rendszabályokat honosíttasson meg. A könyvvizsgálók utasítottak, hogy minden szabadabb irány nyilatkozatát gátolják meg. A társulás szabadsága megszorított, több társulat és egyesület eltiltatott. Magas állású hazafiak, bár a trón rendületlen hívei valának, de mint az alkotmány buzgó őrei a bécsi kormány ellenszenvét vonták magokra, hivatalaiktól elmozdítottak; ilyenek voltak többi között gróf Zichy Károly országbíró, Ürményi József királyi személynök és gróf Haller a helytartótanács alelnöke.

A nemzet néma tanuja volt ezen eseményeknek. Sőt midőn Ferencz király 1796. november 6-ára országgyűlést hirdetett, nemcsak áldozatkészségét, hanem a királyi ház iránti ragaszkodását is újlag bebizonyította. Sándor főherczeg nádor 1795. július 10-én Laxenburgban — a Bécshez közel fekvő császári kéjlakban, — midőn röppentyűk készítésével foglalkozott, a lőpor fellobbanása következtében megsebesült, és sebeiben rövid idő múlva meghalt. A rendek, a nádori méltóság betöltésére felszólíttatván,

kövezték az 1790-iki országgyűlés példáját. Fel sem bontva a királyi jelöltek neveit tartalmazó leiratot, Ferencz király testvéröccsét, József főherczeget kiáltották ki nádorrá, azt, ki félszázados nádorsága alatt (1796—1847.) a hazának oly sok tekintetben jötevőjévé lön.

XX.

Magyarország a francia háborúk alatt. 1792—1815.

A francia háborúk — rövid szünetekkel — közel egy századnegyedet töltenek be. Előbb a forradalom vésteljes iránya, utóbb a nemzetnek, végre pedig a nagyszellemű, de határtalan uralomvágya által egész Európát fenyegető Napoleon császárnak hódításai hívták fegyverre Európa uralkodóit. Ezek között az ausztriai ház volt az, mely legtöbbet áldozott, legtöbbet szenvedett és legtöbbet veszített. Többnyire szerencsétlen kimenetelű hadjáratai kimerítették pénzerejét, elpusztították országainak nagy részét; és a súlyos föltételek alatt létrejött békekötések által területének nagy részét veszítette el.

Magyarország ezen háborúk alatt híven és áldozatkészen teljesíté kötelességét uralkodója, ennek többi országai és Európa irányában.

A háború 1792. tavaszán vette kezdetét. A magyar rendek ekkor önként ajánlottak Ferencz királynak a magyar ezredek pótlására 5000 ujonczot, 1000 lovat és a rendes adón fölül négy millió forintot; az erdélyiek pedig félmillió forintot, 1000 ujonczot és 400 lovat. Négy évvel utóbb (1796.) az Olasz-

országban szenvedett veszteségek hírére az egyes magyar főrendek nagymérvű önkéntes áldozatokat hoztak; legtöbbet Batthyány primás tett, ki ötvenezer forintot, ötvenezer mérő zabot és 1000 ujonczot ajánlott föl.

A király ezen év november 6-ára országgyűlést hirdetett. Meghívó leveleiben kiemelte, hogy azon rendeket hívja össze, »kiknek elődei Mária-Terézia korában hősiességök és nagylelkűségök által a birodalmat megmentették.« A rendek körében személyesen, magyar huszárruhában jelent meg a király. Trónbeszédén meleg hang vonúlt át. »Fel fog ismét buzogni — mondá többi között — ama harczias vér, mely nagyanyjának koronáit megszilárdította, s a nemzet újabb dicső tetteikkel fogja igazolni a király reményeit és Európa várakozását. E szózat nem tévesztette el hatását. A rendek megfélemlkezve az alkotmányán ejtett sérelmekről, ötvenezer ujonczot, jelentékeny adót és gabonát szavaztak meg. Joggal mondhatta tehát Ferencz király zárbeszédében: »Felette örvendek, hogy az országgyűlés a hazának, mely a z én h a z á m is, biztosítására ily szerencsés véget ért.«

A következő (1797.) év tavaszán, midőn a diadalmas Bonaparte Napoleon tábornok Olaszországból Ausztria szívébe nyomúlt, Ferencz a magyar nemességnek közfölkelést rendelt. Közel negyvenezer nemes gyűlt össze; azonban nem volt alkalma az ellenséggel megmérkőzni; mert csakhamar létrejött a cam-poformiói béke.

1799-ben Ausztria és szövetségesei megkez-

dették a második háborút. A következő évben Ferencz király ismét fegyverre szólítá a magyar nemességet, s Bécs védelmét bizta reá. Bár 1801. február 9-én a lunevillei béke véget vetett a háborúnak, a király újabb áldozatokat kívánt a nemzettől. 1802. május 2-ára Pozsonyba országgyűlést hirdetett; itt felhívta a rendeket, határozzák el, hogy a magyar ezredek hadi létszáma békében is fentartassék; a hadi adót pedig két millióval emeljék fel. A rendek hajlandók voltak a súlyos terheket elvállalni; de viszont fölkérték a királyt, tegye ezt lehetővé azáltal, hogy a papírpénz forgalmát szüntesse meg és hárítsa el az akadályokat, melyek a magyar ipa és kereskedelem kifejlődését gátolják. És bár erre nézve csak határozatlan választ nyertek, a magyar katonaság létszámát béke idején is 57,000-ben állapították meg, a hadi adót öt millióra, a só árát pedig egy forinttal emelték.

Midőn 1805-ben a francia háború ismét kitört, és a francia hadsereg győzelmesen nyomult elő, a magyar rendek ismét összehívtak. »Magyarok! ti nemesség és vitézség által nekünk egyaránt kedves nemzet! — így szólott hozzájuk a király — Ti rég meghaladtátok már őseiteknek 1741-ben véghezvitt tetteit, melyekkel mind a történelem lapjain, mind a felséges ausztriai ház fejedelmeinek szívében halhatatlan nevet küzdöttetek ki. Bizonyítsátok be most, hogy ily nagy lelkekben a hűség és buzgalom nem lankadhat.« A főherczeg-nádor pedig hivatkozva arra, hogy az ő ereiben is »Arpád vére foly«, felhívta a nem-

zetet: »Haljunk meg inkább, mintsem hogy gyalázat érje fejünket!« És bár a nemzetnek sok oka volt elégtelennek lenni, s az ország kimerült állapotban volt, a nemesi fölkelő sereg és egy jobbágyokból alakítandó gyalog had kiállítása határoztatott.

Napoleon november 2-án bevonult Bécsbe. Ekkor Magyarország is nyitva állott a hódító előtt József főherczeg a koronát Munkácsra, az állami értékeket Eszékre szállította. Együttal lépéseket tön aziránt, hogy az ellenség Magyarországot semleges államnak ismerje el. A tárgyalások ez ügyben gróf Pálffy Leopold tábornok és a francia előhad vezére Davoust tábornagy között folytak. Ez utóbbi előzékenyen fogadta a magyar tábornok előterjesztéseit, és kijelentette, hogy »szerencsésnek tartaná magát, ha ezáltal nyugalmit és boldogságát biztosíthatná a magyar nemzetnek, mely annyi tekintetnél fogva méltó a tiszteletre.« Azonban a föltételek iránt nem tudtak megegyezni. Néhány héttel utóbb (december 2-án) Napoleon az auszterlitzi ütközetben megverte a 'szövetségeseiket, mire Ferencz ismét békét kért. Ez alkalommal a békealkudozások magyar területen folytak. Pozsonyt érte azon szomorú kitüntetés, hogy világtörténelmi jelentőségű, de Ausztriára nézve nagy mértékben káros béke falai között jött létre.

A béke évei nem enyhítették Magyarország sorsát. A pénzügyi bonyodalmak oly mérveket vettek fel, hogy a köz- és magánviszonyok minden irányában a legnagyobb zavarokat idézték elő. A hadviselés óriási költségei az államadóságoknak, azon

korban, hallatlan szaporítását tették szükségessé. A forgalomban levő papírpénz 600 millióra, a rozsz ércz-pénz 80. millióra emelkedett, minek folytán értéke lényegesen csökkent, s ezzel a kereskedés és ipar minden czikkeinek árai egyenes arányban növekedtek. A király 1807. ápril havában Budára összehívta az ország rendeit; de a bajok orvoslását nem helyezte kilátásba; sőt újabb áldozatot kívánt: a hadi adó fölemelését s az államadósság egy részének elvállalását. A rendek nem vonakodtak a helyzet nehézségével arányban álló terheket vállalni magukra. Egyúttal hosszas tanácskozások folytak az ország anyagi jólétének kifejlesztésére czélzó intézkedések tárgyában.

Azonban a kormány és a nemzet figyelmét a béke műveitől csakhamar elvonta egy újabb háború, melyre Napoleon Európa uralkodóit kényszerítette, azáltal, hogy uralomvágyában nem ismervén többé határt, több hatalmas uralkodóházat megfosztott koronáitól, melyeket testvéreinek, rokonainak adományozott. Ferencz király a többi hatalmakkal tárgyalásokat folytatott, hogy végső erőfeszítéssel visszaállítsák Európa nyugalját és a trónok biztosságát. Ugyanakkor a magyar nemzet rokonszenvének és buzgó közreműködésének megnyerése végett, 1808. augusztus 28-ára országgyűlést hirdetett. A meghívó levelek az összehívás okául egyedül a király harmadik nejének, Mária-Ludovikának koronázását emelték ki. De az ünnepélyek befejezése után, a rendek a háború eshetőségét tanácskozás tárgyává tették, és a királyt felhatalmazták, hogy a

következő három év tartama alatt országgyűlés nélkül is rendelhessen közfelkelést, és húszezer ujonczot ajánlottak meg.

Midőn a háború 1809. tavaszan megindult, a nemesség készségesen sietett a zászlók alá, a főrendek saját költségükön csapatokat szereltek fel, nagy mennyiségű gabonát és lovakat bocsátottak a király rendelkezésére. Azonban Ausztriát még súlyosabb csapások érték, mint a megelőző hadjáratok alkalmával. Napoleon május 13-án ismét Bécsben volt, míg mostoha fia Eugén olaszországi alkirály Olaszországból Magyarország felé vezette hadait, üldözve a visszavonuló János főherczeget, ki Körmendnél a magyar nemesi fölkelő sereggel egyesült. Napoleon jól tudta, hogy Ausztria legjelentékenyebb támaszát a magyar nemzetben bírja; hogy ettől végkép megfoszsza, azon tervvel foglalkozott, hogy a nemzetet az ausztriai háztól való elszakadásra fogja bírni, s függetlenségét visszaállítandja. Már 1797-ben, midőn mint ifjú tábornok először nyomult ausztriai területre, s hadait Magyarországba készült vezetni, foglalkozott ezen tervvel. »Ti ott — mondá azon alkalommal a seregéhez intézett napiparancsban — egy becsületes népet fogtok találni, mely a török háborúk és a jelen harczerhe által el van nyomva. Tartsátok tiszteletben annak tulajdonát, mert a derék magyar nemzethez a szabadságot vizitek.« Most (1809.) május 15-én a schönbrunni császári kéjlakból a magyar nemzethez kiáltványt intézett. »Magyarok! — így szól többi között — eljött a pillanat, midőn régi függetlenségeteket

viSSZanyerhetitek . . . Válaszszatok királyt magatoknak, ki a ti érdekekben kormányozzon, s hazátok kebelében lakjék . . . Gyülekezzetek a Rákos mezejére, tartsatok ott nemzeti gyűlést, s adjátok értésemre végzéseiteket.« De e szózat, mely egy század előtt élethalálharczra vezette volna a nemzet nagy részét, most nem talált viszhangra.

Ezalatt a Rába folyó partjain a magyar fölkelő sereg több apró csatát vívott a francia hadosztályokkal; míg azt június 14-én, Győr közelében, a francia ágyúk tüze rendetlen futásra kényszeríté. A sereg teljesen felbomlott. Nem annyira a személyes vitézség, mint inkább a szervezet és vezérlés hiányai okozták e fejleményt. És ez volt az utolsó nemesi fölkelés. A francziák ezután, ellenállásra többé nem találván, június 24-én bevették Győrt. Majd Pozsonyt vették ostrom alá; de ez mindaddig tartotta magát, míg Napoleon hadait elszólította. Néhány héttel utóbb Ferencz ismét békét kért, és elfogadta a francia császár által előírt föltételeket, melyek értelmében többi között, Horvátországot a Száváig és a magyar tengerpartot Fiumével együtt Franciaországnak engedte át. A magyar nemzet élénk fájdalommal értésült az ország területi épségének megcsonkításáról. Azonban csakhamar más természetű bajok vették igénybe egész figyelmét.

A forgalomba bocsátott papírpénz 1810-ben meghaladta az egy milliárdot (1060 millió forint volt.); értéke pedig annyira csökkent, hogy 100 ezüst forint értéke egyenlő volt 1200 forinttal papírpénzben. A hitel teljesen meg volt ingatva. A kereske-

désben és a magánviszonyokban a zavar tetőpontjára érte el. A kormánykörökben hosszas tanácskozások folytak ezen baj megszüntetése iránt. Végre 1811. február 11-én egy királyi rendelet jelent meg, mely a forgalomban levő papírpénz értéket egy ötödrészára szállította le, úgy hogy 1812. január végéig a régi papírpénz újakkal, amazok értékének egy ötödrésze erejéig, voltak beváltandók; hasonlólag a 80 millió forintra menő rézpénz értéke is ötödrészára szállítottatott le.

Ezen rendelet nagy zavarokat és elégtelenséget idézett elő, miként a többi országokban, úgy hazánkban is; itt még azért is, mert törvénytelenül, az országgyűlés mellőzésével, bocsátatott ki. Több megye felirat által kérte a sérelem orvoslását, sőt egynémelyik megtagadta a rendelet végrehajtását. A király ennekfolytán augusztus 25-re országgyűlést hirdetett. Megnyitó beszédében kiemelte, hogy bár nehezére esik atyai szívének, mégis kényszerítve látja magát nagy áldozatokat kívánni a rendektől; de bizik hűségökben, hogy a papírpénz hitelének megszilárdítása végett, Magyarország vállalja magára a jótállást százmillió forint erejéig, s ennek törlesztésére évenként két millió forintot fizessen; továbbá a hadiadón fölül még 12 milliót vállaljon el.

Az alsótáblánál a megyei követek nagy része mindenképp a királyi rendelet felfüggesztését követelte, valamint biztosítást is az iránt, hogy ezen túl az országgyűlés hozzájárulása nélkül nem fog többé papírpénz kibocsátatni. A királyi kívánság teljesítését pedig határozottan elutasították. A ki

rály e miatt annyira haragra lobbant, hogy az országgyűlést fel akarta oszlatni. József főherczegnek azonban sikerült őt lecsillapítani; minélfogva mérsékelt hangon szerkesztett leiratban megújította kívánatait. A rendek újra kijelentették, hogy az ország nem képes a kívánt terheket elvállalni; mindazáltal oly ajánlatokat tettek, melyeknek értéke megközelítette a tíz milliót. A királyt nem elégítette ki ezen eredmény, és önkényes rendeletek kibocsátására határozta el magát, melyek a rendek körében nagy elkeseredést szültek.

A királyt a törvények megsértésére nemcsak a zilált pénzügyi viszonyok készítették; hanem azon meggyőződés is, hogy a francia császárral kötött béke nem bír az állandóság biztosítékával. Mert bár Napoleon a király leányát Mária Lujzát nőül vette, előre lehetett látni, hogy az európai hatalmak nem fogják tűrni megalázó helyzetöket, s ez esetben Ausztria sem válhat el tőlök. Mielőttez megtörtént volna, 1812. nyarán a Napoleon által Oroszország ellen indított hadjárat alkalmával, Ferencz király 30,000-nyi hadosztályt bocsátott rendelkezésére, a melynek kiállításához a magyarok ujonczokkal és rendkívüli segélyezéssel járultak. Azonban midőn a roppant sereget a téli hideg, az éhség és az orosz hadak teljesen megsemmisítették, 1813-ban Ferencz király is csatlakozott azon szövetséghez, mely a francia császár ellen, Európa felszabadítására alakult.

A nagy európai harcz küszöbén, Ferencz király a megyéket ujonczok kiállítására hívta fel; mit azon-

ban azok megtagadtak, s az országgyűlés összehívását sürgették. A király ekkor József nádor közbenjárását vette igénybe. Ez megnyugtatóni igyekezett a nemzet feltékenységét. »Ő felsége — írja 1813. július 13-án kelt körlevelében — azon bizalommal, melylyel a magyar nemzetnek gyakran tapasztalt hazafiúi szelleme iránt viseltetik, kívánja, hogy a monarchia megmentésében a magyaroknak is legyen részök. Ő felsége a törvény iránti tiszteletből, szívesen összehívta volna az ország rendeit; de a körülmények oly gyorsan igényelik a segílyt, hogy egyenesen kellett hű magyarjaihoz fordulnia; biztosítván őket, hogy ezen eljárásból jövőre semmi következtetés sem fog vonatni.« Bár több megye ragaszkodott az országgyűlés összehívására vonatkozó követeléséhez, rövid idő alatt 16,000 lovas gyűlt egybe.

A szövetségesek lipcsei diadala után, midőn ezek Napoleont saját országában készültek megtámadni, a király ismét a nemzet áldozatkészségére hivatkozott, hatvanezer ujonczot kívánt haladéktalanul kiállíttatni. A nagy események hatása alatt, a rendek nem vonakodtak meghozni ezen óriási áldozatot. Az ujonczok fele részben tényleg kiállíttattak; míg utóbb a háború szerencsés fejleményei után, a kormány maga szüntette be az ujonczozás folytatását. Annál fájdalmasabb hatást gyakorolt a nemzetre, hogy midőn Napoleon lemondása és Franciaország régi határainak visszaállítása után, Ferencz király az elvesztett területeket visszanyerte: Fiumét a magyar tengerparttal és Horvátország Száván-

túli részeit nem kapcsolta vissza Magyarországhoz, hanem Isztriával egyesítette.

Napoleon még egyszer ejtette rémületbe Európát, midőn 1815-ben Elba szigetéről — melyet a szövetségesek lakhelyül jelöltek ki részére — Franciaországba visszatért, s néhány nap alatt az egész országnak urává lett. Az európai hatalmak rögtön megindították ellene seregeiket. Ferencz király ekkor újra felhívta a magyar megyéket ujonczok és élelmi szerek ajánlására. Azonban a háború rövid ideig tartott. Napoleon 1815. június 15-dikén Belgiumban a waterloói téren eldöntő vereséget szenvedett. Majd az atlanti oceán egy távoli szigetére szállíttatott, hol már csak Európa részvétének tárgyát képezte. A francia háborúk be voltak fejezve.

Ezek, bár közvetlenül nem illették Magyarországot, roppant áldozatokat róttak a nemzetre. Sok száz millióra rúg a pénzben és természetmennyekben nyújtott segély értéke; nem számítva azon még nagyobb veszteségeket, melyekben hazánk a pénzdevalváció s a hitelviszonyok megzavarása által, a többi ausztriai tartományokkal osztozkodott. E mellett több mint félmillió magyar harczos vett részt a háborúban, és meghaladja a százezeret azok száma, kik Európa érdekében harczolva, a távol csatamezőkön elestek. A magyar hadosztályok gyakran eldöntő részt vettek a nagy csatákban. Így az 1800. június 14-én kivívott világtörténelmi fontosságú marengói ütközetben a magyar ezredek az ellenség bámulatát érdemelték ki; a Splényi-gyalogezred

és a Ferdinánd-huszárok soká feltartoztatták a francia gárdákat. 1805. október 30-án Károly főherczeg a Caldierónál Massena tábornagy fölött kivívott győzelmet a magyar ezredeknek köszönhette. A főtisztek és hadvezérek soraiban is több magyar tüntette ki magát.

XXI.

Állami viszonyok 1792—1825. *)

A vérben és vagyonban hozott nagy áldozatok, a súlyos anyagi veszteségek, melyek a francia háborúk alatt a magyar nemzetre nehezedtek, ezen háborúknak más természetű következményeik is voltak.

Franciaország, midőn azt Európa hosszú küzdelmek után legyőzte, nem volt többé a féktelen szabadság képviselője, mely a trónt és oltárt fenyegette; a világhódító, ki ellen a szövetséges hatalmak fegyvert ragadtak, ép oly kevésbé vette figyelembe a népek természetes szabadságát, mint a dynasziák törtenelmi jogait. És azért a szövetséges hatalmak a zászlóra, mely alatt népeiket harcba vezették, »E u r ó p a f e l s z a b a d í t á s á t« tűzték jelszóul.

Mindazáltal, bár e jelszó nagyhatásu vala, és a népek lelkes áldozatkészséggel támogatták uralkodóikat: azon politikai irány, mely ezeknek köré-

*) Azon intézkedéseket, melyeket országgyűléseink és uralkodóink 1792-ig az állami élet különböző térein keresztülvittek, a XVII. XVIII. XIX. fejezetekben tárgyaltuk.

ben érvényre emelkedett, a népek szabadságának nem volt kedvező. Nemcsak a szabadság kifejlesztésére nem gondoltak, hanem a fennálló alkotmányos jogok és intézmények korlátozása képezte törekvéseik célját.

Magyarországban már a háború alatt nyilatkozott ezen irány. A kormány több ízben kísérletet tett mellőzni az országgyűlést, és királyi rendeletek által intézkedett oly ügyekben, melyek a nemzet jogkörén belül estek. A nemzet azonban gondosan őrködött jogai fölött, s tiltakozott mindannyiszor azoknak megsértése ellen. Az ellenzéki szellem mindinkább erősödött; különösen az 1807-ik évi országgyűlésen szokatlan határozottsággal nyilatkozott, és Sopronmegye követében felsőbüki Nagy Pálban bátor, ékesszóló és emelkedett szellemű tolmácsra talált.

Hazai állapotainkra nézve komoly baj volt az is, hogy az 1790-ik évi országgyűlés által kiküldött bizottságok reform-munkálatainak tárgyalása, s ezzel, intézményeinknek oly sürgetően szükségessé vált átalakítása, a háborús idők és a kormány jelezett irányzata következtében, elmaradt; egyik országgyűlésről a másikra halasztatott. Az 1792, 1796, 1802, 1805, 1807, 1808, 1811-ik évi országgyűléseken a kormánynak főgondja volt: a segély kieszközlése. A rendek csak kevésbé jelentékeny törvények által, csekély részben voltak képesek megfelelni a politikai, közgazdászati és kultúrai viszonyok körében jelentkező szükségleteknek. Ezek közül kiemeljük a következőket.

A tengerpart és Magyarország közötti szoros kapcsolat létrehozása végett, a fiumei kormányzó a

főrendek házában, Fiume és Buccari városok köve-
tei az alsó táblánál nyertek ülést. Azonban a rendek
eredmény nélkül sürgették 1802. óta Dalmácia és
Galiczia visszakebelezését.

A király ígéretet tett, hogy az 'államminiszteri
tisztségre, a külügyi hivatalban, a haditanácsban és
egyéb birodalmi hivatalokban, melyek hazánk sor-
sára befolyást gyakorolnak, magyarok is fognak al-
kalmaztatni.

A hadügy terén, bár a francia háborúk nagy
fordulatot idéztek elő, alig történt egyéb, mint a
hadsereg létszámának megállapítása, illetőleg föl-
emelése. A király többször igénybe vette a nemesi
fölkelést is; de teljesen bebizonyult, hogy az többé
a célnak nem felel meg. Miután azonban a magyar
ezredek tisztei többnyire idegenek voltak, részint a
magyarok iránti bizalmatlanság, részint kellő kato-
nai képzettséggel bíró magyarok hiánya következté-
ben: az országgyűlések ezen félszeg helyzet meg-
szüntetéséről kezdettek gondoskodni. Fölterjeszté-
seikre, a király kijelentette, hogy ezentúl kiváló te-
kintettel leend a magyarokra; az 1802-iki ország-
gyűlésen pedig a haditudományok tanszékének a
pesti egyetemen való felállítását rendelte el, és há-
lával fogadta gróf Festetich Györgynek negyvenezer
forintnyi, s másoknak nem jelentéktelen alapítvá-
nyait, hogy ezek kamataiból a bécsi hadiakadémián
magyar ifjak képeztesse, míg Magyarországon
ily intézet alapítása lehetségessé válik. Ez volt ugyan-
is a magyar rendek régi és hő óhajta, melynek
valósítását az 1808-ik évi országgyűlés közel kilá-

látásba helyezte, midőn törvényt alkotott, hogy Vácson a királyné tiszteletére »Ludovika« elnevezéssel katonai akadémia létesíttessék, nemes és nemnemes magyar ifjak részére, 120 ingyen és 80 fizetéses helylyel. Hatóságok és magánosok versenyezve hozták meg áldozataikat e hazafias célra. Élükön a királyné állott, ki ötvenezer forintot ajánlott fel; Marczibányi István ugyanannyit, Pest városa 30,000 forintot, stb. Azonban az intézet tényleges megnyitása sokféle nehézségekkel találkozott, s csak 1848-ban valósult rövid időre, legujabban pedig 1872-ben újra, s reméljük állandó sikerrel.

Az a dő és a só árának gyakori és nagymérvű emeléséről fönnebb tettünk említést.

Mária Terézia úrbéri szabályzata, az 1790-ben megállapított módosításokkal, minden országgyűlésen ideiglenesen elfogadtatott, míg a jobbágyságnak végleges szabályozása új urbéri törvény által eszközölthetett.

A kilenczed és tized, a vadászat és erdészet szabályozása, továbbá az egyforma mérték behozatala, a hamis bukások, az alaptalan feladások tárgyában és az igazságszolgáltatás érdekében üdvös törvények alkottattak.

Végre országgyűléseink a nemzeti nyelv érdekeivel is foglalkoztak. Az 1792-ik évi országgyűlés »a magyar nyelv tanulmánya- és használatáról« hozott törvénycikkben megállapította, hogy a magyar nyelv Magyarországon területén mint rendes, és a kapcsolt részekben mint rendkívüli tantárgy taníttassék az iskolákban; hogy a közhivatalokra lassan-

kint csak olyanok alkalmaztassanak, kik a magyar nyelvet bírják; egyúttal kilátásba helyezte, hogy a helytartótanács a magyarul felíró hatóságoknak magyarul fog válaszolni.

Lényegesen tovább ment az 1805-ik évi országgyűlés, mely kijelenti, hogy »a nyelv oly szoros kapcsolatban áll a nemzet jellemével, miszerint az tartja fenn a nemzetet«. Az itt alkotott törvény értelmében az országgyűlési fölterjesztések hasábosan latin és magyar nyelven szerkesztetnek; a hatóságoknak szabadságukban áll a magyar cancelláriával és a helytartótanáccsal magyarul levelezni, az utóbbi magyarul fogván válaszolni; a hatóságok a köztanácskozásban és a törvénykezésben is használhatják a magyar nyelvet.

Az 1811-ik évi országgyűlésen a rendek az erre nézve alkotott korábbi törvények végrehajtását sürgették. Egyúttal kívánták, hogy 1815. január első napjától kezdve minden világi törvényszék magyar nyelven adja ki ítéleteit; az iskolákban fokonként az összes tantárgyak magyar nyelven való tanítása hozassék be; a pesti színházban magyar színészek felváltva tartsanak előadást a németekkel, kik azt teljesen bírták. Azonban a királyi válasz akként hangzott, hogy az eddigi törvények teljesen kielégítők, s újabbak alkotása nem szükséges.

Ezóta (1811.) az országgyűlés tizen négy éven át nem hivatott egybe. A francia háborúk szerencsés befejezése után az önkényes kormányelvek léptek uralomra a bécsi udvarnál. Ennek politikai irányára legnagyobb befolyást gróf Metternich.

Kelemen gyakorolt. Régi rajnamelléki család sarja, ifjú korában ausztriai államszolgálatba lépett; 1801-től kezdve a diplomatiái pályán működött és gyorsan emelkedett. 1809-ben Ferencz király az ausztriai külügyminiszterium vezetését bízta reá, melyet négy évtizeden át ritka erélylyel és szerencsésel folytatott. Ő hozta létre Napoleon ellen az utolsó nagy szövetséget, ő vezette Franciaországgal az alkudozásokat, majd a bécsi congressus tárgyalásait. Oly tekintélyt vívott ki magának, hogy ezóta Európa ügyeire ő neki volt legnagyobb befolyása. Főtörékése lévén: Európát a forradalmak viharaitól megővni, a békét állandósítani; egyrészt az uralkodók trónját az isteni és történeti jogok bástyaival körüvenni, másrészt a népek irányában szigorú kormányzatot igyekezett meghonosítani. A miniszternek politikai rendszere összhangzásban állott Ferencz király lelki irányával; azonban jószívűségénél fogva idegenkedett a kényuralom kiméletlen szigorától; inkább bizonyos patriarchális színezetű, az atyai gondoskodás jellemével bíró kormányt ohajtott meghonosítani.

Metternich hazánk alkotmányos jogai és intézményei irányában természetesen határozott ellen-szenvvel viseltetett, s tartózkodás nélkül tette magát túl azokon. Míg az országgyűlés összehívását ellenezte, oda hatott, hogy főispánokká oly férfiak neveztessenek, kik készek voltak föltétlenül engedelmeskedni. Ezek befolyásukat a tisztújítás alkalmával hasonló irányban érvényesítették, vagy hol nem volt kilátás sikerre, számos éveken át nem tartottak tisztújítást, s az általuk helyettesített tisztviselők

működtek. A kormány ígéreték, hivatalok és kitüntetések adományozása, úgyszintén fenyegetések és zaklatások által igyekezett az ellenzéket gyengíteni.

E rendszernek egyik lényeges tényezői s támaszai valának az állandó katonaság, mely akként helyeztetett el, hogy a nép, mely közé jutott, idegen legyen reá nézve; a szigorú könyvvizsgálat, mely a külföldi könyvek behozatalát és a hazai sajtót féltékenyen ellenőrizte; de leginkább a titkos rendőrség, melynek szálai mindenüvé elterjedtek, főleg mióta 1817. tavaszán Szedlniczky gróf lett az osztrák rendőrség főnökévé.

A magyar cancellár, Koháry herczeg nem volt képes megakadályozni ezen irány megerősödését. József főherczeg-nádornak befolyását Metternich ellensúlyozta, s előterjesztései hatástalanok maradtak. A megyék feliratai is hasonló sorsban részesültek; sőt többnyire válasz nélkül hagyattak.

A megyék voltak az alkotmány utolsó bástyái. Tanácskozásai, felirataik, óvásaik által ébren tartották a nemzet közérületét; a törvénytelen rendeletek legnagyobb részét »tisztelettel félretették.« A kormány emiatt arról kezdett gondolkodni, hogy a megyék szervezetét teljesen átalakítja; de ezen tervet nem vihette keresztül.

A szabadság korlátozásáért a kormány nem volt képes az anyagi jólét előnyeit nyújtani némi kárpótlásul. A pénzügyi zavarok, az európai béke helyreállítása után is aggasztó mérvben újultak meg. A kormány, az 1811-ik évi devalváció alkalmával tett ígéretei daczára, a papírpénzt folyto-

nosan szaporította. 1816-ban 642 millió forint volt forgalomban, minélfogva értéke ismét annyira csökkent, hogy 100 ezüst forintért 345 papírförintot kellett adni. A kormány e bajon, az 1816. június 1-én kelt pátenssel ohajtott segíteni. Ennek legfontosabb része: a bécsi nemzeti bank létesítése volt, mely ötfvenezer darab, kétszáz ezüst forint értékű, részvényre volt alapítandó. A tíz millió ezüst forint részvénytőke, továbbá a közpénztárakban levő ércpénz, végre a zálogul lekötött állami ércbányák voltak hivatva fedezet gyanánt szolgálni a bank által kibocsátandó új papírpénznek, bankjegyeknek, melyekért a forgalomban levő állami papírpénz beváltandó volt, ezeknek kétötödrész értékében (vagyis 250 forint régi papírpénzért, 100 forint bankjegy adatott).

Ez nem volt más, mint egy második devalvatio. A megyék felszólaltak ez ellen, nemcsak mert káros, hanem azért is, mert törvénytelen volt. Komoly és emelkedett hang szól a feliratokból. »Fájlaljuk, — írja például Pest megye — hogy a törvények megtartását ezúttal is sürgetnünk kell felségednél. Nincs súlyosabb állapot, mint midőn a polgárok nem a törvényektől, hanem a törvények számára kénytelének oltalmat keresni. Ha az alkotmány megcsonkítatik, minden viszony és kötelesség a fejedelem és nép között bizonytalanságba süllyed. A tapasztalat is bizonyítja, hogy az egész államot illető pénzműveletekben a nép bizalma a legfőbb kellék; de ezt a vásztott uton megnyerni igen nehéz leend, kivált Magyarországon, melynek polgárai minden biztosságot egyedül a törvények védelmében keresnek.«

A megyék az országgyűlés összehívását sürgették. De nem hallgattattak meg.

A pénzügyi pátensnél még határozottabb támadást foglalt magában a magyar alkotmány ellen, az 1821. ápril 4-iki rendelet, mely az országgyűlés hozzájárulása nélkül rendelte el az ujonczállítást, s a megyéknek meghagyta, hogy a magyar ezredek pótlására, 28,420 ujonczot a lehetőleg legrövidebb idő alatt állítsanak ki. Ugyanakkor a bécsi udvari kamara az eddig váltópénzben fizetett 5,200,000 forintnyi hadiadót pengőpénzben kívánta fizettetni, miáltal az 13 millióra emeltetett fel.

A megyék határozottan vonakodtak ezen rendleteket végrehajtani. Azonban a kormány erőszakos rendszabályoktól sem idegenkedett. Királyi biztosok küldettek a megyékbe, kik a határozatokat a jegyzőkönyvekből kitépték, több helyen az alispánokat és szolgabírákat börtönbe vetették, a közgyűléseket katonákkal üzték szét. Különösen Nyitra, Bars, Nógrád és Zemplén megyékben nagy volt a forrongás és erőteljes az ellenzék.

Több megye József főherczeg nádor közbenjárását kérte ki. Ez sietett hivatalából folyó kötelességének, és a nemzet iránti őszinte jóindulata sugallatának eleget tenni. Bécsbe utazott és hathatós előterjesztéseket tett a királynak és a kormányférfiaknak; eredmény nélkül, sőt magát is gyanúsításoknak látta kitéve.

Azonban az ép oly határozott, mint törvényes ellenállás, melyet a megyék kifejtettek, végre meggyőzte a bécsi udvart, hogy törekvései Magyaror-

száiban nem számíthatnak sikerre, sőt itt veszélyes bonyodalmakat idézhetnek elő. Ferencz király tehát elhatározá megváltoztatni kormányának irányát; annál inkább, mert a népszabadság iránti ellenszenv mellett igazságszeretet és jószívűség is honolt lelkében, minélfogva hő vágya vala népeinek ragaszkodását és szeretetét bírni.

Meghallgatva tehát a rendek kérelmeit, 1825. július 3-án a magyar országgyűlést összehívta és szeptember 18-án tartott megnyitó trónbeszédében meg igyekezett nyugtatni a nemzetet. »Nem kívánunk egyebet töletek — mondá többi között — mint saját boldogságtok megalapítására czélzó buzgalmat. Bensőleg kívánjuk megérhetni, s élvezhetni azon lelki örömet, hogy mind a ti boldogságtoknak a gondos intézkedésekből származandó gyarapodását, s mind azt is eléggülten szemlélhessük, hogy az ország alkotmánya, a törvények bölcsesége által mindinkább körülbástyázva és megszilárdulva szálland át felséges utódainkra, s a magyarokra, kiket mi szeretett fiaink gyanánt tekintünk.«

Ezen országgyűlés nemcsak a király és a nemzet közötti kibékülést hozta létre, hanem egy új korszak nyitányául szolgált. A politikai intézményeknek a század igényeivel öszhangzó kifejlesztésére, a nemzet szellemi műveltségének és anyagi jólétének emelésére irányult élénk és sikerdús munkásságnak kora kezdődik itt, mely befejezve még nincs, és napjaink küzdelmeiben s erőfeszítéseiben mutatja folytatását.

XXII.

A vallási, iskolai, tudományos és irodalmi állapotok átnézete. 1711—1825.

Szükséges kiegészítenünk azokat, miket e kor-
szak vallási és iskolai állapotairól az egyes uralko-
dók történetével kapcsolatosan előadtunk. *)

A szatmári békekötés visszaállítja a vallás-
ügyi viszonyokat a Rákóczi fölkelését megelőző álla-
potba. A protestáns rendek mind az 1712-ik évi,
mind a következő országgyűléseken kísérletet tettek
ugyan újabb engedmények kivívására; azonban tö-
rekvéseik a kath. rendek és az udvar állhatatosságán
hajótörést szenvedtek. Általán III. Károly és Mária
Terézia a vallásügyet az országgyűlésektől lassan-
kint elvonták, a királyi rendeletek által kezdték
szabályozni.

Erre nézve soká irányadó vala az 1731. május
23-iki királyi rendelet. Ez elismeri a régibb vallási
törvények érvényét, de Leopold király magyarázó
leiratai értelmében, »a melyek szerint az ágostai és
helvét hitvallásuaknak az egész országban engedett

*) Lásd a XVII. XVIII. és XIX. fejezeteket.

szabad vallásgyakorlat csak magán gyakorlatnak tekintendő, s nyilvános gyakorlata csak az 1681-iki törvénykönyvben felsorolt helyekre szorítandó. Ezen helyeken annyi lelkészt tarthatnak, amennyi szükséges, de a személyzet számának szükségét előleg ki kell mutatniok, s a király jóváhagyását kikérniök. Ezen helyeken kívül pedig a protestánsok a kath. lelkészekre vannak utasítva, s ezeknek ugyanazon díjakat fizetik, mint a katolikusok. A földesurak jogai fentartatnak, de minden változtatást vallás dolgában, előleg be kell jelenteniök. A két prot. felekezet szabadon választhatja superintendenseit, azonban bejelenteni tartoznak, hányat, s mily helyeken kívánnak alkalmazni? A protestánsok házassági pereiben a kath. szent-székek, a protestánsok elvei szerint ítélnek. A katolikusok, kik a protestantismusra térnek át, a világi törvényszékek által súlyosan fognak büntettetni. A vegyes házasságok megengedtetnek, de a kath. pap előtt kell azokat kötni. A protestánsok a kath. ünnepeket tartóznak külsőleg megtartani. A protestáns hivatalnokok, bírák és ügyvédek a kath. esküforma szerint tartoznak esküt tenni.

Ezen rendelet lényeges megszorítása volt azon szabadságnak, melyet a protestáns felekezetek a XVII. század első felében élveztek. Helyzetök csak II. József alatt lett kedvezőbb; és az 1790-iki országgyűlés — mint fönnebb láttuk — törvényes úton elégítette ki igényeiket.

Miként a protestáns felekezetek, úgy a kath. egyház irányában is mind szélesebb határok között

érvényesült a királyi befolyás s a papságot mindinkább függésbe hozta a kormánytól. II. József ujitásai vele együtt sirba szállottak ugyan; de fönmaradt újabb időkig azon róla nevezett irányzat — Josefinismus — mely szerint a kormány oly befolyást vett igénybe az egyházi és vallási élet összes irányaira, mely szükségkép zsibbasztólag hatott az egyház tevékenységére, s gátolta azt feladatainak szabad megoldásában.

A primási széket Keresztély Ágost herczegnek — ki alatt III. Károly 1714-ben az esztergomi érsekeket a római birodalom herczegi czímével diszítette fel — 1725-ben bekövetkezett halála után gróf Eszterházy Imre (1725—1745), gróf Csáky Miklós (1751—1757), gróf Barkóczy Ferencz (1761—1765), gróf Batthyányi József (1776—1799) és Károly Ambrus főherczeg (1808—1809) foglalták el. Az utóbbi huszonkét éves korában nyerte el az ország első főpapi méltóságát, de már egy év múlva a sebesült harcosok kórházát látogatván, ragályos betegség áldozatává lett. Halála után tíz évig volt üresedésben az esztergomi érsekség, míg azt 1819-ben Rudnay Sándor nyerte el, ki az érseki székhelyet Nagyszombatból 1820-ban Esztergomba tette át, s itt a nagyszerű főegyház építését megkezdette, azonban 1831-ben történt halála miatt be nem végezhetette. Miután általánosan érezték annak szükségét, hogy a teljesen változott viszonyokkal öszhangzásban álló új intézkedések honosíttassanak meg az egyházi élet körében, Rudnay 1822. szeptember 8-ára nemzeti zsi-

n a t o t hirdetett Pozsonyba, melyre az ország összes főpapjait meghívta. A tanácskozás fő tárgyai a következők valának: a világiak és egyháziak között terjedő erkölcsi süllyedés megszüntetése; új tanulmányi rendszer behozatala a papnöveldekben; a szerzetes rendek belviszonyainak és az egyházi törvényszékeknek szabályozása. A zsinat megtartatott, számos üdvös végzéseket alkotott, s ezek fölterjesztettek a királynak; de elintézetlenül maradtak.

A püspöki székek és káptalanok, melyek a török hódítás idejében elpusztultak, e korszak elején mind vissza voltak állítva, új királyi adományokat nyertek, és az egyházi élet lassankint rendes folyamatba jött. Az e r d é l y i és c s a n á d i püspökségek valának az utolsók; amaz 1715-ben állítottott vissza, ez pedig 1731-ben az úgynevezett temesi bántásra is kiterjesztetett, amikor Temesvárra jelöltetett ki székhelyéül.

Említettük, hogy Mária Terézia több új püspökséget alkotott az esztergomi, győri és veszprémi egyházmegyékből. Követte e példát F e r e n c z király, ki 1804-ben az egri püspökséget érsekséggé emelte, és területéből a szatmári és kassai püspökségeket szakította ki.

Az országban létező szerzetes rendek e korszak elején újakkal szaporodtak. Az 1715-iki országgyűlésen a camalduliak, a trinitáriusok, a kegyesrendűek (piaristák); 1723-ban a kórházak gondozására hivatott verescsillagos keresztések, a capucinusok, irgalmasrendűek, szerviták, carmeliták, paulánus szerzetesek és Orsolya-apácák; 1741-ben a domonko-

siaik; 1765-ben a minoriták és a Notre-Dame nevezetű apácák fogadtattak be törvény útján. Azonban már Mária Terézia több rendeletet bocsátott ki, melyek a szerzetesek szaporodásának korlátokat szabtak. 1773-ban pedig Magyarországon is eltöröltetett a Jézus-társaság, melynek 48 rendháza volt. Láttuk, hogy II. József még nagyobb csapást mért a szerzetes intézményre, midőn az összes rendeket feloszlatta.

Az 1802-ik évi országgyűlés a szerzetesrendek visszaállítását sürgette; melyek a következő években nagy részben visszaállítottak. A jezsuiták és pálosok endje azonban nem támasztatott fel.

Az ágostai és helvét hitfelekezetek 1734-ben négy-négy superintendensi kerületre oszlottak Magyarországon, melyekhez az erdélyi csatlakozik. Mindegyik élén egy superintendens s egy világi felügyelő áll. Az unitáriusok Erdélyre szorítkoznak, s itt egy superintendens alatt állanak.

A görög nem egyesültek egyházi fejévé a magyar korona egész területére már I. Leopold által a karloviczi érsek rendeltetett, s utóbb ennek hatósága alatt hat püspökség állítatott fel. Azonban csak az 1791-ik évi 27-ik törvénycikk biztosította a görög nem egyesültek egyházi és politikai jogait; míg az 1792-ik évi 10-ik törvénycikk által püspökeik a felsőházban ülést nyertek.

Uralkodóink közül Mária Terézia volt az első, ki a tanügyet buzgalommal felkarolta, s annak emelésére nagyobb tevékenységét fejtett ki.

Intézkedéseit fönnebb ismertettük. A katolikus felső- és középtanodák a szerzetesrendek kezeiben voltak, és ezeknek visszaállítása után a jelen század elején ismét gondjaikra bizattak. A jezsuiták helyét most a Benedek-rendűek, premontreiek, ciszterciták és piaristák foglalták el. Új alapítványok közül ki kell emelnünk Foglár György egri kanonokét, ki 1741. Egerben jogtudományi kart állított fel; gróf Eszterházy Károly egri püspökét, ki közel két millió forintnyi áldozattal Egerben nagyszerű lyceumot, könyvtárt, csillagdát létesített; gróf Batthyányi Ignác erdélyi püspökét, ki Gyulafehérvárt nevezetes könyvtárt és csillagdát állított.

A kormány és a főpapság a népiskolák ügyére is kiterjesztette figyelmét; ámbár ennek nagyobb mérvű lendületet csak a legújabb időkben kezdetek adni.

A convictusok, melyek leginkább egyházi alapítványokból, Nagyszombatban, Trencsénben, Győrött, Budán, Lócsén, Kassán, Zágráiban, Nagyváradon, Varasdon, Debreczenben, Szentgyörgyön, Szentannán, Nagyszigeten, Nyitrán, Vácson és Szébenben virágoztak, 1784-ban eltöröltettek, lefoglalt birtokaik jövedelmeiből szegény tanulók részére ösztöndíjak alapítottak.

A nemzeti élet különböző nyilatkozatai közül egyiknek körében sem találkozunk e korszakban oly nagy és eredményteljes mozgalommal, mint az irodalom terén. »A százados küzdelmekről kimerült haza — írja Toldy Ferencz — a béke árnyékában üdülés-

nek, az új kormányrendszer alatt a közigazgatás s ezzel a belső viszonyok kedvezőbb megalakulásának, a katolikus tanügy, s vele az egyetemes tudományosság szokatlan felvirágzásnak indultak, miknél fogva egy új, aránylag gazdag irodalom keletkezett.«

Azonban a XVIII. század végeig a tudomány nyelve túlnyomólag latin volt, s azon élénk munkásság, mely főleg a hazai történetírás mezején megindult, latin nyelven folyt. Leginkább három jezsuita volt az, kik a hazai történettudomány körül halhatatlan érdemeket szereztek: Kaprinay István, Pray György és Katona István. Az utóbbinak negyvenkét kötetből álló »*Historia Critica Regum Hungariae*« című munkája nemcsak terjedelme, hanem belbecse által is a legkiválóbb. Megemlítendők még B é l M á t y á s n a k kútfői kiadásai, és Magyarország megyei és városai történeti leírásának nagy vállalata, mely azonban csak részben látott napvilágot; továbbá K o v a c h i c h M á r t o n G y ö r g y nagybecsű magyar jogtörténeti munkái.

A hittudom. művek túlnyomó része szintén latin nyelven iratott; de sem ezek, sem a magyar nyelven kiadottak nem emelkednek a XVII. század termékeinek színvonalára. A költészet is csökkent; csak R á d a i P á l, B. A m a d e P á l és Faludi Ferencz érdemelnek említést B é l M á t y á s és B ó d P é t e r mint a nemzeti irodalomtörténet első művelői szereztek magunkat érdemeket.

A helyzet lényegesen változik a XVIII. század végén. A nemzeti visszahatás az irodalom terén érvényesíti legfőbb hatalmát; midőn előbb némely lelkes

választatottak, majd nyomaikban a nemzet összes művelt körei tisztán felismerik, hogy a nemzeti nyelvben birják a nemzeti lét főbízatosítékát, a haladás és műveltség főemelyűjét.

Az irodalmi mozgalmat Bessenyei Görgy, a magyar testőrség tagja, 1772-ben indította meg, ki hirdetvén, hogy a nemzetet egyedül saját nyelvén lehet művelni, minélfogva a tudományoknak magyar nyelven való műveltetését és egy magyar tudós társaság felállítását sürgette. Fő érdeme azon lelkesítő hatás, melyet több körüle csoportosuló ifjú íróra, és a nagy közönségre gyakorolt. Tevékenysége főleg a költészet terén nyilvánult, hol a francia irodalom jeles példányait követte. A köréhez tartozó költők sorából kiválnak: b. Orczy Lőrincz, Báróczy Sándor és egy ifjú pálos szerzetes Ányos Pál.

Ugyanakkor Baróti Szabó Dávid, a pálos Virág Benedek és mások a régi római classicusok formáit utánozták költői műveikben; míg Csokonai Vitéz Mihály, Dugonics András kegyesrendi tanár és gróf Gvadányi József tábornok a népies irányt karolták föl; s különösen a két utóbbi regényes elbeszéléseik által nagy hatást gyakorolt a közönségre.

Azonban izlés, szellem és alak tekintetében magasabb fokra emelték a magyar prózát és költészetet a jelen század elején irodalmunk nagynevű férfiai, kiknek elseje Kazinczy Ferencz. Ez, hogy ismét Toldy szavaival éljek — ezen »időszak (1807—1830) minden írójára, ezeknek műveltsége és izlésére döntő és irányadó befolyással birt; terem-

tője az ó-classicai stilnek a magyar költészetben és prózában; hanem legfőbb érdeme, hogy nyelvünket tökéletesen átalakítá, irodalmunkat művészetté emelte. «Nyelvünk megtisztításának, irodalmunk emelésének dicsőségében osztozkodnak vele az újabb szépirodalom nagyszámú koszorús művelői, kik között legjelesebbek: Berzsenyi Dániel, Kisfaludy Sándor és Károly, Kölcsey Ferencz, Horváth Endre, Katona József. Mindnyájan a közszellem fejlődésére és a nemzetiség iránti szeretet fölkelésére is lényegesen hatottak.

A tudományos irodalom egyes ágai-
ban is mindinkább uralkodóvá lesz a magyar nyelv. A hittudomány terén a hitviták megszűntével, leginkább az egyházi szónoklat, ajtatóssági és tankönyvek veszik igénybe a munkásságot. A katolikusok között Horváth János, Májer József, Fejér György, Alber és Guzmics Izidor; a protestánsok között: Varga István, Szathmáry Dániel és Tóth Ferencz tűnnek ki.

A bölcsészet, jog- és természettudományok e korszakban sem mutathatnak fel önálló és jelentékenyebb műveket. Ellenben a történettudomány, különösen a hazai történelem számos, és soraikban némely jeles művelőkre talált. Budai Ezsaiás három kötetes »Magyarország Historiája« (1805—1812) kritikai szellemmel van dolgozva. Hasonló beccsel bír Virág Benedek műve »Magyar Századok« (1808) és Budai Ferencz »Magyarország polgári historiájára való Lexicon« című életrajztára,

mely a magyar történelemben szereplő férfiakat a XVI. századig tartalmazza. Német nyelven Fessler Ignác és Engel Keresztély adták hazai történetünket kitűnő dolgozatokban. E korban (1810) lép fel a nagytudományú és lelkes Horvát István is, ki a történeti források, s különösen az oklevelek tanulmányozását sürgette és tűzte ki feladatává; azonban sajnos, utóbb a magyarok eredetének nyomozása által meddő és sikertelen munkára pazarolta erejét.

A hazai egyház-történelem Katona, Pray, Schmitth, Keresztúry s különösen Koller Ignácban; a magyar oklevéltan Schwartner, Horvát István és Perger Jánosban; a helytörténet Szirmay Antal és Mocsáry Antalban birt tevékeny munkásokkal. Budai Ézsaiás magyar iskolai atlás, és Görög Demeter a magyar birodalom részletes és pontos térképének kiadása által e tekintetben a kezdeményezés dicsőségét vívták ki.

A nyelvészet e korban lényeges haladást tett. Ennek eszközlője, Révai Miklós kegyesrendi áldozár, ki mint Toldy mondja — »a magyar tudományosság terén eladdig ismeretlen nagyságban, a lángész bátorsága, mélysége s teremő erejével tünt fel.« (1803.) A régi magyar nyelvmélekek tanulmányozását tűzte ki feladatául, hogy kifürkészsze azon törvényeket, melyek szerint a nyelv elemeit képezte, összerakta, változtatta; a melyeknek visszaállításától a nyelv épsége és tisztasága föltételeztetik. Ekként megalapítójává lön hazánkban a tör-

téneti nyelvtudománynak, jóval megelőzve e tekintetben a külföldet. Föllépése élénk nyelvtudományi harczot idézett elő, melyben ellenfelei élén Versegghy Ferencz áll.

Az ókor classicus művei számos fordítókra találtak. Kazinczy Ferencz, Guzmics Izidor és Kölcsey Ferencz fordításai a legsikerültebbek.

Az időszaki sajtó, mely napjainkban oly hatalommá növekedett, a tárgyalt korszakban is, bár csekélyebb, de lényeges befolyást gyakorolt az irodalomra és közszellemre. Ráth Mátyás 1780-ban alapította meg az első magyar hirlapot a »Magyar Hirmondót« Pozsonyban. Ezt követte a Magyar »Kurir« Bécsben 1787 és a »Magyar Mercúrius« 1788. Pesten. Tudományos folyóiratok német nyelven már a múlt században indultak meg; magyar nyelven első volt az »Erdélyi Múzeum« mely 1815. Kolozsvárt indított meg. Két évvel utóbb Pesten kezdettemeg pályafutását a »Tudományos Gyűjtemény«, mely egy negyed századon át nagy érdemeket szerzett a magyar tudományosság körül.

Az írók korán belátták a társulás szükségességét, és már Bessenyei szőnyegre hozta egy magyar tudós társaság alapításának eszméjét. Ezen eszme csak 1825-ben valósult ugyan; azonban létesültek némely kisebb körű társulatok, melyek irodalmi czélokat tűztek ki; Erdélyben 1792-ben gróf Bánffy György elnöklése alatt a »Kézírássok Társasága« magyar történeti kútfők kiadása végett, és a »Magyar nyelvmívelő társaság« jött létre;

de mindkettő néhány év múlva feloszlott. Az utóbbi 1818-ban új életre ébresztetett; azonban egy év múlva ismét elenyészett. Marczibányi István jelentékeny alapítványt tett, hogy annak kamataiból évenként egy a magyar nyelv művelésére vonatkozó kérdésre pályadíj tűzessék ki, s a nyomtatásban megjelenő legjobb magyar munka jutalmaztassék. Így alakult meg a Marczibányi-intézet, mely 1816-ban kezdette meg működését.

Még korábban 1802-ben alapítottatott meg a magyar nemzeti Múzeum, gróf Szechenyi Ferencz nagylelkű adománya által, ki nagybecsű könyv- kézirat- és régiséggyűjteményét a nemzetnek ajánlotta fel. Az 1807-ik évi országgyűlés ezen alapítványt, a nemzet halálának kifejezésével, törvénykönyvbe igtatta; egyúttal az intézet tőkájének meg-alapítására a hadiadó minden forintja után egy garast ajánlott fel.

Nagyobb könyvtárakkal birt: az esztergomi érsekség, melyet gróf Batthyányi József primás gazdag kézirat gyűjteménnyel szaporított; az egri püspökség, melyet gróf Eszterházy Károly, és az erdélyi, melyet gróf Batthyányi Ignác alapítottak. Az eltörölt jezsuita collegiumok könyvtárainak összesítése által az egyetem dús könyvtára alakult meg.

Ekként kiváló szellemek és áldozatkész honfiak alkotásai előkészíték azon gyors és nagymérvű emelkedést, mely a közélet minden térein, a közelmúlt félszázadban, létrejött, s melyhez hasonlót az európai nemzetek történetében alig találunk.

T A R T A L O M.

	Lap
I. Az ország megoszlása I. Ferdinánd és János királyok közt	1
II. János király és török szövetség 1528—1540	11
III. Fráter György	23
IV. A török háborúk és Erdély állapota 1552—1604	46
V. Magyarország állami viszonyai 1526—1604.	90
VI. Vallási állapotok 1526—1604.	105
VII. Pénzügy. Hadügy Törvénykezés. Közgazdaság. 1526—1604	119
VIII. Iskolák. Irodalom. Művészet 1526—1604	126
IX. Bocskay István fölkelése, — a bécsi békekötés és II. Mátyás uralkodása 1604—1618	137
X. Magyarország a harminczéves háborn alatt 1618—1648	155
XI. A török háborúk és Magyarország felszabadítása 1604—1717.	171
XII. Zrinyi Péter összeesküvése és Tököly Imre fölkelése 1670—1690	206
XIII. II. Rákóczi Ferencz fölkelése 1701—1711	231
XIV. Magyarország állami viszonyai Bocskay fölkelésétől a szatmári békéig. 1604—1711	264
XV. Vallási viszonyok, 1604—1717.	276
XVI. Iskolák. Tudomány. Irodalom. 1604—1711	293
XVII. III. Károly (1711—1740.) és Mária Terézia. (1740—1780.)	307

	Lap
XVIII. II. József 1780—1790.	336
XIX. A magyar alkotmány visszaállítása. A titkos társulatok 1780—1792.	355
XX. Magyarország a francia háborúk alatt 1792— 1815.	367
XXI. Állami viszonyok 1792—1825.	379
XXII. A vallási, iskolai, tudományos és irodalmi al- lapotok átnézete 1711—1825.	389
